

А . П Е Т Р

ПІД ТРОПІЧНИМ
СОНЦЕМ

А. ПЕТРОВ

ПІД ТРОПІЧНИМ СОНЦЕМ

ПОДОРОЖ ПО ОСТРОВУ ЦЕЙЛОНУ

Д И Т В И Д А В

ХАРКІВ

1935

ОДЕСА

Редактор В. Синенко
Обкладинка, форзац
та фронтиспис
худ. Є. РАЧОВА

Літред. Л. Александрова
Техкерівник С. Шенкер
Коректор Л. Мілевська

ВІД АВТОРА

Мені пощастило побувати на острові Цейлоні в 1906—1907 роках. Багато часу минуло з тої пори. На Цейлоні виросла місцева буржуазія і збільшився та зміцнів робітничий клас. Сутички між ними набирають все гострішого й гострішого характеру. Але англійський імперіалізм намагається по-старому міцно тримати в своїх руках острів, який має для нього велике воєнно-політичне й економічне значення.

Характер режиму не змінився: як і чверть сторіччя тому, для „білих“ існують окремі суди, окремі вагони й станційні приміщення, окремі місця в театрах і кінематографах. Всупереч запевненням англійських державних діячів, фізичні кари для тубільців процвітають не менше, ніж раніше.

Я мандрував, як натураліст, і лише побіжно спостерігав життя місцевого населення. Тому в моїй книжці більше йде мова про тварин і рослин, ніж про людей. В цій частині мій матеріал застарів найменше. Як і раніш, у дрімучих цейлонських лісах лазять по ліанах мавпи, блукають дикі слони й буйволи, повзають велетенські пітони, перелітають з місця на місце папуги; колючі ротанги, як і раніш, роздирають мандрівникам одяг, а чудові орхідеї, як і за того часу, прикрашають стовбури дерев.

Маючи на увазі молодих читачів, я лише в окремих випадках зазначаю латинські назви тварин та рослин і скрізь подаю їх (назви) в українській транскрипції.

В нашій юнацькій літературі, на жаль, рідко згадується про Цейлон. Сподіваюся, що опис моєї давньої подорожі дасть деяку користь читачеві.

Харків
15 IX-1934 р.

1

З Одеси до Константинополя на „Костромі“. Пасажири. Дельфіни за кормою. Огляд пароплава. Розваги на баку.

ЦЕ БУЛО наприкінці жовтня 1906 року. Пароплав „Кострома“ готувався до відплиття. Одеська пристань сяяла вогнями. Крізь туман світилися ліхтарі бульвару й від них стояла розпливчаста заграва над містом.

— Всі, хто проводить — на берег! — гукав вартовий.

Таких було мало. Вони стовпились на пристані й перемовлялися з тими, хто від'їздив на пароплаві. Дехто був напідпитку. Дві жінки плакали.

— Гляди, Олесько, — обов'язково привези живу макаку! — гукав до матроса чоловік.

— Не слухай його, Олексійчику, — говорила, плачучи, жінка, — з кожного порту пиши — чуєш!

Рівно о шостій вечора „Кострома“ відчалила від пристані. За морським звичаєм тричі підняли й опустили кормовий прапор. На березі замахали шапками й хустками.

„Яка то буде моя подорож?“ мимоволі подумав я, дивлячись, як помалу зникали вогні міста.

Палуба спустила. В реях свистів лютий норд-ост. Я трохи постояв і пішов у каюту. Щоб здешевити подорож, я купив місце у, так званому, „поліпшено-палубному“ приміщенні, тобто в каюті на дванадцять осіб, яка містилася в носовій частині пароплава.

Крім мене в каюті їхали два пасажири: студент казан-

ського університету, збудований, як Геркулес, і молодий учений — спеціаліст по лускокрилих (метелики) Корелін, з яким я познайомився ще на пристані. Він збирав матеріали для наукової роботи і їхав до Бейтензоргу, на Яву.

Пароплав добре таки погойдувало.

— Ви боїтесь морської хвороби? — спитав мене Корелін.

— Не знаю. Мені не доводилось багато плавати.

— Кажуть, є люди, на яких хитавиця не впливає. Це дурниця. Хитавиця впливає на настаріших моряків, але по-різному: в одних вона відбивається на нервах, а в інших тріщить голова або хворіє печінка.

— Я захопив з собою ліки, сподіваюсь, вони мені допоможуть.

— Викиньте їх за борт. Головне — не думати про хитавицю.

Матрос приніс вечерю і ми сіли за стіл. Студент, не підводячи від тарілки голови, їв за трьох.

Після вечері я одяг пальто і вийшов на палубу. Туман розійшовся, але вітер шаленів, як і раніш. З темряви один за одним здималися спінені вали. Пароплав кидало з боку на бік і мене інколи обдавало солоними бризками. Я швидко змерз і повернувся до каюти.

Ранком море блищало й ледве хвилювалось. Жовтнече сонце вже зійшло над обрієм і добре пригрівало. Над самою водою з криком носилися білосніжні чайки. Матроси мили палубу й ладнали згорнуті канати. В далині йшов до Одеси грецький вантажний пароплав „Патроклос“.

Вийшли пасажери першого класу: турок в елегантному європейському костюмі, але з фескою на голові, немолода жінка з двома дітьми — мабуть гувернантка, і загадкового вигляду суб'єкт з виправкою військового і глибоким рубцем на щоці.

— Барон фон-дер-Кріген, — шепнув мені молодший помічник капітана.

Барон тримався окремо, пихато поглядаючи навколо себе.

В гострих рисах його обличчя було щось хижацьке, майже звіряче.

— Дивіться! за пароплавом плывуть „морські свині!“ — гукнув студент, що стояв коло борта.

Під кормою в шумовинні води з швидкістю одинадцяти вузлів¹ на годину неслися три дельфіни. Їхні видовжені тіла відлискували сталлю. За ними струменіли сріблясті смуги. Дельфіни так швидко рухали плавцями, що розглянути можна було самі тулуби.

„Морські свині“— типові прибережні дельфіни, дуже поширені в Чорному й Азовському морях. Верхня частина їхнього тіла — чорнобура або зеленуваточорна, нижня — біла.

Дельфіни довго пливли за пароплавом, але кінець-кінцем відстали.

Намилувавшись морем, я і Корелін взялися оглядати пароплав. За годину я вже знав силу нових для мене термінів: „грот і фок-щогла“, „бізань“, „спардек“, „рангоут“ „кнехти“ і т. п. Мій попутник очевидно добре знав морську справу. Оглянувши палубні приміщення, він рішучо заявив, що „Кострома“— стара калоша і що він не здивується, коли вона одного прекрасного дня розвалиться на шматки.

В машинному відділі блищали, як сонце, мідні частини. Старший механік—дебелий дід, що постаттю й рухами нагадував ведмедя (його й звали Михайлом Івановичем) залюбки показував своє „господарство“.

— Хіба це машина?—це руїна!—сказав він, зневажливо махнувши рукою на двигтяче громаддя металу.

До пояса голі, запорошені вугіллям, кочегари буквально задихалися від спеки.

— Погано працюють вентилятори,— пояснив механік.

— Чому?

— Вітер малий. Звичайно, можна поставити електричні вентилятори, але вони коштують грошей.

— А здоров'я людей нічого не коштує?—в'їдливо спитав Корелін.

Механік забігав очима (він взагалі не дивився в очі, коли говорив).

— Багато разів подавав рапорт. Та от... як бачите.

Механік справив на мене неприємне вражіння. Пізніше я довідався, що команда ненавиділа його,—явище дуже звичайне на пароплавах у дореволюційній Росії.

¹ В узол — дорівнює приблизно 1,75 кілометра.

День минув непомітно. Ми пливли без пригод. Море блищало й ледве бралось брижжами від південного вітерця. Помітно потепліло.

Увечері Корелін сів у кают-компанії за піаніно і чудовим баритоном проспівав кілька італійських і тірольських пісень. Виявилось, що він три роки вчився в московській консерваторії. Навіть гордовитий барон прийшов з своєї каюти і мовчки слухав імпровізований концерт.

Повертаючись до себе, ми почули на палубі регіт матросів. Виявилось, що студент, наш сусіда по каюті, демонстрував їм свою силу. Він підіймав однією рукою здорового матроса, витримував кілька чоловік на „містку“ і на закінчення поклав на обидві лопатки в російській боротьбі боцмана Микитенка—першого силача на пароплаві.

Вдарила з переливами „бариня“. Корелін послухав музику і, мовчки взявши в музиканта-гармонію, загравав складну концертну річ. Матроси враз притихли. Музикант так і вп'явся в нього очима. Корелін загравав ще пару чарівних речей і віддав гармонію матросові.

— Ех, коли б мені отак грати!—збуджено сказав той.

— Я вас підучу, поки доїдемо до Сінгапура,—обіцяв Корелін.—Я один час захоплювався цим інструментом,—звернувся він до мене.

Лягаючи спати, ми умовилися встати вдосвіта, щоб не прогавити входу в Босфор.

II

Перехід через Босфор. Прогулянка по Константинополю. Галата. Пера, Стамбул. Великий базар. Мечеть Ая-Софія.

Я ПРОКИНУВСЯ раніше від Кореліна і збудив його. З палуби лунали жваві голоси й тупіт ніг. Через ілюмінатори лилися потоки сонячного проміння. Ми швидко одяглися і, взявши біноклі, вийшли на палубу.

Пароплав стояв коло входу в Босфор, чекаючи турецького катера, що наближався. В рожевім ранковім серпанку окреслено виділялися обидва береги — європейський і азійський, які, здавалось, сполучалися в глибині протоки. В бінокль ми бачили маяки й фортеці — Маджієр і Анадулі-Ковак з блискучими мідними втулками гармат і грізними бастіонами.

За півгодини турецький катер відчалив і ми повільно рушили в славетну протоку, що сполучає Чорне море з Мраморним. Слово „босфор“ означає „коров'ячий брід“. За старовинно-грецьким міфом богиня Іо, перетворена іншою богинею Герою на корову, перепливла протоку, рятуючись від страшного гедзя. Турки називають протоку Істамбул. Вона завдовжки 30 кілометрів, а завширшки від 1170 до 1950 метрів. В ній можуть плавати найбільші кораблі, бо пересічна глибина протоки сягає 60 метрів.

У Босфорі дві течії: одна на поверхні протоки напрямком з Чорного моря до Мраморного й Середземного, друга на деякій глибині у зворотному напрямі. Верхня течія пояснюється тим, що рівень Середземного моря нижчий від рівня Чорного моря, до якого прибуває багато води з Дунаю, Дніпра, Дона й інших рік; тому верхні горизонти чорноморської води стікають через протоки до Середземного моря. Причина нижньої течії — різниця тисків на глибинах, що залежить від насиченості морської води солями. Як відомо, вода Середземного моря солоніша і тому має більший тиск.

„Кострома“, керована турецьким лоцманом, ішла серединою Босфора. Краєвиди ставали все мальовничіші. Місцями гори підходили близько до берега і спадали в воду стрімкими скелями. Між ними розгорталися чарівні долини, повні зелені. На схилах розкинулись вілли й палаци місцевої аристократії, видно було чудернацькі руїни візантійських і генуезьких замків. Вони потопали в садах і відбивалися в дзеркально чистій воді Босфора. Як скрізь, заможні й тут захопили кращі найродючіші й найзручніші ділянки землі. В глибині долин тулилися слобідки. Блакитний серпанок пом'якшував контури гір і наповнював далекі закрути долин, що замикалися грядами відлогих пагорків. Невеликі затоки, облямовані вічнозеленими деревами, оживляли тонку лінію

берега; до них спускалися мармурові східці купалень, схожих на альтанки з мережива, і широкі сходи палаців, оточені стіною кипарисових, апельсинових і лимонних дерев.

У найвужчій частині протоки серед гір і моря зелені здіймався чудовий палац — Чіраган; його струнка будівля з баштами й ажурними галереями в мавританському стилі здавалася найкращим зразком ювелірної роботи, коштовною річчю на темнозеленому бархаті.

Щодалі в протоці жвавішало. Від берега до берега стрілою проносились турецькі каюки й бігали, пускаючи хмари диму, маленькі пароплавчики. Цілі флотилії парусних човнів різали поверхню води. Інколи траплялися моторні катери з натягнутими різнокольоровими тентами. Тисячі чайок, блискаючи крилами, наповнювали повітря криком. Коло європейського берега стояли на якорях крейсери й міноносці під німецьким прапором. Навколо них гасали човни

От і пасажирська пристань. Просто перед нами широким амфітеатром розкинулась Галата. Ось Пера. Ліворуч за рейдом і Золотим Рогом — весь у мінаретах височів на пагорках Стамбул (старе місто). На протилежному березі Босфора, крізь дим пароплавів, відкривалась прекрасна панорама азіатської частини Константинополя — Скутарі. Десятки океанських пароплавів стояли коло пристані або обережно посувались у протоці серед безлічі суден і човнів. Гамір величезного порту, дзвін склянок, брязкіт ланцюгів, гучні гудки, прикре скигління чайок, що літали коло самого борта, людські голоси зливалися в своєрідну симфонію, що приємно збуджувала нерви.

Поки пароплав стояв на пристані, ми поїхали оглянути місто, взявши провідника, або, як його тут називають, — гіда.

Галата й Пера не справили на мене великого вражіння. Тут все здавалось знайоме: типові вулиці європейського міста, не дуже впорядковані, великі магазини, готелі, урядові установи. На вулицях стирчали досить жалюгідні кіпариси, що не давали ніякої тіні. Бокові вулиці не були навіть бруковані.

Проїхавшись передмістям, ми повернули назад і через залізний міст султанші Валіде, перекинута через Золотий Ріг, поїхали до Стамбула.

— „Баюк-Чарчі“ (великий базар),— сказав я гідові.

Константинопольський базар вважається за найбільший у світі. Він розташований у величезній будівлі з проходами, подібними до вулиць. Тут зосереджено понад 3000 торговельних закладів і кустарних майстерень.

В Стамбулі ми майже не бачили цікавих будівель. Навіть чудові здаля мечеті зблизька здаються важкими. Турецькі будинки— переважно одноповерхові, розфарбовані яскравими фарбами.

Ми оглянули славетний пам'ятник візантійського мистецтва— мечеть Ая-Софію. Її зовнішній вигляд розчарував нас. Турки прибудували до неї підпірні стіни, перетворивши колись величний храм на безформенне громадище каміння. Коло мечеті, остаточно спотворюючи її, туляться крамниці й жалюгідні халупки, де, кажуть, живуть хворі на проказу.

Ми нашвидку оглянули ряд інших старовинних пам'ятників: величезну мечеть Магомета II, мечеть Солімана, знамениту „змійну колону“, що колись служила постаментом для золотого тринога, збудованого греками в пам'ять бойовища з персами при Платеї (479 рік до нашої ери). За малим винятком, турецькі будови не свідчили про художній смак архітекторів.

— У Константинополі 673 мечеті і 230 монастирів,— не без гордощів сказав гід.

— А скільки шкіл?

— Медресе (тобто духовних семінарій), здається, близько 150.

Корелін відкрив довідник.

— „Вищих початкових турецьких шкіл для хлопчиків — 19, для дівчат — 8“, — прочитав він. — „Приватних шкіл — 10 чоловічих і 5 жіночих“. Хм... хм... Для чотирьох сот тисяч турецького населення ніби малувато...¹

Повернувшись до мосту, ми сіли в каюк і трохи поплавали по Золотому Рогу. Розфарбовані турецькі будинки, мечеті, мавзолеї, палаци Галати й Стамбула з середини затоки являли чарівну картину. Не вірилось, що це ті самі будівлі, які зблизу здавалися такими незграбними.

¹ Мова йде про Константинополь 1906 року.

— Красиве місто? — спитав гід.

— З віддаля — так, — щиросердно відповів я.

До відходу „Костроми“ залишилось так мало часу, що ми не встигли побувати в Скутарі.

Сонце сідало за Стамбул. Рожеві сутінки вкрили величезне місто і Босфор з його Золотим Рогом, а низова частина протоки затяглась червонобурою завісою.

III

Мраморне море. Дарданельська протока. Егейське море і його острови. Інцидент з старшим механіком.

ЗА КОРМОЮ завирувала вода. „Кострома“ повернулась і повільно прокладала собі шлях крізь флотилію човнів. Багровий дим затягав Галату й Перу. Ми минали палаци та мечеті Стамбула. На блакитній емалі неба їх пурпурне вбрання здавалось зітканим з павутиння. Ще яскравіш, ніж удень, виділялася розкішна зелень магнолій і лаврів.

„Кострома“ пішла швидше. Незабаром місто залишилось позаду і загорнулось у вечірню млу, змішану з димом.

В кают-компанії я вперше розбалакався з бароном. Де він тільки не був, чим не займався. Заводив в Індії кокосові плантації, був ватажком якоїсь розбійницької експедиції на Ново-Гебрідських островах, скуповував контрабандні перлини, браконьєрствував¹ у Берінговім морі. Про все це він розповідав не соромлячись. Тепер він повертався до Абіссинії, де знайшов підходящу роботу: радником абіссінського негуса.²

— Важливіше від міністра. Близький його величності. Багато грошей. Розкішна обстановка. На прийомах тримаю лев'ячий хвіст, → уривчасто казав він, настовбурчуючи вуса.

¹ Браконьєр — людина, що полює в заборонених місцях.

² Негус — абіссінський монарх.

— Де вас поранили?— спитав я, дивлячись на його рубець.

— На Фіджі. Захищав права короля Матуку. Чесний король. Платив золотом. Загін з трьох сот вояків. Злі, як леопарди. Списи, луки, кинджали. Сатанинська ніч. Темрява, блискавки. Підкралися до селища. Високий паркан. Колючі рослини. Вдерлися несподівано. Зойки, стогін. Пожежа. Купи чорних трупів. Полонених не брати. Власноручно зарубав ватажка. Купи дорогоцінностей. Якийсь біс метнув списа...

Коли барон і прибріхував, то це виходило в нього цікаво. Він дійсно був радником абіссінського негуса, що потверджував капітан, який бачив його документи.

Мраморне море зустріло нас привітно. Взимку бувають тут люті норд-ости, які приносять холод і навіть сніг. Вони розводять таку хвилю, що невеликі судна перечікують негоду в протоках. Вночі ми проминули Принцеві острови, відомі чудовим кліматом і виноградниками.

Другого дня ввійшли в Дарданельську протоку. Вона не така мальовнича, як Босфор. Європейський берег, гористий і стрімкий, стіною височить над протокою. На його крутих схилах майже немає зелені. Положистий азіатський берег амфітеатром підіймається до далекої гори, що має назву Іди. Протока— завдовжки 58 кілометрів, завширшки від 1,3 до 7 кілометрів. На особливо крутих місцях європейського берега видно турецькі фортеці й батареї.

Здрагаючись старим корпусом, „Кострома“ вийшла з протоки в Егейське море. Стало так тепло, що довелось переодягтися в літній костюм. Південно-західний вітрець приємно лоскотав обличчя. Незвичайно прозора вода здавалася забарвленою в ультрамарин, і її темноглубий колір змагався з красою південного неба. Праворуч і ліворуч показали острови Егейського архіпелага, скелясті або положисті, які здалека здавались пустинними.

Скільки історичних спогадів зв'язано з цими островами! Тут тисячі років тому гасали фінікійські кораблі й грецькі трієри (веслові військові кораблі); тут, на маленькому острівці Ділосі, колись стояв славетний храм променистого заступника муз — Аполлона; і тут добувався чудовий білий мармур, з якого великі античні скульптори Фідій і Прак-

сітель різьбили свої незрівняні статуї. Кожна бухта, кожен виступ скелі обвіяні міфами і переносять мандрівника у глиб віків.

Більшість островів вулканічного походження Деякі, наприклад, острів Санторін, виникли порівняно недавно. Підземні сили час від часу нагадують про себе: діди добре пам'ятають страшний землетрус, що несподівано струсонув 1880 року острів Хіос.

У блакитній даліні майоріли білі паруси рибальських човнів. Тут багато водиться тунців, сардин, скумбрії, камбали. На мілинах між островами видобувають губки.

Ми пливли без пригод. Я встав о п'ятій ранку і брав душ з морської води. Після цього я гуляв по палубах, знайомлячись з подробицями пароплавних буднів. Частенько я підіймався на мостик і розмовляв з капітаном. Цей старий моряк років сорок плавав на комерційних пароплавах і бачив усього. Він був завжди вимогливий і жорстоко „ганяв“ своїх помічників. Коли він спав — лишалося загадкою; бо його кремезна постать у кителі виднілася на містку вдень і вночі.

— Міцний капітан! — говорили про нього матроси.

Вдень я і Корелін сідали під тентом (брезентовий намет) і працювали: він над своїми лускокрилими, я — над географією рослин. Вечорами ми сиділи в кают-компанії або найчастіше на палубі серед екіпажу. Корелін виконував свої обіцянки і терпляче вчив матроса грати на гармонії. Інколи співали хором сумних пісень. Мені дуже сподобався матрос Комлев, що прибирав у нашій каюті. Цей сумлінний і бадьорий чоловік зріс у страшенних селянських злиднях.

— Землі — півдесятини, а ротів одинадцять. Батько хворий. Бувало ревемо, їсти просимо, — зітхаючи, розповідав він, присівши на край койки. — Роздали нас по людях, кого куди. А там, яка радість? З дев'яти душ вижило троє. Мене поміщик узяв. Спочатку худобу пас, а як підріс, всяку роботу виконував. Дужий був хлопець, веселий, любили мене наймити. Так і жив до військової служби. Як забрили — відразу кинули на Далекий Схід з японцем воювати. Весь час просидів у Порт-Артурі. Двічі поранений. Від

цинги зуби ледве не висипались. Як здали фортецю, без малого рік у Японії пробув, потім у матроси пішов. Як пригадаю бувало попереднє життя у поміщика — навіть волосся ворухиться. І ще я вам що скажу,— зашепотів Комлев, присунувшись до мене,— дуже думки мої змінилися. Поки жив на селі — у бога вірив і царя поважав, а як погуляв по світах та з бувалими людьми поговорив — ні віри, ні поваги не стало. Як дим розвіяло.

Комлев частенько розмовляв на цю тему і, коли я зовсім здружився з ним, він почав потайки приносити в каюту революційні брошури й прокламації.

— Ех, малописьменний я,— з сумом казав він.

На „Кюстромі“, як і на багатьох інших комерційних та військових кораблях царської Росії, очевидно була невеличка підпільна організація. В цьому в мене майже не було сумніву після того, як раз увечорі на палубі я почув коло борта хрипкий, але приглушений голос підшкіпера Гомзи.

— Ти, брат, хлопець не поганий, але наших не знаєш. Нам з буржуазією не по дорозі. Та й терпіння немає.

— Хіба ми з буржуазією?— образливо заперечив невидимий чоловік.

— З нею, хлопче. Тільки вона в кают-компанії за столом сидить і їсти зволить, а ви їй прислуговуєте. Коли сяде судно на рифи, ви за нею, за буржуазією в шлюпки поліжете, а про кубрик¹ і забудете.

— Брешеш,— з обуренням заперечив співрозмовник.

— Правильно,— промовив третій.

Через півгодини я зустрів молодшого помічника капітана — Рутковського. Він задумано йшов з бака.

„Мабуть, це його розносить Гомза“,— подумав я.

В Середземному морі на пароплаві стався інцидент, в якому й мені довелося взяти деяку участь. Кочегар Максюк образив словами старшого механіка. Той подав рапорт капітанові. Я довідався про це від ревізора Дехтярьова, надзвичайно спокійної і доброї людини.

— Що чекає Максюка?— спитав я.

— Можуть віддати до суду.

¹ Кубрик — помешкання для команди пароплава.

Того ж вечора до мене підійшов Рутковський.

— Ви чули історію з Максюком? — спитав він пошепки.

— Так.

— Чи не можете ви заступитися за нього перед капітаном?

— Та я ж пасажир. Я не маю права...

— Вам, як сторонній людині це легше зробити, ніж нам.

— В чому причина інцидента?

— Механік — боягуз, але злопам'ятний і мстивий. Він давно виживає Максюка. Тепер у нього на руках усі козири.

Я не ризикував нічим. В гіршому випадку капітан міг дати мені зрозуміти, що я втручаюся не в свої справи. Мені було шкода виснаженого, очевидно, хворого на туберкульоз кочегара, який, вільний від вахти час, читав книжки. Я погодився „спробувати“ і пішов розшукувати капітана. Той мовчки вислухав.

— Коли Михайло Іванович погодиться взяти назад рапорт, я замну справу, — сказав він.

Механік і слухати не хотів.

— Ви цього чоловіка не знаєте, — казав він, бігаючи, як завжди очима. — Він бунтар, революціонер. Його місце в тюрмі. Ми й так надто ліберальні.

Я довго умовляв його, але безрезультатно.

Другого дня я взяв, що механік знищив рапорта. Звичайно, він зробив це не під впливом моїх умовлянь. Я гадаю, що він просто боявся можливого конфлікту з машинною командою.

IV

Місто Порт-Саїд. Суецький канал та його історія. Червоне море. Прибуття до Періма.

28 ЖОВТНЯ „Кострома“ підійшла до Порт-Саїда. Ми негайно спустилися в шлюпки й поїхали оглядати місто. На березі нас оточила юрба феллахів; вони настирливо тикали нам листівки, дрібнички

з морських раковин, єгипетські цигарки, Помічник механіка, розгнівавшись, послав їх к чорту.

— Чому ви не послали до нього японців?— по-російськи зухвало відповів один з феллахів і моментально зник у натовпі. Натяк на недавню поразку російської армії й флоту був надто прозорий.

Чистеньке портове місто Порт-Саїд збудовано на рівному місці коло північного входу в Суецький канал. Більшість населення—феллахи й араби. Європейці, переважно французи й греки, як завжди, відтиснули й тут місцеве населення і займають найближчу до порту, найкращу частину міста, де зосереджені магазини, ресторани, готелі й заклади для розваг.

Порт-Саїд живе з пароплавів. Коли вони є—широко відкриті двері магазинів, товпиться, по вулицях юрба, як учадлі, бігають напівголі посильні, в ресторанах і на відкритих естрадах гримить музика. Коли пароплавів немає—місто затихає й замикається в шкаралупу. Навіть дівчора і та десь зникає.

Ми потрапили до Порт-Саїда в момент „припливу життя“. Внутрішній порт був повний суден під найрізноманітнішими прапорами. Один коло одного стояли пасажирські й вантажні пароплави англійських, голландських і навіть японських компаній. Деякі з них тількищо пройшли Суецький канал і ніби відпочивали від довгого шляху з Індії, Китаю, Австралії. Інші товпились коло входу в канал. Серед них стояла й наша непоказна „Кострома“.

Порт-Саїд кипів. Тисячі пасажирів, засмаглих під тропічним небом і таких, що не встигли ще засмагнути, наповнювали вулиці й ресторани. Офіціанти збивалися з ніг, подаючи прохолодні напої та морозиво. Білі європейські костюми змішувалися з строкатими вбраннями тубільців. Різноплеменна, різномовна юрба мчала по вулицях під шалитий сліпучим сонячним промінням.

Ось зупинився велетенський пароплав. Юрба нових пасажирів сиплювала з нього на землю. Ніби спідземлі з'явилися засідлані коні, вони вилетіли від загару англійці сіли на них і цокотіли по вулицях, а інші ними, не відстаючи й на крок, мчали провідальники—феллахи.

Порт-Саїд живе з пароплавів...

— Чорт! — Яке неподобство! — промовив Корелін, дивлячись, як замигтіли п'ятами провідники.

Я накупив листівок і придбав тропічний шолом, що оберігає голову від палючого сонця. Після цього ми поснідали в ресторані.

Виходячи звідти, зустрілися з бароном.

— Тисяча чортів! Іду через Блакитний Ніл до Абіссинії. Приїжджайте. Полювання на левів. Подарунки негуса. Готовий рекомендувати його величності.

Він з погордою кивнув головою і зайшов до ресторану.

— Це чудище якесь, — зауважив Корелін, — таких треба на ланцюгу тримати.

Пізно ввечері ми ввійшли в Суецький канал. Спереду й за нами посувалися інші пароплави в порядку черги. Яскраво освітлюючи шлях, на щоглах горіли електричні прожектори. Пароплави, керовані спеціальними лоцманами, йшли з швидкістю не більше 8—9 кілометрів на годину.

Суецький канал починається коло Порт-Саїда двома потужними кам'яними молами, що захищають штучний фарватер від наносів мулу. Канал простягся з півночі на південь, відхиляючись де-не-де то на схід то на захід. Кана

має 160 кілометрів довжини, на поверхні від 60 до 110 метрів ширини, а завглибшки 9 метрів. З пароплава можна докинути камінь до обох берегів — азіатського й африканського. На своєму шляху канал пересікає кілька гіркосолоних озер і перерізає невисоку грядку пагорків Ель-Кантара. Потім він вступає у велике озеро, яке сполучається з Червоним морем і, перерізавши його пополювині, досягає моря.

Я цілу ніч не сходив з капітанського містка. З обох боків каналу сіріли безводні розпечені пустині. Яскраві прожектори освітлювали воду й колону суден. Темна вода ледве хвилювалась і золотилась спереду пароплава. На африканському березі, порушуючи нічну тишу, проносились, блискаючи вогнями, поїзди між містами Порт-Саїдом і Суецом. Час від часу траплялися, притиснуті до піщаних берегів, каравани землечерпалок та якісь службові споруди, збудовані на високих місцях. Над нашими головами розкинулось темне південне небо з чудовим Оріоном у зеніті. Ближче до обрії сяяли незнайомі нам, людям північного неба, зорі.

З пароплава можна докинути камінь до обох берегів каналу.

Не завадить стисло нагадати історію Суецького каналу. Його проект склав у 40-их роках минулого сторіччя французький дипломат Ф. Лесепс. Він добився дозволу на копання каналу і заснував компанію з двомастами мільйонів франків основного капіталу. Англійський уряд спочатку перешкодив здійсненню проекту, але Лесепс переборював усі перешкоди і 1859 року приступив до земляних робіт. Замість шести років, накреслених планом, роботи тривали 9 років і коштували майже втричі дорожче, ніж передбачалося. Прісну воду доводилось підвозити на верблюдах, поки не збудували спеціального водогону з Ніла. Смертність серед робітників була колосальна. 16 листопада 1869 року канал був урочисто відкритий і пропущені були перші судна. Пізніше Англія купила у єгипетського хедива¹ його акції і стала майже повновладним господарем каналу.

„Кострома“ ввійшла в Червоне море і ненадовго спинилась коло міста Суец. У цьому маленькому, добре впорядкованому місті, повному південної зелені, серед небагатьох речей, гідних уваги, є російський консул — араб, який не знає російської мови... В таких глухих місцях, як Суец, на консулів призначали звичайно когось з місцевих, переважно з купців.

У Червоному морі ми нудилися від спеки. Душі не охолоджували тіла, бо температура води в північній частині моря сягала 22, а в південній 30° за Цельсієм. Кілька разів кочегарів виносили на палубу непритомних. Довге вузьке море, оточене жаркими країнами, навіть на глибині 1240 метрів має постійну температуру +21,4°. Вода в морі дуже солоня: понад 4% в нижніх горизонтах. Це пояснюється інтенсивними випарами при незначних опадах (в Суеці випадає тільки 6 см дощу за рік).

Вздовж берегів моря розкидані численні коралові рифи й скелясті острівці, небезпечні для плавби.

— Треба твердо дотримуватися курсу, — сказав капітан. — 1882 року пароплав добровільного флоту „Москва“, заблудивши в тумані, розбився на рифах коло берегів Африки.

¹ Офіціальний титул єгипетського віце-короля.

Біля вулканічних островів Жебель-Теір і Жебель-Зукур місцевий південно-східний вітер при ясному небі розвів таку велику хвилю, що нас добре погойдало. Над спі-неним валами у водянім пилу спалахували і враз гасли мільйони веселок. Зграйки літучих риб, як горобці з кущів, зривалися з гребенів хвиль і далеченько летіли над шумо-винням морської поверхні. Кілька рибин упало на палубу і ми поласували ними за вечерею.

Нарешті ми підійшли до Баб-ель-Мандебської протоки й зупинились коло Періма. Стояла темна ніч. Тоненький серп місяця золотистою стежкою відбивався в воді. Далекий берег сяяв огнями. До „Костроми“ наблизились шаланди з вугіллям і робітниками-сомалійцями. Вони спритно збігли на палубу і сsipали вугілля в люк, поблискуючи на нас білками очей.

Другого дня ми вийшли до Аденської затоки. Океан був спокійний і ми, не заходячи до Адена, взяли курс на острів Цейлон.

V

Через Індійський океан. Світіння моря. Смерть матроса Лісіцина. Людина за бортом. Атол Мінікой. Пожежа на пароплаві.

УВЕЧЕРІ ми проминули східний край Африки, мис Гвардафуй. Величезне багрово-червоне сонце спускалося за африканський берег, хистким стовпом відбиваючися в океані. Люди й речі на пароплаві здавались рожеві. Вітрець накидав на поверхню води тонку сітку, під якою, не розриваючи, але підіймаючи її, бігли невеликі хвилі. Великі шуліки літали навколо „Костроми“ й інколи сідали на реях. Спід носа пароплава шохвилини зривалися зграйки літучих риб. Вони летіли над самою поверхнею моря, торкаючись хвостами води і метрів за 50 — 100 падали в море. Далеко виднілося стадо китів; великі тварини викидали фонтани води і бавились серед хвиль.

— Барометр падає,— сказав, зустрівшись зі мною, капітан.

Цієї ночі я спостерігав різочу картину, як світилося море. Ночі не було: було світло, як похмурого дня або петербурзької „білої ночі“. На палубі, не напружуючи зір, можна було читати книгу. Верхівки хвиль загоралися яскравим блакитним огнем, а за кормою пароплава, нібир озтоплене срібло, кипів широкий фосфорескуючий слід. Над хвилями вогняними стрілами шугали літучі риби. Падаючи в воду, вони здіймали ефектні снопи іскр. Рука, змочена морською водою, так світилася в темряві, що я легко бачив стрілки годинника. Зустрічний пароплав здався оточений кільцем полум'я. Серед хвиль гойдалися медузи, подібні до кришталевих куль, освітлених зсередини зеленуватими електричними лампами. В глибині моря також горіли фантастичні свічки, лампи, каганці.

Ця чарівна ілюмінація тривала годин зо дві. Потім помалу вона ослабла й одночасно вступила в свої права ніч.

Як відомо, причина цього явища є особливі пелагічні тварини.

Вода світиться не тільки в південних, але і в північних морях: у Балтійському і навіть у Білому. В теплих морях фауна, що світиться, багатша і численніша, ніж у холодних, тому південна частина Середземного моря світиться дужче, ніж північна, а Червоне море— дужче, ніж Індійський океан. До морських тварин, що світяться, належать різні види радіолярій, ноктикул (морські свічки реброплавів), наприклад, „Венерин поясок“) поліпів („морське перо“), медуз, морських зірок і т. д.

Другого дня плавання в Індійському океані у нас сталося нещастя: умер матрос Лісіцин. Необережний хлопець вийшов на бак без картуза і через кілька хвилин упав. Здається, смерть настала моментально. Бідолаха лежав на спардеку під тентом у калюжі води (його довго обливали водою) і печатка смерті загостила риси молодого загорілого обличчя. Боцман клявся, що Лісіцин пішов на бак без його відома. Єдиний свідок нещастя— матрос Лук'янов, помітив Лісіцина тоді, коли той уже падав на палубу.

¹ Ті, що живуть у верхніх шарах води, далі від берегів.

— Сто разів попереджав: без головного вбрання по палубах не ходити, — гарячився завжди спокійний ревізор.

Мені й Кореліну здавалось, що трагічна смерть Лісіцина сталася не без вини пароплавного начальства. Треба було ще на початку плавби пояснити молодим матросам небезпечні властивості перпендикулярного сонячного проміння, а не відмахуватись наказом, якого, до речі сказати, ніхто з команди не чув.

— Майже кожного рейсу умирає чоловік, — казали старі матроси.

Другого дня Лісіцина поховали. Пароплав зупинився. Весь екіпаж на чолі з капітаном зібрався на палубі. Капітан виразно прочитав з книжки коротеньку поминальну молитву. Тіло Лісіцина, зашите в брезент, знесли по спущених східнях і зсунули в воду. Люди нахилились над бортом і мовчки дивилися на довгий сувій, що повільно зникав у морській безодні.

— На місця! — коротко скомандував капітан.

Під кормою завирувала вода, звився знову кормовий прапор, і пароплав, набираючи швидкості, пішов далі до Цейлона. Команда збрала трохи грошей на користь удови й немовляти покійного. В цій складчині взяли участь і ми — пасажири.

Ще не змовкли розмови про смерть Лісіцина, як ми трохи не втратили другого матроса — Сидорчука. Зав'язуючи коло борта „кінєць“, він якось посковзнувся і впав у море. Всі переполохались. Стали спускати шлюпку. Я побіг на корму, але серед хвиль не міг розглянути нічого, що нагадувало б чоловіка. Зза пароплава вилетіла й застрибала на хвилях шлюпка з чотирма веслярами. Не зважаючи на контр-пар, пароплав все ще йшов вперед.

— Он він! — гукнув хтось коло мого вуха.

— Де, де?

Нарешті далеко (куди далі, ніж я сподівався) я примітив крихітну річ, майже крапку, що майоріла серед хвиль. Це була голова Сидорчука. Десятки людей дивились на неї і в усіх мабуть миготіла одна думка: „чи втопне чи не втопне, але в першу-ліпшу хвилину його може схопити акула“. Ця думка була така жажлива, що ніхто не наважився

висловити її голосно. Ось і голова зникла. Шлюпка стала крихітна і теж час від часу зникала в блискоті води. Капітан з містка дивився в підзорну трубу.

— Зупинилась... Ні, рухається... — виривалося з юрби.

— Витягають, витягають! — радісно закричав помічник механіка, що дивився в бінокль.

Капітан гострим рухом відсунув підзорну трубу і заходив по містку.

Незабаром шлюпка стала рости. Вже простим оком видно було Сидорчука, що сидів на кормі.

— Ну, щастя його, — широко усміхаючись, промовив підшкіпер Гомза і з радості за врятованого товариша труснув за плечі Комлева.

— Пам'ятаєш, хлопче, Риндіна?

— А якже! Отак само поплавав — і амінь. Не встигли й ахнути.

— А на „Катеринославі“ раз було... В Адені. Матросик один упав за борт. Навколо пароплави стоять, тиснява, шлюпки шугають. Виринув він із води і сміється: „Вода, — кричить, — тепла“. Кинулись шлюпку спускати, а він усе плаває та посміхається. Тільки спустили шлюпку, а він як зойкне. Аж мороз по шкірі пішов. Обличчя біле-біле стало... Закинув голову, руками по воді вдарив і на дно... Тільки бульби пішли. Я в шлюпці був і не бачив. А хто коло борта стояв, розповідали, як його акула схопила. За ногу, нижче коліна... Під водою ще відбивався, поки не захлинувся.

— От проклятуща!

— Так ми, хлопче, спіймали акулу на гак і живу на шматки порубали. Хоч і ні до чого це, а душу відвели.

Засоромлений Сидорчук сховався в кубрику.

— Злякався? — питали його після.

— Злякався, — щиро признався він. — Бачу, пароплав іде, а шлюпки за хвилями не помітив. „Загинув“ думаю, а про акулу й думки не було... коли б згадав, ще більше злякався б.

Якось рано ранком, вийшовши на палубу, я побачив на сході острів. Це був атол¹ Мінікой з групи Лакедівських

¹ Атол — кораловий острів кільцюватої форми.

островів. Я жадібно дивився на тонкі окреслення острова, темносиною лагуну і пальмові ліси, розкидані на піскуватім березі. У бінокль я чітко бачив хатки, що ховалися в тіні тропічних дерев, маяк і парусні човни в лагуні. Атол, залитий рожевим ранковим світлом, здавався намальований аквареллю. Мені невтримно схотілося перелетіти на цей чарівний берег і поблукати під пальмами.

„Швидше б Цейлон“, — подумав я.

До закінчення подорожі залишалось менше двох діб, але мені і всьому екіпажеві довелося пережити одну подію, що сталася того самого дня ввечері.

Як зайшло сонце, всі вільні від вахти люди, як звичайно, зібрались на палубі. Було якось особливо душно. Стороною проходила гроза і серед похмурих хмар раз-по-раз спалахували блискавки. Море нагадувало зорану ниву. Я зійшов на місток і розбалакався з капітаном та ревізором, що вахтував цього вечора. Раптом капітан замовк і почав вдивлятися в темний обрій. Я теж глянув туди. Вище горизонту між двома хмарами я помітив невелику заграву. Вона то зменшувалась, то погасала зовсім, то знову з'являлась у вигляді ледве помітної розпливчастої плями.

— Горить судно, — сказав капітан.

Я відчув, що холоду. Уява враз намалювала жахливу картину загибелі судна й важкі сцени, що відбуваються під час морської пожежі.

— Далеко судно? — спитав я, коли мені нарешті повернувся дар слова.

— Вузлів 12-15.

Капітан переговорив з ревізором і дав потрібні вказівки. Пролунали свистки й слова команди. Пароплав загув, як стривожений вулик. Швидко готували до спуску шлюпки й розбивались на команди. „Кострома“ пішла швидше і її старий корпус здригався, а з труб валом повалив дим.

Я не знаходив собі місця і переходив з корми на бак, а звідти на капітанський місток. Час тягся страшенно довго. Але ось на горизонті спочатку ледве помітно, а далі все ясніше показала друга заграва — відблиск полум'я на нижній частині хмари. Заграва щохвилини більшала, набираючи зловісного бурочервоного відтінку.

Я вибіг на місток. В полі бінокля замигтіли язика полум'я. Команда, побачивши вогонь, скрикнула. За кілька хвилин показалося все судно. За словами капітана, який не відривався від підзорної труби, це був вантажний пароплав. Він палав від носа до корми. Полум'я злітало майже до верхівок щогл. Над палаючим пароплавом низько нависла вогненночервона хмара. Пароплав стояв ніби в розтопленім золоті, чорніючи довгим корпусом. З полум'я злітали до неба вогняні пасма й хмари іскр. Мені здавалося, що я чую гудіння пожежі, хоч до пароплава було не менше трьох вузлів. З навітряного боку стояв ще один великий пасажирський пароплав. Я спочатку не помітив його, бо він стояв до нас неосвітленим боком.

— Голландець, — сказав капітан.

Ми зупинились метрів за двісті від палаючого судна й спустили шлюпки, але рятувати було нікого й нічого. Поплававши навколо пароплава, шлюпки повернули назад. На наші сигнали „Голландець“ відповів, що потерпілу команду підібрано за винятком одного чоловіка, який загинув на початку пожежі.

Піднявши свої шлюпки, ми попливли далі. На „Костромі“ було видно як удень. Велетенське вогнище довго ще бушувало й ревло за нами, освітлюючи нам шлях. Інколи на гинучім пароплаві лунав глухий вибух і високо до хмар злітали вогняні змії, факели й ракети. Навіть через дві години, коли горящий пароплав давно зник з очей, на хмарах ще грала багрова заграва.

Як довідався я потім, пароплав ішов з Мельбурна. На ньому, крім іншого вантажу, було два слони, кілька леопардів і ведмедів, з десяток мавп, папуги і короб з зміями. Пожежа почалась о п'ятій вечора у трюмі від необережного поводження з бензином. Огонь розійшовся з такою швидкістю, що ледве встигли врятувати корабельні документи й прилади. Слонів встигли застрелити, а папуг випустити з кліток. Всі інші тварини загинули в огні.

Другого дня на пароплаві з'явилися нові пасажирі: дві зелені папуги, які сиділи поруч на верхній реї щогли. Їм поставили на палубі воду і їжу, але папуги не злетіли з реї аж до Цейлона. Доля усміхнулась їм: після багатьох неприємностей вони повернулись до рідних джунглів.

Прибуття на Цейлон. Хлопчаки навколо пароплава. Крамарі і заклинателі змії. Рикша. Сингалези, таміли, індоарави, афганці, метиси. Базар. „Гала-Фас“. Пивна „Зелений Якір“. У готелі.

РАНОМ 8 листопада на горизонті вирисувались найвищі цейлонські гори: Педро Талагалла і гостроверхий Адамів Пік. Трохи пізніше зблищала біла смужка прибою, облямовуючи низький берег, вкритий заростями кокосових пальм. Мені здавалось, що я відчуваю пряні пахощі перцевих, гвоздичних, корицевих, імбірних дерев, які колись створили славу Цейлонові. „Кострома“ повернула на північний схід і о другій годині дня ввійшла в штучну гавань Коломбо. Важко описати моє хвилювання, коли скреготання якірного ланцюга дало знати, що морська подорож скінчилась. Моя давня мрія — побувати на Цейлоні здійснилась швидше, ніж я міг передбачати. Очі розбіглися й мимоволі шукали папуг, фламінго й інших дивовижних тропічних птахів, які з дитинства захоплювали мою уяву. Але... — замість них над гаванню в різних напрямках літали зграї гав; старі знайомі — горобці — перші привітали нас задерикуватим цвіріньканням. „Там батьківщина, де нам добре“, — здавалось, казав їх життерадісний вигляд.

Тропічне сонце сліпучим блиском заливало галасливу гавань, пароплав і портові будови, оточені зеленню. Від пристані стрілою понеслися до нас сингалезькі човни. На палубу прийшли гості: крамарі, комісіонери готелів, фокусники, заклинателі змії. Їх темnobрунатні тіла, задраповані білою або строкатою матерією, виднілися скрізь на пароплаві. Знявся многоголосий гамір; кричали ручні папуги, свистіли дудки. Але цей гамір перемагали несамовитим співом сингалезькі хлопчики, які плавали навколо пароплава на човниках або на деревах і жебрачили грошей. Їм кидали монети і хлопчики ловили їх під водою. В умінні плавати вони сміливо могли змагатися з жабами: у воді вони

Старий індус примушував танцювати змій.

почували себе так вільно, як на сухому. Порівняно більш, ніж інші, „заробляв“ хлопчик з однією рукою; він майже не поступався в спритності з товаришами; рідко яка монета, а йому кидали більш, ніж іншим, вислизала з його чорної ручки. Спіймавши під водою монети, хлопчики брали їх у рот і виринувши, переможно показували нам. Вони очевидно не думали про акул, які, кажуть, зрідка запливають у гавань.

Спардек вирував народом. Влаштувавшись коло борта, художник-сингалець татуював нашого матроса. Голий до пояса матрос сидів на стільці й уважно спостерігав, як на його правій руці все чіткіше вирисовувався фантастичний крилатий дракон. Сингалець з дивовижною швидкістю наколював шкіру голкою і втирав різнокольорові фарби. Матрос терпляче переносив болючу процедуру. Він сам вибрав малюнок з японського альбому чудово виконаних метеликів, стилізованих птахів, самураїв, жіночих голівок, якорів.

Поряд старий індус примушував танцювати змій. Потворні кобри підіймали передню частину тулуба й рухались у такт музиці. Ось заклинатель простяг руку і кобри поповзли до нього й обвилися навколо його шиї й рук. Вони майже доторкнулись носами до його губів, ніби бажаючи поцілувати. Матроси плювалися, але не могли відірватися від захопливого видовища. Індус дістав з кошика маленького звірка — мунго — і, тримаючи його за мотузок, нацькував на кобру. Шерсть на звірку стала дибом; він ворушив вусами й стрибав коло гадюки, вибираючи слушний момент для нападу. Кобра високо підняла тулуб і, роздувши шию, стежила за маневрами смертельного ворога. Інколи вона злегка рухалась, ніби збираючись кинутись на мунго. Але звірятко блискавично відстрибувало геть. Ця ризикована гра тривала аж поки індус не сховав мунго в кошик.

Нарозхvat розкуповувались красиві морські черепашки, що переливались усіма кольорами радуги. Меншим успіхом користувались морські їжаки й зірки. Дехто з бувалих матросів купував папуг, щоб потім продати у Владивостоці.

В кают-компанії купці сингалези та бородаті індоараби („маври“, як їх називають на Цейлоні) продавали самоцвіти, художні вироби з срібла, слонової кості, пальмового й чорного дерева, мережива та альбоми з листівками. В плоских полірованих скриньках, викладених бархатом і атласом, іскрилися й сяяли скарби Цейлона — смарагди, топази, рубіни, аметисти, гранати. Як я пізніше довідався, найкращі самоцвіти вивозяться до Європи й Америки, а на місці продаються дешевші або браковані. Придивившись, можна помітити, що багато самоцвітів подряпано або з дефектами на гранях.

— Не бійтеся, сер: підробок немає, — з повагою вимовив по-англійськи купець. Він дістав зза пазухи складений вчетверо папір і простяг мені: — Це рекомендація, яку мені дав один російський капітан. Він розуміється на самоцвітах.

Рекомендація говорила: „Пред'явник цього продає справжні самоцвіти, але він страшенний шахрай і заправляє

Рикша з'пасажиркою.

вдесятеро. Коли добре поторгуватися, можна купити самоцвіти за копійки.

Я зареготав. Крамар не почував, який злий жарт вчинив з ним російський капітан. Він страшенно збентежився, коли я дослівно переклав йому „рекомендацію“, і негайно порвав її. Але капітан був правий: заправивши з мене за два рубіни 50 рупій (1 рупія — 65 копійок) він кінець-кінцем продав їх за одну.

Попрощавшись з товаришами по подорожі, я поїхав на берег. В митниці я заплатив мито за рушницю і тут же придбав посвідчення на право носити їх. Після цього носій-таміл узяв мої чемодани і ми вийшли на майдан. Десятків півтора рикш, що стояли в ряд, як наші візники на біржі, кинулись до нас. Вони напали на мене з такою енергією, що я розгубився. Мої чемодани замиготіли в повітрі, а мене самого тягли в різні боки. Було смішно й прикро. Нарешті я опинився в візку й за хвилину мчав головною вулицею Коломбо.

— Готель „Вікторія“, — гукнув я рикші.

Магазини, дерева, прохожі проносились перед очима. Коло великого будинка рикша зупинився. Я взяв недорогий номер на третьому поверсі.

Загудів гонг — кликали до вечірнього чаю. На стіл подали гору бананів і якісь фрукти, подібні до невеликих яблук. Я вирішив почати з незнайомого плода, але зразу кинув, бо він був дуже гидкий на смак.

„Здається, попався“, — подумав я, поклавши зрадницький плід на тарілку.

Довелося підглянути, як їдять ці фрукти англійці. Виявилося, що їх треба розрізати надвое і вибирати середину ложечкою. Я був захоплений, покуштувавши білу ніжну масу, що наповнювала гніздо плода; ароматом і смаком вона трохи нагадувала вершкове морозиво. Це були славетні мангустани, тропічні плоди, незнайомі Європі, бо вони не витримують транспортування. Через два-три дні після того, як їх зберуть, біла начинка стає зовсім склоподібна й несмачна.

Після чаю я пішов до міста. На вулицях переважало тубільне населення: сингалези, таміли, індоараби та метиси, тобто помісь європейців (голландців та португальців) з сингалезами. Де-не-де траплялися афганці в своїх білих шароварах і вишиваних кафтанах. Сингалези відрізнялися від інших народностей кволою жіночою будовою тіла й

На вулицях Коломбо переважало тубільне населення.

елегантністю рухів. У чоловіків довге чорне волосся спадає на плечі або акуратно зібране на потилиці й закріплене черепаховим гребінцем. І чоловіки й жінки одягаються в білі кофточки та в шматок строкатої матерії, обгорнутої навколо стегон, щось подібне до спідниці. Таміли вищі і значно міцніші від сингалезів. Чоловіки голять спереду голову і теж зв'язують волосся в шиньони. Майже всі рикші й чорнороби на Цейлоні — таміли.

Розглядаючи вулиці й проложих, я непомітно дійшов до пристані. З митниці в супроводі носильника вийшов підстаркуватий англієць. На нього накинулись швидконогі рикші. Не кажучи й слова, поважний джентльмен підняв палицю і став дзвінко лупити рикш по головах. Після цього він узяв одного з них і спокійно сів у візок. Інші рикші повернулись на свої місця, обійшовши полісмена, який виразно погрозив їм зброєю.

Головна вулиця Коломбо забудована в європейському стилі. Посередині розбито бульвар, обсаджений тінистими деревами. Бруківана вулиця й рослини заповнені червоноуватим латеритовим ¹ пилом, що надає місту своєрідного колориту.

Вбік від центру розташувався критий ринок, через який проходить лінія трамвая. Скрізь стояли й рухались тубільні візки з досить незграбними очеретяними будками, запряжені замість коней горбатими биками — зебу. На „пасажирських“ візках влаштовані розмальовані балдахіни або прості брезентові намети; невибагливі пасажирі сидять спиною до візника, спустивши ноги до землі. Дивно бачити ці допотопні екіпажі поряд з електричним трамваем і автомобілями. На перший раз я обмежився оглядом фруктових рядів. Тут горами лежали янтарно-жовті банани, непоказні мангустани, плоди деревної дині („папайя“), апетитні оранжєвочервоні „манго“ і величезні плоди хлібного (джекового) дерева, вкриті буруватою корою. Під прилавками і по кутках височили купи кокосових горіхів, які продавалися по 10 центів (приблизно 6 копійок) за штуку.

¹ Латерит — залізна глина, що вкриває значну частину цейлонської низини.

На південнім боці міста між лагуною і морським берегом прослався „Гала Фас“ — великий майдан у смарагдово-зелених газонах. Це улюблене місце для гулянок і розваг „білої“ частини населення Коломбо. Надвечір, коли спадає спека, тут можна бачити жваву гру в футбол, теніс, гольф, чепурно одягнутих дам, велосипедистів, наїзників і наїзниць. Коло самого берега стоять лави.

На одній з бічних вулиць я зайшов у пивну під висікою „Зелений якір“, повну публіки — переважно англійської молоді. Фамільярне поводження одного з одним говорило за те, що вони постійні відвідувачі пивної, мабуть дрібні службовці торговельних та урядових установ.

Вони пили пиво з величезних кухлів і невимушено перемовлялися через столики. Коли я заходив, молодий джентльмен під акомпанімент піаніна виконував на естраді модний на той час кек-уок. Він дико витріщав на публіку очі й ловко вибивав дріб товстими підощвами ботинок. Танцюр дістав гучні оплески, стрибнув з естради й сів на своє місце до початого кухля пива. На естраду зійшов ще аматор і, сам собі акомпануючи, заспівав про бідолашну Мері та її зрадливого нареченого-матроса. Публіка підхопила приспів і в такт застукала кухлями.

Після невеликого антракту на естраду вийшов молодий сингалез і досить приємним голосом заспівав англійський романс. В пивній знявся обурливий гамір; ображені в своїм расовім почутті англійці повернулися спиною до співака й оглушливо заgrimіли кухлями й ногами.

— Досить! Геть у Петтах¹ — пролунали вигуки.

Сингалез доспівав романс до кінця і пройшов до свого столика в кутку пивної. Навіщо він виступав тут, знаючи, з якою образливою погордою поставляться до нього англійські юнаки? Очевидно це був своерідний виклик англійцям.

Повернувшись до готелю, я, влаштовуючись на ніч, за добрим російським звичаєм, замкнув двері не тільки на ключ, але й на засув. Ще не встиг я лягти, як почув підозрілий шурхіт. Я включив електрику й побачив на стіні

¹ Тубільний квартал Коломбо.

Головна вулиця Коломбо забудована в європейському стилі.

крихітну ящірку. Вона швидко шугнула вниз і сховалась під ліжко.

„Ящірка ще півбіди“ — подумав я, — „буде погано, коли в номері знайдеться кобра“.

Годині о п'ятій ранку мене розбудив стукіт у двері.

— Хто там? — спитав я, зіскочивши з ліжка.

— Служник, сер. Прошу сера відкрити двері.

„Сер“ виконав прохання і сховався під ковдру. Ввійшов сингалез з фруктами, блюдечками варення, бісквітами і склянкою чаю.

— Навіщо сер замкнув двері? — спитав служник, поставивши чай на столик.

— Щоб не забрався злодій.

— У нас їх немає, — з образою в голосі заперечив служник.

„Тим краще“, — вирішив я і став з апетитом уминати фрукти.

*Російське консульство. Подорож до
Моунт-Лавінія. Розмова з сингалезами.
Шквал.*

РАНОМ я пішов до російського консульства порадитись про технічний бік подорожі. Консул — крупний чайний торговець і плантатор — був зайнятий якимись спішними справами і попросив мене „завітати“ до нього на віллу.

В консульстві я познайомився з росіянами-службовцями.

— Осточортів Цейлон, — з гидливою гримасою сказав один з них: „спека, дощі, нудьга“.

— Нудьга на Цейлоні?

— Бачите, — одверто сказав він, — до англійського товариства нам, росіянам, ввійти важко. До товариства чорношкірих ми сами не хочемо. От і варимось у власнім соку.

— Ви бували в Кенді? Перадені?

— Признатися, ні. Третій рік збираюся, та знаєте, то те, то се...

— То як же ви проводите час?

— Як? Та от відсиділи тут шість годин і йдемо додому. Ну, в ресторан або в кінематограф інколи підеш, на бульварі посидиш... В карти перекинешся... Так час і минає.

— Та є ж у Коломбо цікаві місця? До речі, де міститься музей?

— Не знаю. Іване Івановичу, де тут музей?

— „Морську діву“ — знаю, „Зелений якір“ теж знаю. А щодо музею, пробачте, не поінформований, — відгукнувся за свого столу Іван Іванович.

— Так, нудно ви живете... — погодився я.

Я вийшов із консульства і вирішив відвідати Моунт-Лавінія — чудове місце на березі моря, яке завжди відвідують туристи.

Мені не хотілося їхати на рикші, але інших засобів пересування я не бачив (пізніше я довідався, що можна було доїхати поїздом). Я зупинився на перехресті й нері-

шучо глянув на рикш. Вони зірвалися з місця й наввипередки кинулись до мене з своїми візками.

— Мені далеко: до Моунт-Лавінія.

— Прошу, сер,— з готовістю відповів найближчий рикша.

Я хотів був поторгуватися, але махнув рукою й сів на візок.

— Не поспішайте: я хочу оглянути місцевість.

Рикша кивнув головою і побіг по головній вулиці. Сидіти в візку було зручно, але вигляд запряженої в глоблі людини отруював настрій. Я спіймав себе на тому, що інстинктивно, до болю в пальцях, стискував бильця екіпажу, ніби це могло полегшити працю рикші. Стояв найжаркіший час дня і я задихався від спеки. Що ж повинна почувати людина (нехай навіть звична до тропічних умов життя), яка з швидкістю десяти кілометрів на годину везе чималий вантаж. До речі, про таксу, встановлену в Коломбо для рикш. За годину їзди платять 50 центів (приблизно 32 копійки), за півгодини — 25 центів і за 10 хвилин — 10 центів (приблизно 6 копійок). Згідно з таксою я міг заплатити рикші за подорож до Моунт-Лавінія і назад (24 кілометри) і годинне перебування на березі моря приблизно 2 рупії, тобто 1 карбованець 30 копійок.

Звернувши до моря, рикша побіг чудовим шосе, прокладеним вздовж берега серед кокосових пальм. Шосе покрутилось над берегом, підходячи інколи до самої води. Струнки, без єдиної гілки, кокосові пальми високо здіймали до неба красиві кички великого розрізного листя. Вони затримували прямовисне сонячне проміння, але не давали густої тіні. Кожна пальма стояла сама по собі, не сплітаючись кроною з сусідами, як це властиво нашим північним деревам. Всі пальми трохи нахилились на захід, ніби вказуючи напрям цейлонських вітрів.

Де-не-де коло шосе серед густої зелені плодкових дерев стояли сингалезькі хатки з дебелими очеретяними, або рідше з пальмового листя, дахами. В кожній з них продавали фрукти.

Я зупинився перед широкими дверима хатки, де на

В хатках продавали фрукти. ❀

двох дошок стояли плоскі дерев'яні миски, повні фруктів. З стріхи звисали величезні грона бананів. На порозі розташувалась родина: двоє дорослих і четверо дітей та підлітків. Коли я наблизився, господар хатини встав і ступив кілька кроків мені назустріч.

Мені хотілось пити, але вода була несмачна, і сингалець запропонував кокосового соку.

Він дістав великий горіх і широким ножом одрубав верхівку. Після цього він вирізав у м'якоті горіха дірочку і подав мені. Сік не сподобався. Він був теплий і тхнув мікстурою. Мабуть я виразно скривився, бо діти засміялись.

— Ні, я вже краще візьму банани, — сказав я і віддав горіх.

Велика в'язка бананів коштувала 10 центів (приблизно 6 копійок). Я дав частину рикші, який відпочивав під тінню намету.

— Я їстиму тут. Можна?

Господар здивовано подивився на мене й покvapливо приніс табурет. Дорослі й діти не зводили з мене очей. Мабуть, я був перший „сер“, який зійшов до того, щоб їсти в їх товаристві.

— Чим ви займаєтесь? — спитав я господаря.

— Ми сіємо рис, сер, ловимо в морі рибу й трохи торгуємо фруктами. Ми акуратно платимо податки, сер, — додав він.

— Я не англійський чиновник, а російський мандрівник, — усміхнувшись сказав я.

Господар засяяв. Всі ще з більшою цікавістю дивились на мене.

— Я російський мандрівник. Я їду до Моунт-Лавінія. Як проїхати до Моунт-Лавінія? Чи далеко до Моунт-Лавінія? Скільки коштують ці речі? — ламаючи сингалезькі слова, вимовив я фрази, вивчені на пароплаві з самонавчателя.

У дівори очі стали круглі, як гудзики. Потім всі засміялись, навіть рикша.

— Сер чудово говорить по-сингалезькому, — поблажливо сказав господар.

— Ваші діти вчатьсья?

— Так, сер, вони ходять до початкової школи.

— Скільки буде шість раз по дев'ять? — спитав я хлопця років восьми.

— П'ятдесят чотири, — на мить змішавшись, відповів він на велику радість батьків.

— Де лежить Росія?

— Не знаю. В Африці.

— В Росії дуже холодно? — запитав підліток років п'ятнадцяти з гарними розумними очима.

Я розповів про російську зиму і наші зимові розваги. Мене перестали соромитись і закидали питаннями, інколи наївними. У дітей і дорослих почувався допитливий розум і жвавий темперамент: вони вмiли заразливо сміятися. З цими „чорношкірими“ куди цікавіш розмовляти, ніж з співробітниками російського консульства.

— До вас у хату заповзають змії? — спитав я.

— Буває, сер. Їх тут скрізь дуже багато. Щороку в нашiм селищі гине від змії дві-три людини, але ж умирають не

всі ужалені. Увечері без ліхтаря не можна виходити з хати. Найнебезпечніша змія — тик-палонга. Кобра — то ледача змія; коли її не займати, вона рідко нападає. А тик-палонга нападає здаля, від неї не можна врятуватись. Коли вкусить, треба негайно розрізати ранку й висмоктати отруту. Найнебезпечніше, коли змія ужалить увечері, як виповзає на полювання. Ранком отрути куди менше й змії спокійніші.

— А пітони¹ тут трапляються?

— Так, сер. Але пітонів ми не боїмося. Їх тільки не треба дражити. Вони полюють уночі, а вдень лежать, згорнувшись у тіні, і сплять. Звичайно, краще не підходити до них близько.

Побалакавши ще трохи, я попрощався й поїхав далі. По дорозі зустрілось ціле сингalezьке сільце, що потопало в фруктових садах і дикій рослинності. Тут людям доводиться уперто воювати з рослинами, які готові зімкнутися над кожним вільним місцем. Банани й бамбук лізли спід землі навіть у дворах, а на дахах влаштовувались різноманітні епіфіти² і трави. Частенько зустрічались тубільні гарби, навантажені рисом, кокосовими горіхами й незмінними фруктами. Їх тягли горбаті зебу з оригінальними рогами, що стирчали назад. Далеко від міста чоловіки ходили напівголі або перекидали через плече шматок матерії. Діти — і хлопчики і дівчатка — бігали голі. У благодатнім цейлонським кліматі одяга не становить проблеми, що відбирає так багато сил і уваги в людей півночі.

Раптом по верхівках пальм з шумом пронеслась хвиля повітря. Листя вмить загорнулось назад. Від Індійського океану насувалася темна хмара. Рикша побіг як тільки міг і коли на шосе впали перші краплі дощу, ми були коло хатки. На порозі сиділа стара жінка і двоє дітей.

— Чи можна пересидіти у вас дощ? — спитав я.

Стара встала і мовчки пропустила мене в хату. Слідом за мною увійшов і рикша.

¹ Велика змія, удав.

² Епіфіти — рослини, які живуть не на землі, а на стовбурах, гілках дерев та інших рослин. Епіфіти рослинам, на яких вони живуть, безпосередньо не шкодять.

Під таким дахом можна витримати найлютішу зливу.

В хаті було темно, бо вікон не було і світло проходило тільки з дверей. Меблі склалися з двох стареньких табуретів. В кутку стояв посуд та лежали згорнуті на день мати.

Дощ полив як з відра і шосе вмить перетворилось на річку. Страшний грім примушував мене здригатися. Пальми гнулися і з шумом вимахували листям. З даху потоками стікала вода. Тепер я зрозумів, чому сингалези роблять такі фундаментальні дахи: під ними можна витримати найлютішу зливу.

Стара жінка не знала англійської мови. Коли дощ пройшов, я став питати її через рикшу. Виявилось, що її чоловік утопився, ловлячи рибу. Разом з ним потонули його брат і старший племінник. Братова дружина вмерла цього року і стара взяла до себе дітей. Їй, як і іншим старим, допомагає громада. За неї громада сплачує податки й обробляє з половини її рисову плантацію. Якнебудь помалу прожити можна.

— Ви вчитесь? — спитав я хлопчика.

— Так, сер.

Школа була недалеко — в тому селі, що ми проїхали.

Викладають там арифметику, географію, сигналезьку граматику й початкову історію Англії. Для всіх обов'язкова англійська мова.

Злива перестала і я поїхав далі. Рикша біг. У нього була особлива звичка бігти, вироблена довгою практикою: він ані трохи не прискорював і не зменшував руху, пристосовуючи його до свого дихання.

VIII

Лови крабів. Кокосові плантації. Тропічний ліс. Тигровий пітон. Огляд буддійського храму. Прогулянка по морю. Повернення до Коломбо.

НАРЕШТІ приїхали до Моунт-Лавінія. Це просто скелястий мис, який врізається в океан; чарівне місце, де все милувало око: синє дзеркало моря, шумовиння прибою, прозора зелень кокосових лісів, що простяглися вздовж берега, і навіть білий двоповерховий готель на виступі скелі.

Умовившись з рикшою, що я пробуду тут до вечора, я пішов до скелі, де між камінням лазили напівголі сингалезькі хлопчики. Вони ловили крабів. В'юнкі десятиногі краби дуже швидко шугали по дну й забивалися у такі щілини, звідки не можна було їх дістати. На великому відшліфованому камені підстаркуватий сингалез вудив рибу. Коло нього лежав хлопчик і, підперши голову руками, задумано дивився на рибальські човни, що майоріли оддалік.

Я пішов берегом. Ліворуч шумував прибій, праворуч безперервною стіною тяглася кокосова плантація. Під час бурі хвилі неминучо повинні добігати до неї. Дійсно берег у багатьох місцях дуже розмитий і найближчі пальми майже лежали на землі. Їхні верхівки з кичкою листя загиналися вгору. По дорозі я злякав цілу армію жовтуватих чотирьокутних крабів, що грілися на піску. Ці обережні тварини помічали мене за кілька десятків кроків і заздалегідь рятувалися у воді. Через кілька хвилин вони знову вилазили

Готель на виступі скелі в Моунт-Лавінії.

ї сидали на піску, кружляючи своїми стеблуватими очима. Формою тіла й способом бігати вони нагадували мені великих блощиць або павуків.

Під ногами хрущали уламки оболонки морських їжаків і зірок, якими був укритий берег до самих пальм. Я виліз на камінь і побачив у воді морського їжака. Цей представник голкошкірих не більший від середнього яблука і густо всіяний вапняковими голками, від яких дістав свою назву.

Я зустрів трьох сигналезьких жінок, які йшли до Моунт-Лавінія. Вони тримали в руках закриті зонтики, хоч сонце немилосердно палило їхні відкриті голови. Темні з шоколадним відтінком обличчя й руки жінок гостро контрастували з білими кофточками. Вони блищали, ніби намазані маслом.

Я пройшов трохи берегом і звернув до кокосових насаджень. Тут було прохолодніш, а головне, — я міг дивитися, не жмурячись від незвичного сонця. Серед сухого листу ширяли ящірки й великі жуки, подібні до наших жужелиць. Незабаром я потрапив до села, що притулилося поблизу від шосе. Коли я з'явився, хлопчики розбіглись по хатах, а через хвилину прибігли з „товарами“: дерев'яними слонами,

рябими яйцями якихось птахів, черепашками. Вони так настирливо пропонували купити ці скарби, що я примушений був нагримати на них. Юні крамарі перестали обридати, але йшли за мною стежкою.

Я ввійшов у густий тропічний ліс. Мене оточувало море чужих дерев з блискучим листям— або невеликим або величезним як лопухи; навколо дерев обвивалися розкішні ліани: їхні гнучкі стебла, як канати, звисали з гілок, химерно сплітаючись у вузли, або фестонами тяглися по землі від дерева до дерева. Інколи над головою висіли справжні коліски й трапедії, ніби навмисне збудовані для вправ. Вони чудово витримували вагу мого тіла і гоїдалися з боку в бік на велике задоволення хлопчиків.

Коло струмка міцно розрісся бамбук, закутаний сіткою витких рослин. Чудові орнітоптери й інші метелики пурхали над травою і сідали на голубі квіти тунбергії. Співали смарагдовозелені „лишкові птахи“, стрекотали на деревах невидимі цикади.

— Кобра, кобра! — раптом закричали хлопці.

Я оглянувся. За крок від стежки поволі розгортав свої кільця величезний тигровий пітон. Він, мабуть, спав, коли я необережно проходив повз нього. Його атласиста шкіра виблискувала під промінням, що пробивалося крізь листя. Він не квапився зникнути, але й не збирався кинутись на мене. Я з завмиранням серця дивився на цю могутню тварину до шести метрів завдовжки, що рухалась у рідних обставинах. Опале листя шелестіло під його вагою. Пітон проповз через галявину і сховався в прибережних кущах. Хто знає, чим скінчилася б зустріч з ним, коли б я зробив крок убік і штовхнув його ногою.

— Сер хоче оглянути буддійський храм? — спитав один з хлопчиків, коли я повернувся до села.

Я погодився. Хлопчик повів мене стежкою, що крутилася серед садів і пальмових перелісків. Храм стояв на пагорку серед лісу. Ця стара будівля з напівзруйнованим фронтоном не являла собою нічого цікавого. В середині було напівтемно і приємно пахло цвітом жасмину й кетмії. Кам'яний Будда сидів у класичній позі — навхрест склавши ноги й поклавши на коліна долоні рук. Він увесь був у

На великім камені сингалез вудив рибу.

квітках, принесених вірними. Потемнілий живопис на стінах мені не пощастило роздивитися; він здавався мені грубим і розрахованим на залякування людей. Настирливість жерця перевищила всяку міру. Перед моїми очима так і миготіла його худа рука, простягнута по милостиню. Він торгував квітами, що лежали на Будді, та коржиками, які відігравали якусь роль під час `служби.

Повернувшись до готелю, я відпочив і пішов до рибальських човнів у затоці. Конструкція їх гідна уваги тим, що до бортів двома вигнутими бамбуковими жердинами прикріплені дерев'яні поплавки, які надають човнам стійкості.

— Я хотів би покататися по морю, — сказав я господареві човна.

Він устав і гукнув хлопчика, що ловив крабів. Човен зсунули на воду й поставили чотирикутний парус. Свіжий вітер враз надув його. Ми попливли у море, ледве погойдуючись на хвилях. Здаля Моунт-Лавінія здавався чудовим; косе проміння сонця яскраво освітлювало скелястий берег з смужкою прибою, готель і пальмові ліски. Десь на сході, в серпанку туману, мені ввижались силуети гір; чи це справді були гори, чи низькі хмари, я не міг сказати з певністю.

— Ви рибалка? — спитав я господаря човна.

— Так, сер.

Ми розбалакалися. Відразу ж він став ляяти буддійських жерців і монахів.

— Сер не бував на релігійних церемоніях у Соманелі і в Кенді. Хай сер подивиться, як жерці обдирають бідноту. Закон приписує їм тверезе життя, а вони п'ють вино і лаються. У „вігарах“ (монастирях) монахи нічого не роблять, бо здають землю в оренду або наймають робітників її обробляти. Жерці тільки й знають, що простягають руки. Ось як... — і він кухликком склав долоні.

Я пригадав жерця і усміхнувся з влучної характеристики сингалеза.

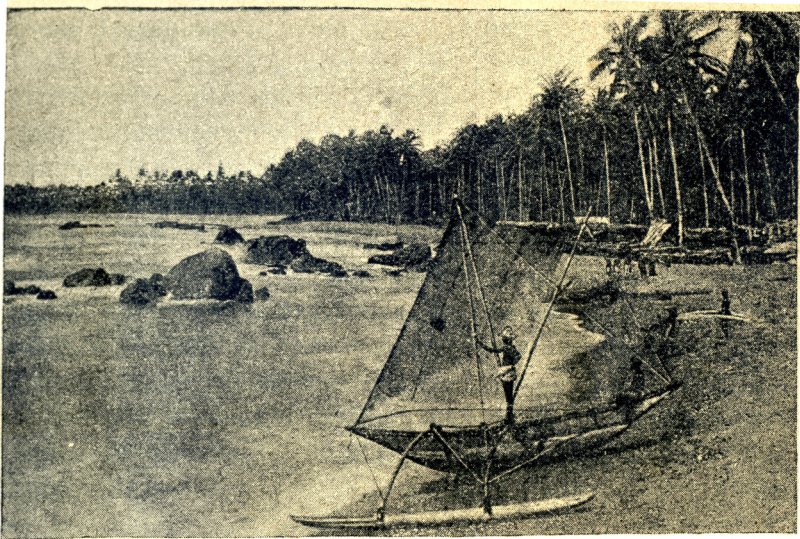
— Навіщо ж їм дають?

— А як же не даси своїм духовним отцям?

— Та коли вони шахраї й ледарі...

В цей час хлопчик, що сидів на кормі, щось промовив і вказав на північ. Мій співбесідник устав і уважно подивився в той бік.

— Що він сказав? — спитав я.

Рибальські човни цікаві поплавцями, що надають їм стійкості.

— Він побачив плавець акули.

Сонце сідало. Човен круто повернув до берега. Поки ми їхали, рибалка познайомив мене з умовами праці всіх тих, хто примушений тут рибалити.

Рибалок на узбережжі багато. Риби в морі теж багато, тому вона дешева. Коли починає віяти південно-західний вітер, він розбуркує такі хвилі, що рибалки примушені тижнями сидіти дома. Це для них тяжкий час.

Рибу доводиться продавати перекупцям за дуже дешеву ціну. Вигідніш було б возити її на базар, але в багатьох тільки один робітник у родині, який ловить рибу, і возити її до міста нікому. Сплативши різні численні податки, рибалка частенько не має можливості купити рису, і тоді вся сім'я примушена харчуватись самими плодами. На випадок несплати податків, влада відбирає човен і тим позбавляє можливості здобувати собі прохарчування.

Рибалка розповів про свого сусіду. Недавно той захворів і не сплатив вчасно податку. В нього відібрали човен і примусили шість днів ремонтувати шлях. Довелося взяти грошей у лихваря і викупити човен. А лихварі беруть величезні проценти, які доходять інколи до ста.

Повернувшись до готелю, я гукнув рикшу і ми вирушили назад. На половині шляху рикша зупинився й попросив дозволу відпочити.

Я все шукав випадку познайомитися глибше з життям цих зовсім незвичайних для нашого європейського континенту робітників. Момент був цілком слушний. В тіні пальми, небалакучий спочатку, рикша розповів мені свою історію. Його родина з трьох осіб живе в Індії в жінчиного батька. Як багато інших, так і він примушений був залишити її і спробував шукати заробітку на Цейлоні. Візок, у якому він возить пасажирів, належить не йому, а багатому сингалезові. Половину денного заробітку, який часто не перевищує однієї рупії, він повинен віддавати хазяїнові. Те саме роблять і ті дванадцять рикш у Коломбо та п'ять у Кенді, яких держить його хазяїн. Мій візник повинен зібрати до трьох сот рупій, щоб купити невелику „надді“ (рисову плантацію), яка зможе прогудувати його родину. З того, що він заробляє більшу частину доводиться посилати дружині.

І хоч на себе він намагається витратити якнайменше, в результаті залишається дуже мало заощаджень...

Коли ми повернулися до Коломбо, я дав рикші зайву рупію.

— Дякую, сер, — сказав він і, оглянувшись, пошепки додав: — англійці не дають нам подарунків; вони вимотують з нас усі жили.

Це був перший протест проти англійського колоніального режиму, який я почув на Цейлоні.

IX

В гостях у консула. Мій провідник — Сумангала. Підготовка до мандрівки в глиб острова. Тубільні квартали — Петтах і Невільничий Острів. Музей. Подорож до Кенді. Знайомство з містером Гардінгом.

УВЕЧЕРІ я пішов до консула. За склянкою пахущого цейлонського чаю ми обговорили деталі моєї подорожі.

— Я підшукав для вас доброго провідника, — сказав консул. — Він сингalez. Ім'я його Сумангала. Він брав участь у різних експедиціях і добре знає острів. Платіть йому 45 рупій на місяць і дайте рупій 10 на теплу одягу, коли поїдете в гори. Не платіть нікому грошей, не порадившись з провідником: на Цейлоні з туристів деруть три шкури й намагаються обшахраювати на кожному кроці. Сумангала буде для вас незамінним супутником.

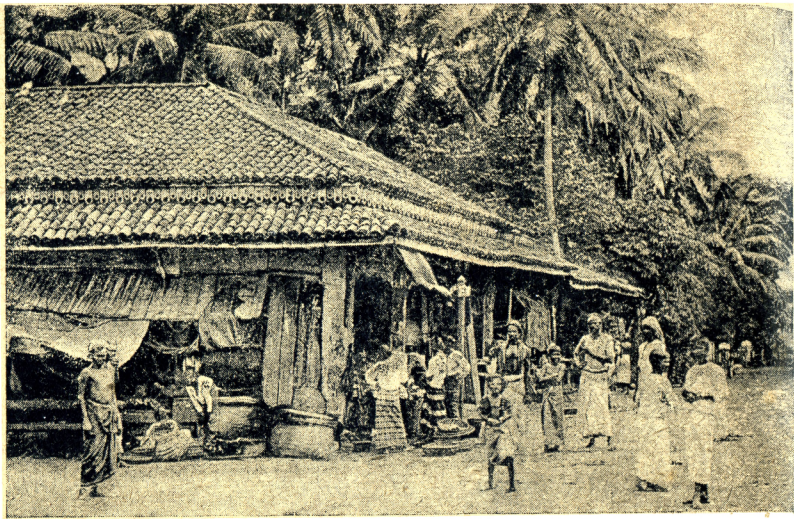
Посидівши в консула вечір, я повернувся в готель. Ранком до мене з'явився невисокий чоловік у звичайнім сингalezьким костюмі.

— Мене надіслав російський консул, — сказав він, уклонившись.

— Ви Сумангала?

— Так, сер.

Я запропонував йому сісти, але він відмовився. Він мовчки вислухав мої плани, дивлячись на мене своїми

Решту дня я присвятив оглядові тубільного кварталу Петтах.

виразистими очима. Я договорився з ним, як казав консул, і заплатив за місяць наперед.

Ми закупили потрібні речі. Сумангала добре знав, що й де можна було придбати, і називав суму, більше якої не варто було платити. Накресливши план дії, Сумангала пунктуально виконував його. Зі мною він тримався з самоповагою, але ввічливо.

Решту дня я присвятив оглядові тубільних кварталів Колombo—„Невільничого Острова“ і Петтах. Перший з них розкинувся на берегах лагуни в низькій, але дуже мальовничій місцевості. Він весь у садах з дачами і двоповерховими будинками вздовж чистеньких вулиць. Заселений переважно сингалезами. У XVIII сторіччі голландці висіляли сюди державних злочинців—політичних і карних—для яких були збудовані темні каземати, оточені мурами. Їх давно немає, але назва місцевості збереглась і досі.

Петтах тягнеться уздовж морського берега до гирла річки Келані. Тут мало зелені й багато пилу. Кам'яні або цегляні будинки під черепицею туляться один до одного уздовж брукованих вулиць з вузькими тротуарами. Досить часто трапляються буддійські й індуські храми та мечеті.

В нижніх поверхах будинків — кустарні майстерні й крамнички. У густо населеному Петтаху часто побачиш негрів, малайців, високих раджпутів, китайців.

Смеркало, коли ми поверталися з Петтаха. На одній з вулиць, прикрашеній червоними ліхтарями, рикша віз п'яного „джентльмена“ в тропічному шоломі. Пасажир вигукував і штовхав рикшу в спину. Не встиг я висловити свого обурення, як рикша оглянувся на всі боки й блискавично перекинув через голову голоблі. „Джентльмен“ дригнув ногами й покотився по вулиці. Рикша підхопив свого візка й щосили помчав у провулок.

Сумангала похитав головою.

— Посидить у тюрмі, — сказав він про рикшу.

— Цей п'яний шахрай не запам'ятає його обличчя, — заперечив я. — В Коломбо рикш багато.

— Знайдуть, сер, — упевнено сказав Сумангала. — Коли не знайдуть цього, то відсидить інший, схожий на нього, — додав він, помовчавши.

П'яний сидів серед вулиці, спершись на руки. До нього швидко підбігав полісмен-сингалез. Кінця цієї сцени я не бачив, бо ми звернули в іншу вулицю.

Два другі дні я присвятив вивчання колекцій місцевого музею. Я в німім здивованні стояв перед вітринами з комахами, птахами й плазунами, не знаючи, з чого більше дивуватися: чи з різноманітності форм, чи багатобарвистості, чи з фантастичного сполучення кольорів. Якими простенькими й скромними здаються наші північні тварини, порівнюючи з їхніми південними родичами! У нас немає ящірок з рогом на носі й зубцюватим хребтом, схожих на казкових драконів. Ці ящірки бувають понад два метри завдовжки. Немає потворних лускатих крокодилів і черепах завбільшки з великий стіл, немає слонів і шестиметрових пітонів.

Але, правду сказати, вражають не ці велетні тваринного світу, до яких ми звикли, часто бачачи їх на малюнках (хоч і перед ними стоїш остовпілий із здивовання), а найбільш поширені тварини, особливо птахи та комахи. Вони безмежно різноманітні й ефектніші від наших. Строкати сиворакші, іволги, кропивниці і махаони здалися б тут мало помітними.

Багато цейлонських птахів і комах забарвлені в різноманітні зелені або синюватозелені тони з металічним відблиском і через те вони непомітні серед тропічної зелені; інші наряджені, як арлекіни. От, наприклад, пташка, яку сингалези називають „пітта“. У цієї тропічної кокетки кармінночервоне черевце, смарагдовозелена спинка, яскравосиній хвіст, білі груди, чорні крила з синіми, білими й зеленими смугами, фіолетовочервона з бронзовим відблиском шапочка. В очах рябіє, коли дивишся на неї. Не менш барвисті деякі породи тутешніх голубів, а також медососів, юрків, чапель. До химерності строкато забарвлені і славнозвісні метелики, якими захоплюються мандрівники — орнітоптери, гектори, паринди. Чудові цейлонські оленки з палець завбільшки, куди яскравіші від наших. Навіть деякі змії мають таку різнокольорову шкіру, що здалека здаються ніби розфарбовані.

13 листопада я з Сумангалою поїхали з Коломбо до Кенді поїздом.

Величезні вікна вагонів були навстіж відчинені з обох боків. Тут ніхто не боїться продувів. Для захисту від сонця зроблені дерев'яні жалюзі на шарнірах. Серед пасажирів не було жодного „чорношкірого“. Для них є окремі вагони третього класу. На вокзалах теж є окремі приміщення для „білих“ і для „чорних“.

Після третього дзвінка поїзд рушив і помчав серед пальмових лісів та елегантних вілл. Промайнули передмістя Коломбо, за ними потяглися рисові плантації впереміжку з садами й сингалезькими селищами в тіні дерев. По берегах озер буйно розрісся очерет і пандани, що спиралися на своє повітряне коріння. Чудові бруковані шляхи червоніли від латеритового порошу і густо перетинали місцевість. Цими шляхами в різних напрямках посувалися криті гарби й піші. На кожному клапті землі буйно розвивалася рослинність. Я бачив червоний ґрунт тільки на урвищах і берегах численних струмків.

Серед пасажирів було не менше половини метисів. Вони відрізнялися смуглим кольором обличчя, жагучими чорними або карими очима і найчастіше чорним дуже густим волоссям. У них яскраво виявлялися риси європейців і син-

галезів. На мою думку, вони вродливіші від тих і других а особливо діти й молоді жінки. Від сингалезів вони дістали жвавість: вагонь буяв веселим гомоном і сміхом. Одежею вони не відрізнялись від європейців. Розмовляли вони виключно англійською мовою, не завжди, між іншим, правильно. Англійці трималися від них осторонь і згорда поглядали на них.

Коли поїзд зупинився на станції, залунали вигуки: „курумба, курумба,“ і до вікон попростягалися руки з кокосовими горіхами. Пасажири враз розкуповували. Продавці тут же розрубували горіхи й подавали їх у вікно. Мені теж хотілося пити, але я пам'ятав свою невдалу спробу по дорозі до Моунт-Лавінія, і купив бананів. Пізніше я переконався, що холодний кокосовий сік смачний і чудово вгамовує спрагу.

— Сер нічого не потребує? — спитав мене через вікно Сумангала.

— Ні, дякую.

— Ви подорожуєте з „боем“? — спитав молодий англієць в круглих рогових окулярах, що сидів навпроти мене. — Це зручно, але раджу тримати його в покорі: чорношкірі швидко стають зухвалі.

Я відповів, що досі не маю підстав скаржитись. Англієць був балакучий. Довідавшись, що я росіянин, він широко розкрив очі:

— О-о,— комічно промовив він.— Я ніяк не сподівався. Ви добре розмовляєте англійською мовою.

— Я розмовляю нею з дитинства.

— О-о! Пробачте моє неуцтво. Росія... Санкт-Петербург.¹ Москва. Тегеран...

— Тагеран у Персії.²

— Пробачте. Так мало доводиться читати про вашу велику країну. Коли б не ця нещасна війна... — він зніжковів і замовк.

— Пробачте мені, сер,— ввічливо сказав літній метис, що сидів поруч: я хотів би знати, що пише зараз Лев Толстой?

¹ Дореволюційна назва Ленінграда.

² Персія — стара назва Ірана.

Довелось засоромитись мені: я не міг точно відповісти на це запитання.

— Наскільки мені відомо, він працює над своїм щоденником,— відповів я.

— Після „Воскресення“ він не опублікував жодної художньої речі?

— Ні.

— Країна, яка має Толстого, Достоевського, Чехова й Горького, може вважати себе щасливою! — трохи урочисто промовив старий.

— Ви читали цих письменників в англійським перекладі?

— На жаль, так. Я багато дав би, щоб знати російську мову.

Англієць приставав з порадами:

— На цейлонській низині не треба пити води, особливо сирої. Вона тхне болотом. Ми так звикли до кокосового соку і фруктів, що майже одвикли від води. Дехто мішає сік з віскі або вином. Раджу спробувати: виходить непоганий напитек. Ви пили колинебудь „тодді“?

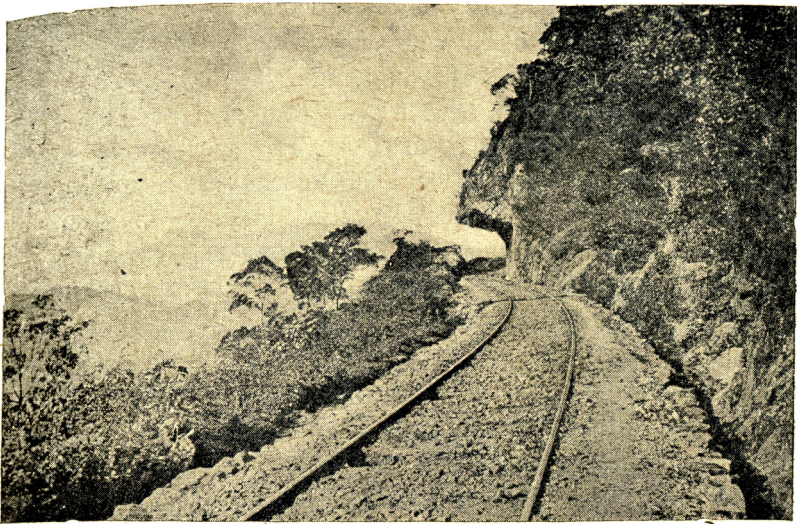
— Що це?

— Пальмове вино. Його готують з соку суцвіття кокосової пальми. Ви знайдете його в першім-ліпшій селищі. Звичайно, воно далеко гірше від наших вин, але пити можна. Перегнавши його, мають дуже міцний „арак“.

— Не уявляю собі, як можна пити на Цейлоні спиртові напитеки?

— Це — звичка. Тутешні європейці п'ють не менше, ніж на батьківщині.

В розмовах непомітно минав час. Поїзд проходив повз оброблені ниви, багна, повз пальмові ліси й сингалезькі селища. Час від часу ми перетинали рештки джунглів по схилах горбів і я міг милуватися з дивовижних витких рослин та могутніх дерев. Коло боліт виднілися білі й пурпурні чаплі. Красиві плямісті олені — аксиси, — злякані поїздом, стрілою відбігали до прибережних заростей бамбука й мангрових дерев. У воді непорушно лежали буйволи; на їхніх головах гави й шпаки викльовували з шерсті паразитів. Голі діти бавились на березі або хлюпались на мілині, наповняючи повітря гамором.

Залізниця круто повертала коло круч хребта Кадуканава.

— Ця частина острова населена дуже густо,— сказав метис,— тут ґрунт родючий і дощів випадає багато.

— Кому належать ці ниви?

— Сингалезам. Вони — основна маса землеробського населення Цейлона. Значні ділянки належать буддійським монастирям і храмам.

Ми проїхали многолюдні містечка Амбенуссу і Палгавелу. За Рамбуканою поїзд став підійматися на гірський хребет Кадуканава. Шлях був дуже вигинчастий, але поїзд ішов однаково швидко. Навколо височили порослі лісом Гори; на їх схилах все частіше з'являлися червонуваті листини і якісь будівлі під залізними й черепицевими дахами.

— Чайні плантації,— пояснив англієць.

Пінячись серед валунів, збігали з гір невеликі річечки. Краєвиди щохвилини змінювалися, один від одного мальовничіші. Поїзд з грукотом влітав у короткі тунелі й вибігав з них весь закутаний димом. Він так круто завертав коло круч, що мимоволі завмирало серце. Вагон гойдало з боку на бік. Коли б лопнула рейка або скотився б з гори камінь, неминучо сталася б страшна катастрофа. ♣

— Вершина перевалу,— сказав англієць, показавши на камінний обеліск, що промайнув повз нас.

Я висунувся з вікна. Далеко внизу я побачив невелике блискуче озеро, з острівцем посередині, і місто. Їх з трьох боків оточували лісисті гори. З четвертого — покрутилася річка, яка здалася мені повноводою. Це — місто Кенді і ріка Махавелі-Ганга — одна з найбільших на Цейлоні, яка вливається на східнім березі острова в бухту Трінкомалі. Спустившись з гір, поїзд обігнув озеро і зупинився на станції.

— Я буду радий, сер, коли ви не погребуете відвідати мене,— сказав, прощаючись зі мною, метис. — Як бачите, я великий прихильник російської літератури. Я охоче полегшу вам знайомство з нашим островом.

Я подякував і ми обмінялися з ним візитними картками. Його звали Томас Гардінг, власник чайної плантації.

Х

Місто Кенді. Фальшиві метелики. Сингалези, таміли й індоараби. Майстерня різних виробів. Кустарне виробництво книг. Буддійський храм Далада-Малігава. Прогулянка лісом.

УДВОХ з Сумангалою ми пішли до готелю. Тут я відразу зайшов до ванної кімнати. В тропіках душ не тільки дає задоволення, освіжаючи спітніле тіло, він чудовий гігієнічний засіб. Коли його немає, треба кілька разів на день обтирати тіло мокрим рушником, щоб прочистити пори шкіри, або купатися в річці, як це роблять надзвичайно чистоплотні сингалези.

Коли я повернувся в номер, Сумангала впорядковував речі. Він відклав порвану куртку, щоб віддати її кравцеві.

— Де ви влаштувалися? — спитав я.

— Для мене знайдеться місце. Хай сер не турбується про це.

Після сніданку я з Сумангалою пішов до міста. Кенді —

адміністративний центр однієї з дев'яти провінцій Цейлона, розташований на висоті 518 метрів над рівнем моря. Навколишні, досить високі гори, зверху донизу вкриті джунглями. Тридцятитисячне населення Кенді складається з сингалезів, з домішкою тамілів, євразійців (метисів), афганців, індодаравів та європейців. Євразійці — нащадки португальців і голландців.

В Кенді не така спека, як у Коломбо. Тому англійці охоче заводять тут гарненькі „бунгало“ (вілли), багато декоровані тропічними рослинами. В квітні й травні, коли в Коломбо нестерпна спека, Кенді повен „білих“ і в готелі важко дістати номер. Інфекційних захворювань у Кенді майже немає. Малярія буває рідко, та й то не в місті, а по берегах Махавелі-Ганга та в гірських ущелинах, укритих буйною рослинністю.

Європейська частина Кенді забудована елегантними „бунгало“ і, потопаючи в зелені, як я сказав, мало відрізняється від кращих дачних кварталів Коломбо. В ній так само, як і там, прибрано, чисто, пристойно і... нудно. Величезний палац губернатора яскраво вирізняється на фоні різноманітних тропічних дерев. На одному з майданів стоїть бронзова постать якогось генерала у бойовничій позі.

Тубільні квартали прорізані прямими вулицями, досить вузькими і зовсім без зелені. Видно, що місто розбито за раніше накресленим планом. Одно- і двоповерхові будинки вкриті жолобчатою черепицею, пофарбовані в одноманітний жовтуватий колір. На кожному кроці трапляються торговельні склади, контори, крамнички й кустарні майстерні.

Коли ми вийшли на головну вулицю, переді мною виріс сингалез із скринькою в руках.

— Сер купить метеликів? — спитав він, відчинивши скриньку.

Там красувалися різнобарвні метелики, які трохи нагадували орнітоптер. Серед музейних колекцій я не бачив таких красунь. Придивившись до них, я помітив фальш: чудові крильця метеликів були штучно склеєні з шматочків принаймні двох або трьох видів лускокрилих.

— Чудові метелики! — сказав я, удаючи, що милуюся ними.

Сингалез.

— Сер наловить у Пераденіі ще кращих, — поспішив сказати Сумангала. Він раніш від мене помітив фальш і пробував одговорити мене від купівлі.

— Таких метеликів немає в околицях Кенді, — палко запевняв шахрай, — я наловив їх коло Матари.

— Підемо, сер, — з прикрістю в голосі промовив Сумангала.

— Як карається у вас шахрайство? — спитав я його.

Продавець вмить зачинив скриньку і сховався в натовпі. Я зареготав.

Тамільська жінка з сережками в носі.

— Серові треба бути обережним, — сказав Сумангала. — Тут буває багато туристів, ласих на яскраві речі. Нечесні люди користуються їхньою необізнаністю і підсувають підробки.

В центрі міста, в натовпі, що рухався по тротуарах і по бруку, часто майоріли високі солом'яні брилі або фески індоарабів, одягнених у білі або темні європейські куртки поверх різнобарвних хусток. Їхні смагляві обличчя облямовані довгими чорними бородами. Індоарабські купці захопили в свої руки переважну частину гуртової і роздрібної торгівлі на Цейлоні. Серед них чимало багатіїв, що мають контори в Індії та в інших країнах.

Перевищуючи на голову індоарабів та сингалезів, по вулиці повільно пройшло кілька афганців. Вони ефектно виділялися і зростом і багато оздобленими кафтанамі, накинутими на просторі сорочки. Широкі білі шаравари мальовничими брижами спускалися до прикрашених сріблом черевиків, а на гордо піднятих головах височіли го- строверхі тюрбани.

В перші дні перебування на Цейлоні я плував сингалезів з тамілами може тому, що вони майже однаково одягаються й зачісуються. Тепер я добре відрізняв ці народності. Я вже згадував, що таміли вищі й міцніші від сингалезів і що вони голять спереду голову.

Жінки тамілки звичайно зачісують волосся у вигляді грецького вузла і елегантно закутують тіло строкатою хусткою. Серед них трапляються дуже красиві. Крім намиста, браслетів, сережок і перснів, вони носять сережки в носі, для чого проколюють ніздрі.

В путівнику я прочитав, що за переписом 1901 року тамілів, які постійно живуть на Цейлоні, близько 470.000, а тих, що прибувають на тимчасову роботу — з півмільйона.

Я зайшов до однієї з кустарних майстерень, де виготовлялися різні речі з пальмового й чорного дерева. Коли я зайшов, майстер сингалез встав зза робочого стола і зняв окуляри.

— Я хочу подивитись, як ви працюєте, — сказав я.

— Прошу, сер.

В тісній майстерні працювали троє. Сам господар — літній чоловік, похмурого вигляду робітник-таміл з гладко виголеною до половини головою, і підліток з незвичайно гарними темнокарими очима. Робітник виточував на примітивнім токарському верстаті палиці, старий займався різьбою, а хлопчик допомагав обом. Коло дверей лежали готові речі. Фігурки Будди і слонів різноманітних розмірів та мастей, різні чашки й палиці. Старий працював з дивовижною спритністю, хапаючи то один то другий інструмент. Головка палиці, яку він різьбив, так і миготіла в його зморшкуватих руках.

Я спитав, скільки він заробляє.

— Мало. В Кенді багато таких майстерень, а покупців мало.

Під час розмови в дверях зупинилася юрба голої дівори. Їхні животи блищали на сонці. Діти не спускали з мене широко розкритих очей, ніби вперше побачили європейця. На двох з них, прикриваючи відомі місця, теліпалися почеплені до поясків сердечка. Менший з власників цієї непотрібної прикраси знайшов для неї краще пристосування: він жував її, дивлячись на мене чудовими наївними оченятами. Я купив жменю маленьких слоників і роздав дітям. Їхні обличчя спалахнули радістю і вони кілька разів приклали до чола ручки, висловлюючи цим подяку.

В сусідній майстерні, такій маленькій, що в ній важко було повернутися, майстер виготовляв сингалезькі книги. На столі лежала купа стьожок з листя таліпотової пальми міцністю й кольором схожих на пергамент. Довжина стьожки дорівнювала 20, ширина 4 сантиметрам. Майстер клав стьожку перед собою і гострим інструментом вирізував на ній красиві письменна. При цьому він щохвилини позирав на оригінал. Готові пластинки накладалися одна на одну й зшивалися шнуром, протягнутим крізь дірочку на однім краю пластинок. Виробництва цього оригінального паперу я не бачив. За словами майстра пальмове листя спочатку варять, потім скребуть спеціальними ножами і шліфують пемзою.

Кустарне виробництво книг — одно з найдавніших мистецтв на Цейлоні. До запровадження друку воно користувалось винятковою пошаною і було дуже розвинуте. На пальмовім листі написано численні твори історичного й релігійного характеру. Деякі з них написані за півтисячі років до нашої ери. На цім матеріалі писали свої твори сингалезькі поети. В деяких буддійських монастирях зберігаються багаті колекції таких книг, писаних мовою „палі“ і сингалезькою. У XVIII і особливо XIX сторіччях друковані книги витиснули рукописні.

Я зацікавився змістом книги, яку переписував майстер.
— Це твір Гаско, — пояснив він.

Гаско, національністю португалець, жив на Цейлоні

Ми спустились до озера, оточеного деревами.

в XVI сторіччі і сингалези вважають його своїм поетом і високо цінять його твори.

Рукописні книги купують переважно туристи й аматори старовини. Я теж купив один примірник.

Ми спустилися до озера, оточеного деревами й брукованою набережною. Темносинє забарвлення води красиво переплітається з зеленню бамбука й пальм на березі. Такі гірські озера можна бачити в нас на Алтаї, але там, на жаль, немає тропічної зелені, яка утворює розкішні рамки озера Кенді.

У воді плавало багато невеликих черепах і їх зміїні голови весь час з'являлися коло берега.

На далекому кутку озера розташувався відомий буддистський храм Далада Малігава, інакше храм „священного зуба“, бо в ньому зберігається його головна святиня — зуб Будди. Як відомо з історії, ця реліквія перебувала довгий час в Анурадхапурі. Спустошливі наскоки тамілів примусили перенести зуб до Полонаруву, що став столицею Цейлона в IX сторіччі нашої ери. Але й це місце здавалось ненадійним. Під час одного з своїх наскоків таміли захопили зуб Будди й відвезли його в столицю тамільського

царства Джафну. Тут зуб і лежав до завоювання цейлонського узбережжя португальцями, тобто до XVI сторіччя. Освічені мореплавці, ревно поширюючи христیانство, в урочистих обставинах знищили зуб, сподіваючись цим боговгодним вчинком заслужити спасіння. Марно буддисти-сингалези пропонували за зуб значний викуп — португальці були невблаганні. Тут сталося одне з тих „чудес“, якими так багата історія кожної релігії: замість знищеного зуба з'явилося два нових. Пильна експертиза буддійських жерців установила, що обидва зуби справжні. Як видно, не буває лиха без добра: вірні дістали змогу молитися будьякому з зубів основоположника буддизму.

Як і більшість буддійських храмів, Далада Малігава нецікава архітектурою. Стрімкий черепичний дах спирається краями на білі колони. З трьох боків храм оточений оригінальним муром з різними прикрасами. Від набережної височить величний камінний портал, прикрашений ліхтарями. Крім храму, в огradі міститься восьмикутна башта, де зберігаються старовинні книги й інші реліквії, а також зуб Будди. В храмі цікава тільки кришталева статуя Будди; фрески на стінах і речі релігійного обряду, як кажуть, становлять історичну цінність.

— Чи не можна подивитися на зуб Будди? — спитав я Сумангалу.

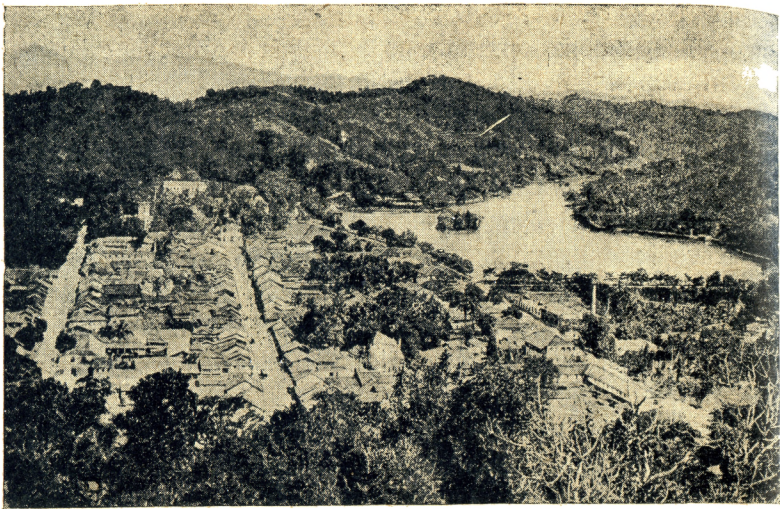
— Ні, сер. Його показують тільки під час великих релігійних свят.

— Я прочитав в одній англійській книзі, що цей зуб звичайний шматок погано обточеної слонової кістки.

— Дуже можливо, сер, — спокійно промовив Сумангала, — коли христіанське духівництво обдурює народ сфабрикованими мощами, то чого ж можна вимагати від наших малокультурних жерців?

Я здивовано глянув на мого „боя“, не сподівавшись від нього такого вільнодумства. Як я пізніше довідався, Сумангала закінчив міську школу і був досить начитаний.

Оглянувши храм, ми чудовим шляхом зійшли на гору, що відокремлює озеро від ріки Махавелі-Ганга. Схили гір вкриті дрімучими джунглями й перерізані шляхами, які носять імена дружин цейлонських губернаторів. Тут є

З вершини гори відкривався широкий краєвид на Кенді та озеро.

шляхи „Леді Гортонс“, „Леді Андерсон“ і інш. Їх прокладено спеціально для бажаючих познайомитися з джунглями, що поблизу міста становлять свого роду заповідник.

Я зійшов з шляху і трохи заглибився в ліс. Раптом майже спід ніг вислизнула й кинулась у кущі величезна бурувата, вкрита жовтуватими плямами, ящірка — цейлонський варан або „кабарагоя“, як називають її сингалези. Він сягає двох метрів. Підбігши до куща, варан сховався там, але через хвилину висунув голову й дивився на мене доти, доки я не сплеснув долонями. Після цього, звиваючись довгим тулубом, він утік у ліс. „Дзить, дзить“ пролунало над головою. Серед густої зелені ліани я ледве побачив маленьких зелених папуг. Ці гарненькі пташки зграйками носяться в Кенді, інколи сідаючи на телеграфні дроти.

— Обережніше, сер, — сказав Сумангала.

Я глянув на землю й побачив досить велику сіру змію, яка швидко повзла в кущі.

— Вона отруйна?

— Так, сер.

З вершини гори відкривався широкий вигляд на Кенді

й озеро. Місто здавалося іграшковим і з одного боку майже підходило до Махавелі-Ганга, що покрутився вузькою долиною. Скільки глянеш оком, скрізь височіли гори в лісах і чайних плантаціях.

Відпочивши, ми спустилися з гори й повернулись до готелю.

XI

До історії Цейлона. Знайомство з сингалезькою родиною.

КОЖЕН європеєць, вперше потрапивши на Цейлон, відчуває втому навіть від невеликих екскурсій. Гаряче насичене вологою повітря знесилює тіло. Потім організм пристосовується до незвичних умов і прогулянки вже не втомлюють.

Повернувшись до готелю, я скупався під душем і відчув, що не можу нікуди йти. До вечора я просидів у кріслі на веранді, проглядаючи книгу Шмідта про Цейлон. Знайомлячись з історією острова, я зрозумів історичне коріння неприязного ставлення сингалезів до тамілів.

Згідно з напівміфічним переказом, яскраво викладеним в одній з сингалезьких хронік, у першому тисячолітті до нашої ери острів Ланка (як в старовину називали Цейлон) завоювали предки сингалезів на чолі з індійським царевичем Віджая, якого вигнали з рідної країни за свавілля і жорстокість. Вступивши на берег Ланка, Віджая назвав острів новим іменням — „Синга“, що визначає „лев“. Звідси й пішла назва сингалези й Цейлон („Сила“ й „Силон“).

Підкоривши аборигенів¹ Цейлона — веддів, Віджая і його нащадки збудували міста, з яких перша столиця була Анурадхапура (руїни цього міста розкидані в джунглях на західному березі Цейлона між Коломбо й Джафною). Звідси влада сингалезьких царів повільно поширювалась на весь

¹ Абориген — корінний житель країни.

острів. Живучи поряд з підкореними веддами, сингалези неминуче змішалися з ними і втратили свою мову. Та про цей найдавніший період сингалезької історії ми знаємо дуже мало.

Осівши міцно на узбережжі Цейлона, сингалези — землероби по професії — збудували складну мережу іригаційних каналів і величезних басейнів, рештки яких, порослі джунглями, дивують мандрівників у північній засушливій частині Цейлона.

В другому сторіччі до нашої ери сингалезів частіше й частіше стали турбувати войовничі напівдикі таміли, що перепливали з Індії через Манаарську протоку.

Вони з'являлися несподівано, руйнували міста й грабували населення, поки остаточно не захопили північної частини Цейлона. Війна з ними не припинялась протягом усієї сингалезької історії.

В XII сторіччі сингалезькому цареві Паракрама Баху, прозваному „великим“, пощастило витиснути тамілів в Індію, але ненадовго.

Після його смерті таміли розбили сингалезьке військо й утворили на північному краю острова власну державу. Потім і тамільське й сингалезьке царство були підкорені європейцями.

Така в кількох словах історія півтори тисячі років збройної боротьби сингалезів з індійськими завойовниками. Фактичні господарі острова — англійські імперіалісти штучно підтримують ненормальні взаємовідносини підвладних народів, ідучи за випробуванням в Індії принципом: „розділяй і владарюй“.

Перед заходом сонця я й Сумангала знову пішли до міста. Воно мало тепер інший вигляд, ніж удень: на вулицях і набережній було засила публіки, переважно сингалезів. Різнобарвні „саронги“ (хустки-спідниці) й білі кофточки, запозичені сингалезами від португальців, робили натовп дуже мальовничим. Чулися звуки „там-там“ — музичного інструмента, схожого на турецький барабан. Було приємно дивитися на веселу молодь і дітвору. Я раптом відчув себе страшенно чужим у цій живій юрбі, ні мови, ні життя якої я не знав.

Чулися звуки „там-там“ — музичного інструменту, подібного до турецького барабана.

— У вас є знайомі в Кенді? — спитав я Сумангалу.

— Так, сер.

— Чи не можете ви познайомити мене з ними?

— Сер!.. — здивовано промовив Сумангала, очевидно думаючи, що не розчув.

— Мені хочеться ближче взнати тутешніх людей, — пояснив я.

Сумангала подумав:

— У мене тут є не тільки знайомі, а й родичі. Вчора, коли сер ліг спати, я відвідав їх.

— Хто вони? Тобто, чим займаються?

— Один аптекар, другий служить у торговельній фірмі, третій теж служить, але він у від'їзді. Але, сер...

— Що?

— Прошу пробачити за запитання: наскільки серові зручно знайомитися з представниками нашого народу?

— А в чому може бути незручність?

— Сер запитує мене, але на це запитання йому краще відповів би англієць.

— Ось що, Сумангало, — сказав я. — Для мене однаково,

чи буде людина біла, чи чорна, чи фіолетова. Я поважаю людей не за колір шкіри.

Ця маленька промова, здається, вплинула на мого провідника.

— Коли в сера такі погляди, то перешкод немає, — сказав він.

— А як ваші знайомі поставляться до моїх відвідин?

— Їм буде приємно познайомитися з білим, що ставиться до них, як до рівних. Коли сер хоче побувати в них?

— Та хоч зараз.

— Ходіте, сер, — спокійно сказав Сумангала.

Ми пішли в один з далеких кварталів міста. Тут мало гуляло людей, але біля кожного будиночка, розмовляючи, сиділи дорослі й старі. Сумангала підійшов до групи людей і щось сказав немолодому чоловікові з довгою чорною бородою. Розмова припинилася й усі обернулися до мене. Я відчув себе незручно й навіть пошкодував, що прийшов сюди, не попередивши заздалегідь знайомих Сумангали. Бородатий чоловік встав і підійшов до мене:

— Сер має до мене справу?

— Так, — відповів я, змішавшись від запитання.

— Прошу сера завітати до хати.

Він пішов уперед, показуючи шлях. Сумангала йшов за мною. Зайшовши в кімнату, Рахія (так звали господаря) запалив лампу й запросив мене сісти. Я сів, але обидва сингалези стояли. Я підсунув їм стільці:

— Сидячи зручніше розмовляти.

Рахія й Сумангала сіли.

— У мене немає до вас ніякої справи, — сказав я до Рахії. — Я просив Сумангалу познайомити мене з місцевими людьми, щоб мати змогу ближче взнати їхнє життя.

Я назвав себе й пояснив мету моєї подорожі по Цейлону. Рахія мовчки слухав, не спускаючи з мене великих темних очей. Обличчя Сумангали здавалось безстрашним.

— Ми охоче знайомимося з кожним, кого рекомендує наш друг Сумангала, — сказав Рахія і запитав про маршрут моєї подорожі. Розмова зав'язалась.

Незабаром у кімнату ввійшла літня жінка — дружина Рахії і слідом за нею старезний дід, що спирався на бам-

букову палицю. Ми привіталися. Ні жінка, ні старий не розмовляли по-англійськи. Жінка подала на стіл фрукти й вийшла, а дід сів до вікна і, глухо кашляючи, розглядав мене.

— Моєму дядькові 107 років, — кинув Рахія.

— Он як! Він повинен пам'ятати останні дні кендійського царства й повстання проти англійців.

— Дядько брав участь у боротьбі за незалежність і багато років просидів у тюрмі.

Я з пошаною подивився на старого революціонера, від якого залишилась тільки ветха оболонка.

— Я трохи знайомий з історією Цейлона. Англійці не легко підкорили його. Був момент, коли вони збирались обмежитися тільки прибережними володіннями.

— Прощу, сер, спробувати фруктів, — сказав Рахія, підсуваючи мені блюдо. Мені здалося, що він не хоче говорити на цю тему.

Під вікнами почулись голоси й у кімнату ввійшли дві дуже молоді жінки й молодий стрункий чоловік. Побачивши мене, вони зам'ялися коло дверей.

— Мій син, моя дочка і синова дружина, — відрекомендував їх Рахія і промовив кілька слів по-сингалезькому.

Молодь сіла на стільцях коло стіни.

— Ви, мабуть, гуляли? — звернувся я до них.

— Так, сер, — відповів молодий чоловік.

Я почав говорити про свої перші цейлонські враження і торкнувся Росії.

— Ми читали, що ваша країна пережила революцію,¹ — зауважив молодий чоловік.

— На жаль, царат подужав.

— Але ви все ж добилися конституції...

— Чого треба цьому англійцеві? — раптом сердито спитав дід. Я добре зрозумів його запитання.

— Сер не англієць, а росіянин, — похмурнівши, відповів Рахія.

* Дід підвівся і, стукаючи ціпком, вийшов з кімнати.

Розмова не клеїлась. Говорив більше я, а господарі слухали і вставляли свої зауваження. Я встав і попрощався.

¹ 1905 року.

— Ми будемо раді, коли сер зробить нам честь і відвідає вдруге, — сказав Рахія, проводячи мене до виходу на вулицю.

— Чи сподобались серові мої друзі? — спитав Сумангала.

— Очевидно вони милі люди, але мої відвідини були для них несподівані...

Сумангала промовчав.

„Не так легко ввійти в чуже життя, — думав я, сидячи на веранді. Сингалези звикли з недовір'ям ставитися до європейців. Перемогти це почуття важко“.

XII

Ріка Махавелі-Ганга. Ручні слони. Гнізда термітів. Кобра в термітнику. Буддійський храм. Казка про „даяля“. Суходільні п'явки. Пітон у куцах.

ДРУГОГО дня я пішов до ріки Махавелі-Ганга. Вона тече по покрученій долині й півколом обходить місто. Каламутна червонувата вода непридатна для пиття. На березі я вперше побачив ручних слонів. Один за одним вони швидко виходили з лісу і простували до ріки. Серед них були справжні велетні й зовсім малі слоненята, які дріботіли під черевами матерів. Позаду всіх ішов велетень слон з іклами, оздобленими золотими обручками; на його широкій спині, розкарячивши ноги, сидів сингалезький хлопчик. Увійшовши в воду, слони стали пити й обливатися з хоботів.

— Чиї це слони? — спитав я Сумангалу.

— Буддійського храму, сер. Вони беруть участь у релігійних церемоніях.

Слони не звертали на мене ніякої уваги, хоч я підійшов аж до них. Вони, булькочучи, входили все глибше в воду, крім самиць з слоненятами, що стояли коло самого берега. Їхні мокрі спini блищали, ніби лакировані.

За даніми довідника, ручних слонів на Цейлоні нараховується кілька сот, диких — до 5000. Останні блукають че-

На слоновому „пляжі“.

редами в південно-західній частині острова під охороною уряду. Їх ловлять з допомогою ручних слонів або спеціальних петель і привчають до різноманітної роботи. Звичайно, вони носять на своїх могутніх спинах не тільки жерців та ідолів, але й корисніші вантажі.

- Сер хоче покататися на слоні?
- Спробувати було б цікаво...
- Треба почекати, поки слони нап'ються й покупаються.

Поблизу від слонového „пляжу“ був другий — буйволячий. Тут лежало по саму спину в воді кілька великих тварин з характерними розлогими рогами. На кожному буйволі стояли й прогулювались білосніжні чаплі та шпаки; вони викльовували паразитів і ловили мух, що хмарами літали навколо буйволів. Чаплі проганяли шпаків, але в'юнкі пташки спритно тікали від довгих дзьобів, перелітаючи з місця на місце. Ось чапля злізла на голову буйвола і, стоячи між рогами, клювала мух з його очей і носа. Буросірий

велетень кліпав очима, але спокійно продовжував свою жуйку. Ця пташача компанія, як видно, жила з буйволами в повнім ладу. Раптом на спину буйволів сіла гава. Близьча чапля люто кинулась на конкурентку і прогнала її; таксамо зустріли гаву й інші чаплі. Вони билися з нею, а тим часом спритні шпаки встигли проковтнути немало мух та іншої живності.

Скрізь на березі довбались у піску швидконогі кулички-пісковики, а над рікою, щебечучи, носилися ластівки з червонуватими черевцями й чорними аж синіми спинками. Високо в повітрі ширяв великий орел-шоломоносець. Вода блищала так сліпучо, що в мене заболіли очі.

Після довгого чекання один з слонів вийшов на берег. Хлопчик підійшов до нього і, щось гукнувши, легенько вдарив його паличкою під коліні. Слон зупинився й, сердито помахавши хоботом, важко став навколюшки. Сумангала підсадив мене, слон встав і пішов до узлісся. Сидіти на його широкій спині було дуже незручно, до того ж слон здригав шкірою, примушуючи мене соватися по спині. Я обперся об слоновою спину долонями, бо триматися було ні за що.

— Досить! — просився я, коли слон наблизився до лісу. Хлопчик зупинив його і знову примусив стати навколюшки. Я стрибнув на землю. Повз нас, вимахуючи хоботами, пройшли всі слони, і ми рушили за ними добре протоптаною лісовою стежкою.

На невеликій галявині стояла червонувата споруда, заввишки як людина, формою нагадуючи цукрову голову. Це було гніздо термітів.¹ Частина його обвалилась і зяяла дірками та щілинами, але в більшій половині жили терміти. Мені схотілось подивитися на внутрішню будову термітника. Сумангала гукнув напівголою таміла, що спускався стежкою з мотикою на плечі. Той кількома ударами відколів шматок гнізда. Переді мною відкрились досить великі порожнини, сполучені одна з одною численними ходами. Пошкоджена частина гнізда закипіла стривоженими термітами. Вони відрізнялися один від одного розміром

¹ Сімейство комах. Схожі на мурашок.

голови. Великоголові були вояки, а інші — робітники. Вояки швидко забігали навколо ушкодженого місця, шукаючи зухвалого ворога, а робітники взялися зносити на місце пролому шматочки землі. З цього матеріалу, змоченого слиною, швидко будувалися зовнішні стінки зруйнованих гнізд. Я звернув увагу на губкоподібні клубки завбільшки з яблуко, які лежали в найбільших порожнинах. Від доторку до них палички, вони порозпадались і всередині заворушилися жовтуваті личинки термітів. Ці клубки робляться з екскрементів, що складаються з напівперетравлених шматочків деревини й листя. Вони наскрізь пронизані нижнім цвілевим грибок „вольварією“. В теплих темних порожнинах термітника грибок утворює малюсінькі кулясті тільця, якими живляться личинки й дорослі терміти. Судячи по відколеній частині гнізда, термітник буквально був начинений цими губкоподібними тілами, пронизаними грибноцею „вольварії“. Мені не хотілось руйнувати термітник дощенту, де, як кажуть дослідники, є просторе приміщення для матки. Її черевце, наповнене яечками, сягає 15 сантиметрів довжини, і завтовшки як великий палець руки. Самець значно менший від матки. Єдине призначення цієї пари — підтримувати рід термітів, бо вояки й робітники безстатеві.

Надивившись на працю комах, я взяв у робітника мотику й відколов великий шмат у тім місці, де темніли вічка.

— Обережніше, сер: там може бути змія або скорпіон, — сказав Сумангала.

Він не встиг договорити цих слів, як груддя впало й між уламками коло моїх ніг заворушилися кільця великої бурої змії.

— Назад, сер! — злякано гукнув Сумангала.

Я кинув мотику й відбіг убік. Спід уламків виповзла велика кобра. Вона зупинилась і, високо піднявши тулуб з роздутою від гніву шиєю, якийсь час залишалась непорушна. Потім змія заспокоїлась і поповзла в траву. Робітник, крадучись, підійшов до термітника і, схопивши мотику, кинувся щосили тікати.

— Шкода, що зі мною нема рушниці, — сказав я.

— Кобри не треба вбивати при тамілах: вони вважають її священною, — зауважив Сумангала.

— А сингалези?

— Буддійський закон забороняє вбивати тварин, але звичаї давно змінилися. Вбити змію не вважається за гріх.

На горі стояв стародавній буддійський храм, з велетенською статуєю Будди, висіченою з скелі, що була підніжжям храму. У півтемряві храму його нерухома фігура справляла досить сильне враження. Жрець запалив світильника й наблизився до статуї. Від хиткого полум'я вираз кам'яного обличчя весь час мінявся. Сингалез, що стояв коло ніг Будди, худий як кістяк, раптом упав на камінню підлогу й забився в епілепсії. За словами Сумангали безнадійно хворі часто оселяються в храмах, сподіваючись чуда.

— Сингалези дуже релігійні? — спитав я.

— Ні, сер, маси байдужі до релігії. Їх цікавить у храмах тільки урочистість ритуалу. У будні храми порожні.

Я згадав, що в п'яти чи шести храмах, які я встиг оглянути, я майже не бачив богомільців.

— Наш народ повен забобонів, але релігійного фанатизму в нього немає. Тому в нас немає ворожнечі до одноплемінників-магометан або христیان, хоч і як підбурюють проти них жерці.

Із сходів храму відкривався чарівний краєвид на лісисті гори. В туманній даліні височіла Педроталагала, закутана хмарою. Я сів на кам'яну плиту в тіні пальмірських пальм. Надзвичайно приємний спів залунав над моєю головою. Я побачив у бінокль невеликого птаха, схожого на нашу сороку. Але він не вигукував по сорок „а“ зараз, а виводив чудові музичні фрази: „ту-у-у-у-цин-цин-тр-там“ і жваво стрибав з гілки на гілку.

— Це „даяля“, — усміхнувшись, сказав Сумангала. — Наш кращий співець. Он його гніздо, — і він показав на карниз храму.

— Ми любимо спів „даяля“ і називаємо його „птахом радості“. Коли сер побажає, я розповім йому старовинну казку, в якій бере участь і „даяля“.

Ось ця казка, записана з слів Сумангали.

„Це сталося за тих часів, коли бог Гануман на чолі армії мавп перейшов через Адамів міст до Індії.

На вершині Хакгали зібрались до орла-шоломоносця всі птахи з острова. Кожному з них він дав доручення. Дятел повинен був очищати священний банан від комах, чапля й пелікан ловити для орла рибу, нектарник — збирати мед, чорний дронго — напучувати вмираючих. Коли дійшла черга до даяля, всі доручення були роздані. Довго думав орел і спитав даяля, що він може робити. — „Стрибати з гілки на гілку й вертити хвостом“, — скромно відповів даяль. — „Цього мало“, — сказав орел і вклав у горлянку даяля дорогоцінний смарагд, взятий з корони царя змії. Після цього даяль заспівав таку чудову пісню, що всі птахи захоплювались, слухаючи її. — „Ти будеш давати нам радість“, — сказав орел. Злостивий дронго заздрив даялеві і викликав його на змагання під час свят на горі Саманале. Коли він заспівав, люди стали плакати, чекаючи смерті. — „Бачиш, як впливає на людей мій спів?“ — гордо спитав дронго. Тоді заспівав даяль і люди стали танцювати й сміятися від радості. — „Тепер заспіваємо разом“, — запропонував дронго. Люди слухали даяля й веселилися, не звертаючи уваги на дронго. Розлючений дронго полетів у джунглі, а даяль скрізь розносив радість і веселість. — „Ти тишиш тільки бідноту, — сказав дронго, — багаті й вельможні люди охочіш слухають мене“. — Дронго був правий: багаті не любили даяля, бо в їхніх серцях гніздилися гадюки. Тому даяль співає тільки в садах бідняків і замовкає, побачивши багату одягу й гордовиті обличчя“.

Даяль нагадує зовнішньо нашу сороку. Раптом я почув звуки, подібні до того, як кричить наша іволга.

— Це свистить „пташка манго“, — сказав Сумангала, — он вона — жовта з чорним.

Це, звичайно, була іволга, але відмінна від нашої. Її крила й голова блискучо чорні, а тулуб — яскраво оранжевий, спілий як плід манго. Коли промінь упав крізь листя, вона вся спалахнула червоним золотом. Її свист здався мені звучніший від нашої північної іволги.

— Старі розповідають, що „птаха манго“ купався в золотім джерелі. Але він боявся пірнути і підняв догори крила й голову, ось чому він не весь золотистий, — сказав Сумангала.

— Гляньте, сер, під те дерево, — пошепки промовив Сумангала.

Я побачив невеликого смугастого звірка, що ширяв у траві, піднявши хвостик. Це була смугаста цейлонська білка, одна з найприємніших тварин острова. Вона живить-ся плодами й горіхами, влаштовуючи гнізда в дуплах дерев. Табунець бронзових голубів з шумом прилетів до храма. На їхніх пурпурних тулубах красувалися синюватосмарагдові крила. Здалека здавалося, що птахи вкриті різнобарвною емаллю, яка переливає на сонці всіма кольорами радуги.

— Що це? — здивовано скрикнув я, глянувши на свою ногу. — Коло самої кісточки крізь шерстяний бинт сочилась кров.

— П'явка, — пояснив Сумангала.

Я розмотав ногу і в згустку крові знайшов п'явку завбільшки з пшеничну зернину, повну крові.

— Але я не відчував болю!

— Так і буває. Людина може вмерти від втрати крові, але не почує укусів п'явок.

Цейлонські сухопутні п'явки — найдрібніші п'явки в світі. Вони завдають мандрівникам не менше неприємностей, ніж сибірський „гнуc“.¹ В мокру погоду міриади їх кишать у траві, підстерігаючи здобич. Захиститися від них майже неможливо, бо п'явки продираються до тіла крізь найменші дірочки в одязі. Мені доводилось читати, що багато англійських солдатів загинули від п'явок під час завоювання острова. Заснувши на м'якій траві, ці солдати вже не прокидались.

Я пройшовся лугом і, повернувшись, став розглядати ботинки.

— Ось, сер, — сказав Сумангала, вказуючи на ледве помітну живу ниточку. Вона пересувалась угору по бинту, відмірюючи маленькі кроки, як п'ядун.

— Як неприємно, — сказав я, — на такій чудовій траві не можна полежати.

Три джентльмени й дві молодих леді з'явилися в дверях храма, висловлюючи захоплення з краєвиду. За ними з суворим виразом обличчя йшов „бой“.

¹ Г н у с — москити.

— Які чудові джекові дерева! — сказала одна з жінок і, спустившись, пішла до них. Вона торкнулася великого плода, що висів на стовбурі, і підійшла близько до сусіднього дерева, але раптом страшно скрикнула й замахала руками. Ми всі кинулись до неї. Молода жінка впала на землю й лежала нерухома. Її супутники, прибігши першими, зупинилися в кількох кроках, ніби не наслідуючись наблизитись. Підбігши до них, я побачив пітона. Він високо підняв над травною шию і його трикутна голова з висунутим язиком була обернена в наш бік. У траві звивалося його довге тіло. Признаюсь, я розгубився: пітон був за два кроки від молодої жінки й мав дуже солідний вигляд. Ми всі заціпили. А в цей час підбіг Сумангала і, не звертаючи уваги на пітона, схопив жінку й поніс її до нас. Пітон відтяг назад шию й зашипів, але не кинувся і через хвилину зник у кущах. Молоду жінку внесли в храм і там привели до пам'яті. Після цієї пригоди джентльмени й леді зникли, залишивши в руці хороброго Сумангали... три рупії.

— Ви дуже ризикували? — спитав я.

— Ні, сер: пітон рідко нападає на людину.

Погулявши на горі, ми вернулися до Махавелі-Ганга. По дорозі я знайшов скорпіона, схожого на нашого туркестанського. Коли я придавив його тріскою, він став бити її черевом, на кінці якого стирчала гостра голка. На Цейлоні є й інша відміна скорпіона, чорного кольору, завбільшки з рака.

XIII

Подорож до Пераденія. В майстерні чучел. Ботанічний сад. Калонги, орнітоптери, паринди, каліми.

ПРОТЯГОМ чотирьох днів я докладно оглянув Кенді і його мальовничі околиці. На п'ятий день я поїхав за сім кілометрів до славетного ботанічного саду Пераденія. Чудовий брукований шлях більше схожий на алеї, ніж на просілок. Шляхом туди й сюди їздять криті гарби, запряжені зебу або буйволами,

і пішоходи під зонтиками. Назустріч трапився слон з багатим сідлом під балдахіном. Погонич індус сидів ледве не на самій слоновоїй голові, а могутня тварина спокійно йшла серединою шляху, поглядаючи на людей і гарби.

В тіні дерева сиділи мандрівні фіглярі з папугами, мавпами і мабуть зміями в плоских кошиках. Коло одного з будиночків стояла група монахів у характернім жовтім одязі з голеними головами й віялами в руках. Коли я проїздив повз них, вони повернули до мене свої неприємні обличчя і неприязно дивилися вслід. Зустрічались європейці — чоловіки й жінки.

На половині шляху рикша зупинився відпочити. Я скористувався з цього й оглянув майстерню чучел. Майстер добре знав свою справу і деякі вироби могли б задовольнити найвибагливішого знавця. З великим вмінням були зроблені чучела брамінського шуліки й зелених голубів.

— Хто купує у вас чучела? — спитав я.

— Я працюю для шкіл, сер, на замовлення. Для продажу туристам мій син набиває нектарників, „піт“ та інших птахів з яскравим пір'ям.

В цей час до майстерні зайшов молодий негр з кошиком під пахвою. Поставивши кошика на стіл, він витяг з нього довгу мертву змію. Майстер критично оглянув її і дав юнакові 35 центів (приблизно 23 копійки).

— Яка це змія?

— Тик-палонга, сер.

Я мимоволі здригнувся.

— Він убиває їх?

— Так, сер. Він знає місця, де багато їх водиться і часто приносить мені гарні екземпляри.

— Він ризикує життям?

— Звичайно, сер. Я втратив уже двох ловців.

— Чому він не займеться чимось іншим?

— Він постачає мені не тільки змій, але й птахів, яйця й різних дрібних звірків. Це його професія.

Коли я вийшов з майстерні, я знов побачив молодого негра; він стояв під деревом і спостерігав якогось птаха. Я дивився на нього, як на приреченого, а він спокійно їв банани й чухав попереk.

Проти воріт ботанічного саду є невеликий дуже затишний готель. У ньому тільки чотири номери, при чому два з них здають тільки для вчених, які прибувають сюди для наукової роботи в саду. З дозволу директора саду в цих номерах можна жити скільки завгодно за невелику плату.

Влаштувавшись в однім з номерів, я пішов до ботанічного саду. Цегляні стовпи воріт густо обвиті бігонією. Зразу за ворітьми в чудовій бесідці зберігається книга для запису відвідувачів саду. Перегорнувши її, я знайшов багато знайомих імен натуралістів, переважно англійців і німців. Траплялися й російські прізвища: професора Навашина С. Г. та інші.

Сад лежить на березі ріки Махавелі-Ганга й займає площу близько 55 га. Він розбитий на англійський зразок: просторі полянки з розкиданими по них кущами й квітниками впереміш з алеями й штучними насадженнями різноманітних дерев. Подекуди збережено ділянки справжніх джунглів, виключно багатих на виткі рослини. Сад перетинає складна система доріжок, а в центрі на пагорбку збудовані лабораторії з гарним музеєм і бібліотекою; тут працюють місцеві й приїжджі вчені.

Поблизу центральної алеї височіє кілька велетнів, знайомих нам лише в кімнатних обставинах. Це фікуси еластичні, з молочного соку яких видобувають каучук. Вони належать до родини тутових. З їхніх гілок спускається товсте повітряне коріння, яке, прикорінившись до землі, відіграє роль підпори для горизонтально ростучих гілок. Щодо справжнього коріння, то воно більше ніж на метр висувається з землі коло підніжжя стовбура й розповзається на всі боки, ніби казкове чудище. З фікусів на Суматрі видобувають каучук, але на Цейлоні для цього культивують південноамериканське дерево (Гевеа бразілієнзис). В саду їх є кілька екземплярів.

— Летючі собаки, сер, — сказав Сумангала, вказуючи на крону фікуса. Серед густої зелені дерева-велетня виділося багато темних тіл, причеплених до гілок. Вони нагадували почеплені сушитись ганчірки. На одній тільки деревині я нарахував понад 40 калонгів. Ці рукокрильці живуть у жарких країнах східної півкулі, в південній Азії

та на її островах, в середній та південній Африці, Австралії та Океанії. Вони живляться переважно плодами, частенько спустошуючи сади. Вдень калонги сплять, причепившись пазурами до гілок. В бінокль я добре бачив їх складені шкірясті крила й золотистобуру шкурку.

Сумангала вдарив по дереву палицею. Деякі калонги висунули спід крил гострі, схожі на лисячі, писочки з гарним носиком і великими блискучими очима. В саду калонгів так багато, що я невдовзі перестав звертати на них увагу. Особливо багато їх коло ріки на велетенських бамбуках. Калонгів легко зігнати, вдаривши по бамбуку палицею; вони десятками зриваються з місця і, пискливо гавкаючи, здіймаються в повітря, описуючи над деревами кола. Через хвилину вони заспокоюються і знову причіплюються до гілок.

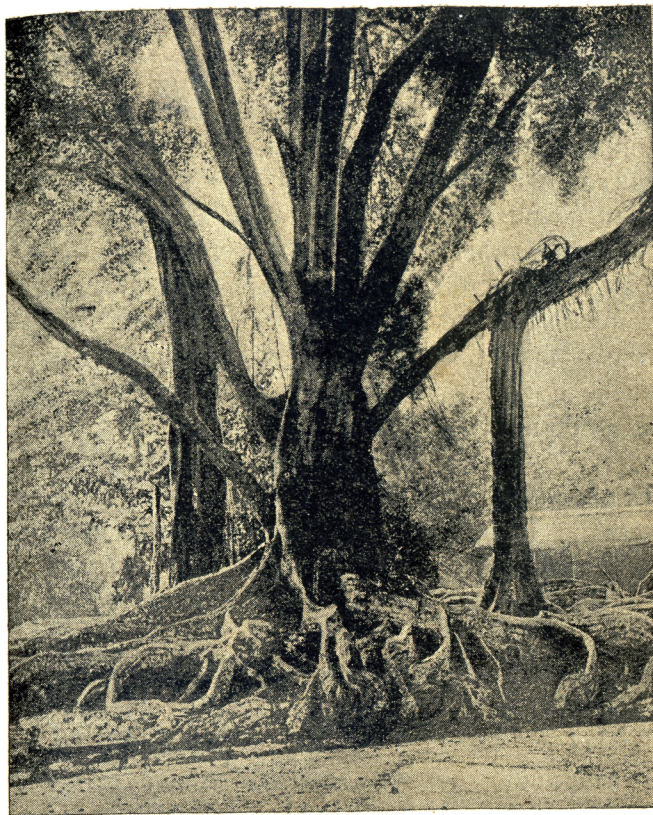
— Калонги завдають великої шкоди населенню, — сказав Сумангала. — Коли цих тварин розводиться багато, англійці дозволяють стріляти їх у саду.

— Їх не їдять?

— Ні, сер, але з шкурок виготовляють різні речі.

Кроків за сто від фікусів я побачив алею дерев, коріння яких висувалося з землі ще більше, ніж у фікусів. Вони нагадували покручені стіни з ребруватими краями, досягаючи коло стовбура $1\frac{1}{2}$ —2 метри висоти. Між цим корінням можна гратися в піжмурки або збудувати досить просторі будиночки.

Серед ближчих кущів літали сотні строкатих метеликів, належних до одного виду. Можна було подумати, що вони недавно вилупились і ще не встигли розлетітися по саду. Коли я підійшов до них, метелики швидко полетіли до кущів і сховалися серед листя. Найуважніше оглянувши кущ, я не знайшов їхнього притулку. Я струснув гілку й раптом кілька листочків ожило й перетворилося на метеликів. Відлетівши до другого куща, метелики знов сховалися. Переді мною була відома сухолистка (каліма). Спідня поверхня її крилець яскравозеленого кольору з жилками, як на листі. В разі небезпеки сухолистка сідає на гілку й згортає крила, і тоді найдосвідченіший спостережник ледве відрізнить її від листка.

Коріння дерев, химерно перекручуючись, висувалося з землі.

Тут же я познайомився з південноамериканською рослиною, дуже поширеною на Цейлоні — соромливою мімозою її багато росте серед кущів і вздовж стежок ботанічного саду.

Ця красива трав'яниста рослина з двопірчастим листям сягає 60 сантиметрів заввишки. При найменшому подразненні листки мімози згортаються парами й опускаються. Пишна рослина перетворюється на жалюгідну, малопомітну стеблину. Коли я проходив через зарості мімози, за мною залишалася широка стежка. Проте через хвилину-дві листочки починають підійматися, розправлятися й рослина набирає звичайного вигляду. Як відомо, мімозу можна

„усипити“ хлороформом. Її культивують у наших оранжереях для різних фізіологічних дослідів.

— Жерці запевняють, що від дотику святого мімоза не опускає листя, — сказав Сумангала.

— Вони показують такі штуки?

Сумангала засміявся:

— Вони не ризкують спробувати... принаймні публічно.

Над стежками літали улюблені туристами — чудові орнітоптери й паринди. У орнітоптер передні крила чорні з білими крайками вздовж жилок, а задні золотистожовті з ефектними чорними плямами й смужками. Ці велетенські метелики не пурхають, а літають, як птахи або як планери. В сонячній промінні, що проходять крізь листя, їхнє вбрання блищить дорогим бархатом. Спіймати їх дуже легко.

Друга цейлонська красуня — паринда забарвлена, мабуть, ще ефектніше. Її передні крила дуже темні, місцями навіть чорні, а задні — яскравоблакитні з чорними плямами й тонкими хвостиками, що красиво коливаються під час літання.

В саду багато всіляких пальм. Вони мальовничо розкидані серед полянок і утворюють цілі алеї. Найбільше вражіння справляє таліптова пальма. Поки вона молода, її товстий ширший донизу стовбур, ніби лускою, вкритий черенками опалого листя. Віялоподібні до 5 метрів завдовжки листки густою шапкою вкривають верхівки дерев. Пізніше стовбур виростає до 30 метрів і здалека здається елегантною палицею, прикрашеною зверху пір'ячком. Таліптова пальма цвіте раз у житті, викидаючи на верхівці велетенське квіткове гроно з білуватожовтими квіточками. Коли цвітіння закінчується й вітер розносить пелюстки по лісах, утворюються горіхи, і пальма всихає, виснаживши свої сили. Сумно дивитись, як звисають і жовтіють один за одним її великі листки, які ще недавно красувалися на фоні синього неба. Із зрізаного суцвіття таліптової пальми тече сік, з якого виробляють цукор. З листя, як я вже казав, виготовляють папір для рукописних книг.

Чудова арекова пальма схожа на стрілку, вертикально встромлену в землю. Маленький пучок листя коливається від найменшого подиху вітру. Звідти іноді падають горішки,

Пальми мальовничо утворюють цілі алеї.

які вживають, жуючи бетель.¹ Інший вигляд у королівської пальми, родом з західної Індії. Посередині стовбури молодих екземплярів надуті, і це робить їх схожими на веретена. Незвичайно своєрідна пальма катуль—вона більше нагадує деревоподібну папороть, ніж пальму і є однією з найцікавіших прикрас ботанічного саду. З нижніх частин черенків листя видобувають міцне тонке волокно, а з чоловічих суцвіть— солодкий сік, з якого роблять цукор („джаггері“).

В центрі саду збудовані альтанки, в яких ростуть тіністі орхідеї. Знавець був би захоплений різноманітністю й фантастичним кольором квіток. Бархатисті пелюстки деяких орхідей, забарвлені в блеклі тона, підібрані в дивовижно досконалу гаму.

На багатьох алеях збудовані арки, вкриті виткими рослинами. Проходячи під однією з них, я почув огидний сморід дохлятини.

— Тут десь лежить здохляка, — сказав я.

¹ Рослина, листя якої жують, щоб викликати збудження, подібне до алкогольного.

— Вона над вашою головою, сер, — усміхнувшись, відповів Сумангала.

Я подумав, що він жартує, але сморід дійсно йшов згори. Виявилось, що так неприємно пахнуть квітки ари-столохії, схожі на дзвони або мішки сантиметрів 20 в діаметрі. Внутрішні частини віночка забарвлені в колір свіжого м'яса й від них іде характерний сморід. По краях віночка сиділи й повзали мухи, приваблені запахом гниття; вони ніби п'яніли від нього й не злітали, коли я їх торкав пальцем. Квітки являють собою пастку: залізши в квітку, муха не може вийти з неї, бо її затримує кільце волосинок, які стирчать усередину. Муха доти б'ється у пастці, поки волосинки не зав'януть, а за цей час муха вся вимазується пилком, якого багато висипається з пиляків. Опинившись на волі, муха перелітає на іншу таку саму смердючу квітку й переносить на її жіночий орган пилок. Так відбувається у аристолохії перехресне запліднення. Ця рослина родом з Бірми, але чудово розвивається на Цейлоні.

Найкрасивіше місце в ботанічному саду — берег ріки Махавелі-Ганга. Тут росте славетний бамбук, який фотографують усі відвідувачі саду. Діаметр його стебла досягає 35 сантиметрів; він значно більший від сорта „мо-со“, що росте в Чакві (під Батумом). З його стебла виробляють миски, чашки, водогінні труби. Бамбуковий куш росте так, що крайні рослини молодші від тих, що всередині. Останні, постарівшись, засихають, і всередині куша утворюється порожнява, яка дає притулок дрібним тваринам. Навколо кущів земля вкрита товстим шаром опалого листя, видовженоланцетної форми. Воно хрущить під ногами, ніби тонкі теракотові пластинки.

Як приємно посидіти в тіні бамбука на березі ріки. В червонуватій воді відбиваються дерева й густі зарості очерету. Стрункі стебла єгипетського папіруса нагадують про іншу країну з не таким благодатним кліматом. В затоках на поверхні води плавають великі квітки лотоса. По той бік ріки розкинулись первісні джунглі, повні примерклої тиші.

Я й Сумангала сіли коло самої води. Сонце вже заходило і його косе проміння лягало на поверхню води. Над

Тут росте славетний бамбук.

головою рипіли стебла бамбука з летючими собаками на верхівках. Над рікою зигзагами носилися різноманітні бабки й літали метелики; в сонячній промінні їхнє вбрання горіло самоцвітами. Кілька черепах виповзли на протилежний берег, інші плавали в заводі серед листя лотосу. Праворуч з нахилоного над рікою дерева звисали граційно лілії, оточені гірляндами ліани-тунбергії.

Коло протилежного берега заблищала вода: якась тварина виплила з очерету і попливла в наш бік. Сонячне проміння заіскрилося на її довгім тубубі. Сумангала встав і спід руки придивився до плавця.

— Це тик-палонга, сер, — тривожно сказав він і, взявши

камінюку, шпурнув на змію. Камінь бовтнув перед нею, оббризкавши підняту шию. Змія сіпнуласть убік і, звиваючись, попливла до нахилоного дерева. Я теж кинув камінь і влучив її в тулуб. Тик-палонга скажено закрутилася в воді й швидко повернула до очерету.

Йдучи назад, я, вражений, зупинився перед рослиною — „душителем дерев“ (раптидофтора); вона тримала в своїх смертельних обіймах якесь уже напівзасохле дерево. „Душитель“ з такою силою обхопив його канатоподібними стеблами, що вони вдавилися в кору. Він був надзвичайно красивий з своїм великим темнозеленим листям, яке поспіль вкривало жертву.

Коли стемніло, в повітрі з'явилися світляки. Вони міри-адами носилися навколо веранди й над лугом, спалахуючи й гаснучи і знову спалахуючи зеленуватими іскрами. Інколи вони сотнями вилітали зза кущів і розсипались в усі боки. Я довго милувався цим чарівним видовищем. У моїй кімнаті, де я погасив лампу, теж заблищали світляки, пролізши крізь щілини під дахом.

Я заснув з приємною думкою, що зможу, не поспішаючи, познайомитись тут з розкішною тропічною природою.

XIV

Хлібні дерева. Дикобраз. Виткі рослини. Зустріч з земляками. Змія в бамбукових заростях. Оповідання англійців про змію. Кобра.

ДНІ минали. Мої очі вже трохи призвичаїлись до скарбів ботанічного саду, хоч я щодня знаходив нові цікаві об'єкти для вивчення.

Я познайомився з науковими робітниками саду й користувався їхньою допомогою.

На світанку, коли в готелі ще спали, я купався під душем і йшов бруком до Махавелі-Ганга або на сусідні узгір'я. Ранком на цейлонській височині прохолодно. На траві лежить роса. Серпанок туману вкриває низини й обгор-

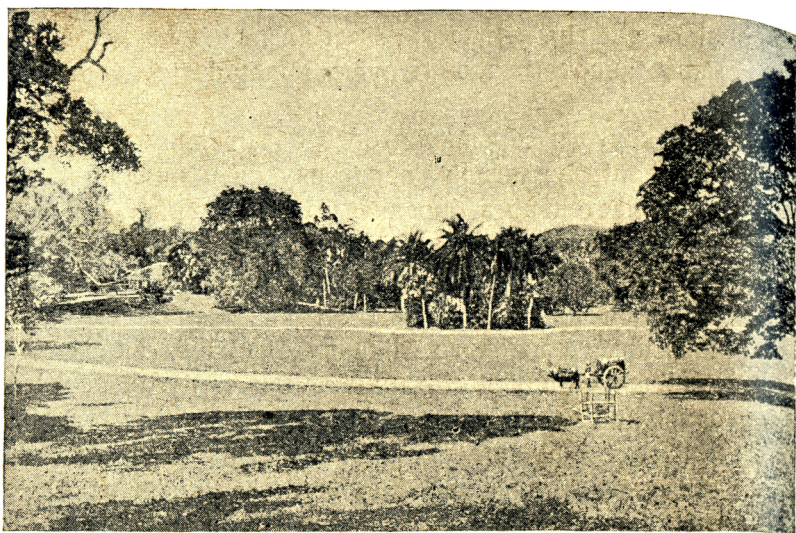
тає підосви гір. Дихається легко й тіло не вкрито неприємним випотом, що отруєє приємність денних прогулянок.

Після другого сніданку я брав ботанізирку й рушницю і в супроводі Сумангали робив ескурсії в околицях Пераденія. Ми частенько забиралися далеко в гори, або бродили по чарівних берегах Махавелі-Ганга. Під час цих ескурсій я знайомився не тільки з природою, але й з життям і звичаями сингалезів.

Якось після ранкового сніданку я пішов, як звичайно, до ботанічного саду. Робітники-таміли замітали алеї і впорядковували клумби, прим'яті нічною зливою. Я звернув з головної алеї й пішов до східної частини саду, де напередоді бачив бутони отруйної виткої лілії. По дорозі я затримався перед чудовими екземплярами хлібного (джекового) дерева. Тут росте їх два види. Дивно бачити ці масивні утвори, завбільшки з гарбуз, почеплені на коротких плодоніжках до буруватої кори дерева. Сирі плоди хлібного дерева несмачні; їх печуть або підсмажують. Гори цих плодів привозять щодня на базари в Коломбо й Кенді.

Поблизу від хлібних дерев я сполохав великого дикобраза. Він сидів під деревом і їв плід манго, тримаючи його передніми лапами. Побачивши мене, дикобраз настобурчив довгі голки, від чого вони гучно застукотіли одна об одну. Після цього він незграбно побіг і заліз у густі кущі. Як і його середньоазіатський родич, тутешній дикобраз — переважно нічна тварина і живиться рослинами. На нього полюють, щоб дістати голки і, як кажуть, у нього смачне м'ясо.

Йдучи повз ділянки джунглів, я знову й знову дивувався з великої кількості й різноманітності витких рослин, що обплутували дерева. Пройти в цей рослинний хаос без сокири нема ніякої можливості. Могутні філодендрони заповнюють усі проміжки між стовбурами й гілками, їх еластичні стебла-канати утворюють найфантастичніші плетива й звиваються по землі, як гадюки. Цими повітряними мостами перекидаються на стовбури чудові з блакитними квітами тунбергії, густолисті біггонії й дикий виноград. З ними змагалася бугайнівла з огненночервоними квітами. Поряд

Група пальм, що ростуть на полянці в Пераденія.

з нею густо облутує верхівки виткий перець, що бореться за місце з аристолохією, міканією й баугінією. Спід їхнього листя, стебел і квітів, що тягнуться до сонця, ледве ви-сувається шкурясте листя велетенських дерев, примушених служити підпорами для цієї безцеремонної компанії. З виткими рослинами конкурують орхідеї й паразитна папороть; вони чіпляються до вільних місць стовбурів і сучків, виставляючи напоказ дивовижні квіти й буйне, яскравозелене листя. В цім волого-жаркім кліматі під вертикальним промінням сонця енергія життя показує себе з силою, невідомою нашій півночі.

Коло невеликого ставка я сів на лаву й милувався квітами лотосів та групами пальм, що росли на полянці. Поблизу від них здіймав до неба зеленуватоблакитне гранчає гілля велетенський молочай. Над головою пролетіло кілька папуг з довгими хвостами і посідали на тиковім дереві. В бінокль я добре розглянув їхні зелені тулуби й сині хвости, якими вони те й робили, що похитували. Коли на них падало сонце, темнофіолетові голівки птахів відливали бронзою. На гілці корицевого дерева сидів великий цейлонський синьовод, завбільшки з голуба. Його

синя спинка сягла, як самоцвіт. Він злітав з гілки й ловив комах, що носилися над незвичайно ароматною лимонною травою й пахущою ваніллю.

„Тур-тур“ почувлось на верхівці сандалового дерева. Мені здалося, що я сиджу не в Пераденія, а десь під Києвом: так могла кричати тільки горлиця. Дійсно, я незабаром побачив цю пташку, належну, правда, до іншого виду.

Позад мене почувся гомін.

— Спитаємо цього пана,— вимовив по-російськи чоловічий голос.

— Незручно,— заперечив жіночий голос,— ти тільки розсмішиш його своєю англійською мовою.

— Побачиш, він зрозуміє й відповідь.

До мене наблизилась молода пара в білих тропічних костюмах. Молодий чоловік підійшов до мене і вклонився.

— Пробачити... англійська дуже поганий... питати... дерево... велике дерево... фрукти... товсті фрукти... Вот,— по-російськи додав він, розвівши руками,— ім'я фрукти... я хочу знать... отвечать пожалуйста... очень благодарен...

— Миколо, кинь,— червоніючи й усміхаючись, сказала молода жінка.

— Він зрозуміє, ось побачиш,— впевнено відповів Микола, витираючи хусткою піт на лобі.— Будь ласка... тьфу. Як це по-англійськи сказати?

— Та ви не мучтесь,— сказав я російською мовою.— Що ви хочете знати?

У молодого чоловіка від несподіванки одвисла спідня щелепа.

— Нене моя! Невже земляк?— гукнув він, витріщивши очі.

Ми познайомились. Молода пара відбувала „кругосвітну“ подорож: з Одеси морем до Владівостока і далі залізницею до Москви. Він тількищо скінчив університет, вона — вищі жіночі курси.

— Натерпілись ми без язика,— сказав молодий чоловік,— Питають мене, хто я такий. Кажу: турист. Не розуміють. Турист, кажу, турист. Знов не розуміють. „Прист“? ¹ — пи-

¹ Прист — піп.

тають. Ну, „прист“ так „прист.“ Біс з вами. Так „пристом“ і записали.

Ця життєрадісна пара встигла побувати в Галле, Кенді й Нурелії й заїхала до Пераденія по дорозі до Коломбо, де на завтра чекали прибуття пароплава „Киев“. Я взяв на себе роль гіда і протягом двох годин показав їм найцікавіше в ботанічному саду. Моїм землякам пощастило: ми бачили величезну ящірку („кабарагойю“), цілий табун мавп і ручного оленя — аксиса.

— Ми сьогодні познайомилися з Цейлоном більше, ніж за останні 10 днів, — сказала, прощаючись, молода жінка.

Провівши земляків, я пішов до берега Махавелі-Ганга. Над водою напівлежала вивернута з корінням пальма-лівістонія, красиво обплутана гірляндами золотисточервоної лілії і кіркасона. Над нею, зрідка сідаючи на квіти, пурхали чудові гектори і якісь чорноблакитні метелики, трохи подібні до паринд. Мені забажалося розглянути їх зблизу. Я з великими зусиллями продерся крізь зарості молодого бамбука й зупинився над самою водою. Тепер я міг добре бачити метеликів: тут були чорні з білими плямами данаїди, бурі з яскравозеленими смугами, агамемнони й паринди. На стовбурі дерева полювала на комах маленька зелена ящірка.

Надивившись, я повернувся, щоб вийти на стежку. Раптом я почув сичання змії. Я спинився й прислухався. „Почулось“, — подумав я, постоявши з хвилину. Я обережно ступив один крок, але знову почув зміїне сичання. Тепер я не міг помилитися: зловісний звук пролунав так чітко, ніби змія була коло самого вуха. Я стояв ні живий ні мертвий і, повільно поводячи головою, став оглядатися. Мене оточувала густа парость бамбука; вона цілком закривала землю і я не бачив нічого, крім моря стебел і листя, що лоскотало мені обличчя й шию. Змія була тут серед зарості, я твердо знав це. Вона лежала десь коло моїх ніг, може готова напасти, як та кобра, яку я потривожив коло термітника. Це була смерть, страшна, неминуча. Вона могла в перший-ліпший момент прийти до мене, а я не мав змоги не тільки відбити, але навіть побачити ворога. Від жаху у мене затремтіли коліна й на лобі виступив піт. Я ніколи не вірив, що від жаху може ворушитися волосся. Добре

пам'ятаю, що воно стало дива, принаймні, в мене було таке відчуття. Я почував, що не можу більше стояти: від неприродної пози права нога отерпла і смикалась у коліні. Я в розпачі останній раз обвів очима стебла бамбука й раптом на гілці, що спускалася до мого обличчя, побачив змію. Вона щільно обкрутилась навколо гілки і, підвівши голівку, дивилася на мене золотистими очима. Це була зелена деревна змія — дріюфіс, зовсім нешкідливе створіння. Вона часто чіпляється хвостиком до дерева й висить над землею як тонка зелена ліана, підстерігаючи дрібних тварин. Помітити її серед листя можна тільки випадково. Я струснув гілку. Змійка відхилила голову й голосно засичала. Життя повернулось до мене. Я дістав хустку й витер спітніле обличчя. — Ах ти, ледарка! — голосно промовив я і, хльоснувши змію по носі, щасливо вибрався на стежку.

Після цього випадку я зарікся, — поперше, нерозсудливо лізти в кущі, а, подруге, ходити без шприца й розчину марганцево-кислого калію на випадок, коли мене вкусить отруйна змія.

Під час обіду я розповів про свою пригоду англійцям.

— Я пережив аналогічний випадок — сказав один з них, ботанік.

— Він схожий на анекдот, але запевняю вас, я не вигадую. Пізно ввечері я погасив у номері світло й ліг спати. Не встиг я вкритися ковдрою, як почув дотик до ноги довгого холодного тіла. Що це могло бути, як не змія, яка заповзла у відчинені двері з веранди? Такі випадки бувають тут частенько. Я скам'янів і пережив те, що й ви: піт, дрижі й взагалі чорт знає що. За найменшого руху холодне тіло притискалося до мене. Кінець-кінцем я не витримав і з нелюдським зойком зсочив з ліжка. Прибіг „бой“, він запалив сірника і, побачивши мене на столі, теж закричав ляку. І що б ви думали? В ліжку під ковдрою лежав сталевий кінджал, який випадково туди потрапив. Це він як злякав мене.

— Ваші пригоди мають трагікомічний характер, — сказав другий англієць, орнітолог. — А мені довелося пережити справжню трагедію, хоч я був тільки її посереднім учасником. Я гостював у друзів, в околицях Галле. Чудова

вілла в мавританському стилі стояла на узгір'ї серед пальм і газонів. Мій приятель — великий аматор рослин — зумів створити справжній райський куточок. Серед клумб стояли лонгшези, вкриті чудовими килимками. Якось надвечір, пам'ятаю як зараз, сонце вже спустилося за море, я, мій приятель і його двоюрідна сестра вийшли пройтися садом. Кричали деревні жабки, літали над квітниками вечірні метелики. Погулявши стежкою, я підійшов до одного з лонгшезів і зрозгону сів. В ту ж мить я відчув під собою щось живе й почув люте зміїне сичання. Я інстинктивно зскачів з лонгшезу і з криком „змія“ відбіг убік. Спід килимка швидко спустилася на землю кобра. Мій приятель схопив за руку молоду жінку — вона стояла коло самого лонгшеза — і намагався відтягти її. На жаль, вона спіткнулась об ніжку крісла і впала на одно коліно. Кобра кинулась на неї і вкусила за руку.

— Вона вмерла? — спитав схвильований ботанік.

— Ні, але вона від жаху збожеволіла і її відвезли до Англії. Очевидно, кобра пробувала вкусити мене, коли я придушив її в лонгшезі, і випустила більшу частину отрути в килимок.

Поговоривши про змій, ми розійшлися. Увечері, як звичайно, я сидів на веранді, слідкуючи за літанням світляків. У другому кінці служник-сингалез запалював висячу лампу. Глянувши на підлогу, я побачив велику змію, що повзла на веранду. Я враз впізнав у ній кобру. Вона вповзла вже наполовину і спинилась, підвівши шию.

— Подивіться — кобра! — гукнув я служникові.

Він глянув і трохи не впустив з рук лампове скло. Я схопив стілець і, розмахнувшись, шпурнув його в змію. Стілець разом з коброю заторохкотів по сходах. Я підбіг і, не зважаючи на застережливий вигук служника, подивився вниз. Прибита кобра корчилась унизу на сходах, судорожно звиваючись вузлами.

— Дайте палицю! — гукнув я.

Служник прожогом кинувся в коридор й приніс щітку. Разом з ним прибігли стривожені шумом англійці й завідувач готелю. Я став бити кобру держалном щітки й витратив чимало сили, поки змія перестала рухатись.

Вбита кобра була завдовжки 1,8 метра. Вкрита темно-бурою лускою, вона мала особливо зловісний вигляд. Мабуть, я вдарив її стільцем по голові, інакше вона не здалась би так легко.

→ Ви компенсували ранковий переляк, — усміхаючись, сказав орнітолог. — Подумати тільки: ледве не вмерти з переляку перед нешкідливою змією і того ж таки дня спокійно вбити палицею кобру.

— Я не можу сказати, що зробив це спокійно...

— Ви не розгубились, це головне. Після цього бойового хрещення ви можете сміливо мандрувати в джунглях.

XV

Експурсія до селища родіїв. Гроза. Вбита блискавкою жінка. Диспут з англійцем про расові забобони.

НЕЗАБАРОМ після „зміїного дня“, як його ми жартома прозвали, Сумангала запропонував мені пройти до селища родіїв, що міститься на хребті Кардуганова, в кількох кілометрах від ботанічного саду.

Родія — одна з найстаріших сингалезьких каст. Час її виникнення невідомий, але ми знаємо, що вона поповнювалась людьми, які вчинили, з погляду вищих каст, найтяжчі злочини.

За старим сингалезьким законом, родій не мав права селитися поблизу шляхів і мати стосунки з представниками інших каст; не міг пити води з колодязів і займатися садівництвом і культурою рису. Їм заборонялось будувати хати з високими дахами й прикривати одежею верхню частину тіла. На шляхах вони повинні були голосно гукати, попереджаючи прохожих про своє наближення, і ховатися в кущі, поки члени інших каст не пройдуть мимо. Коли родії потребували металічних виробів, вони робили глиняні моделі цих речей і, прокравшись вночі до сингалезького селища, клали їх коло порога кузні разом з

платою у вигляді шкур диких тварин. Коваль виготовляв потрібні речі й залишав їх коло порога майстерні, знаючи, що вночі родії придуть по них. Вже за старих часів родії так розплодилися, що представники інших каст що-хвилини ризували зустрінутися з ними на дорозі; тоді один з сингалезьких царів дав наказ перебити частину їх, а решту загнати в джунглі. Кажуть, що на початку англійської влади сингалезька поліція відмовлялася арештовувати родіїв, запідозрених в злочинах, і пристрелювала їх здала.

Тисячорічна сувора ізоляція відбилася на зовнішності, мові й звичаях родіїв. В боротьбі за існування виживали лише найвитриваліші. Тому, мабуть, родії збудовані міцніш, ніж сингалези, особливо чоловіки.

За останні сто років стан родіїв змінився на краще: вони займаються хліборобством і більше не ховаються від прохожих. Вони, як і раніш, живуть окремими селищами й жоден правовірний буддист не дозволить доторкнутися до них або ввійти в їхні хати. Англіїці не зробили нічого, щоб піднести їх культурний рівень і знищити ганебний бар'єр, що відокремлює родіїв від решти сингалезького населення. Єдине „благодіяння“, яке їм хотіли зробити — повернути в христіанство, — родії рішуче відхилили, не зважаючи на всі хитрощі чиновників „армії порятунку“.

Ми вийшли з готелю раннім ранком. Кілька днів не було дощу і буйна рослинність коло шосе вкрилась червонуватим порохом. Шлях ішов вгору, покрутившись серед гаїв і джунглів. Обабіч росла соромлива мімоза і кущі лантани, які місцями глушили культурні рослини. Це — декоративний південноамериканський чагарник, привезений 1830 року дружиною цейлонського губернатора — леді Гортон. З того часу лантана стала справжнім лихом землеробів, бо її насіння рознесене птахами, особливо мадраським солов'єм, по всьому острову.

Серед квітучих кущів лантани пурхало багато нектарників — чарівних пташок, що заміняють на Цейлоні американських колібрі. Вони сяяли на сонці, як дорогоцінне каміння. Сідаючи на оранжеві віночки, нектарники всовували в квітки довгі дзьобики й висмоктували крапельки меду.

Мені особливо сподобався один вид нектарника — арахнетра цейлоніка — з бронзовим, що відливало червонуватим кольором, пір'ячком. Коли ця мініатюрна пташка злітала з квітки, здавалося, що сама квітка, відірвавшись від рослини, летіла в повітря.

Над нашими головами з шумом пролітали табунці плодкових голубів і зелених папуг. Коло самого краю шляху на стовбурі гуанко довбав кору дятел, яскравозелений з червоним ковпачком на голові. Часто траплялися маленькі сорокопуди, які ловили на льоту комах.

— Гляньте, сер, заець,— сказав Сумангала.

Він відрізнявся від нашого сірого зайця тільки чорною плямою на потилиці.

Нарешті ми прийшли до селища родіїв. Десятків зо два хаток, оточених плодовими деревами, стояли оддалік від шосе. За ними темнів ліс і виднілися рисові плантації. Хати нічим не відрізнялись від сингалезьких. Ті самі дерев'яні, подекуди обмазані глиною, стіни, ті самі дебелі дахи з очерету або пальмового листя. Коло хат рилися в землі кури й задумливо хрюкали свині.

Ми не встигли звернути з шосе, як нам назустріч вийшов старшина селища, високий, атлетичної будови чоловік з надто грубими рисами обличчя. Він був голий до пояса, як і всі чоловіки в селищі. Вклоняючись, він рухами запрошував мене зайти в селище.

— Він не говорить! по-англійськи? — спитав я Сумангалу.

— Ні, сер. З вашого дозволу, я перекладатиму.

В селищі нас оточила юрба родіїв. Я в думці порівнював цих людей з іншим населенням Цейлона. Майже всі чоловіки й жінки відзначалися чудовою будовою тіла, нагадуючи тамілів. Було приємно дивитися на широкі груди й розвинуті м'язи чоловіків. В них не було й тіні жіноподібної випещеності сингалезів. Зате їх не можна було назвати вродливими: у більшості носи були сплющені, а губи випнуті. Вродливі обличчя були в небагатьох, в тому числі у незвичайно солідного старика з сивою бородою. Молоді жінки були, всі як одна, вродливі. За окремим винятком в них були тонкі овали обличчя, тонкі носи й

правильний розріз очей, одвертих і спостережливих. У багатьох з них шкіра була світлого кольору. Я бачив дівчинку, років одинадцяти, яку сміливо можна було б признати коли не за європейку, то за метиску. Це було чудесне створіння, гарненьке як лялечка, з великими чорними очима. Її мати ще зберегла риси колишньої вроди, хоч її шкіра була темніша, ніж у дочки.

— Родії хочуть розважити сера танками,— сказав Сумангала.

Кілька молодих жінок у такт „там-тама“ виконали надто примітивний танок. Коли б жінки не були такі вродливі, танок здався б звичайним кривлянням. Після його скінчення старшина простяг руку по гроші. Він був настирливий, як і буддійські жерці. Решта родіїв трималась дуже скромно, особливо жінки.

Ці люди так звикли до відвідувань туристів, що не вважають образливим демонструвати себе. Коли я зняв з плеча фотографічний апарат, вони, за командою старшини, вишикувались у шеренгу.

— Їхня мова дуже відрізняється від сингалезької?— спитав я.

— Так, сер, але ми розуміємо її, бо більша частина слів наші. Предки родіїв були такі ж сингалези, як і ми, але вони давно живуть окремо й змінились.

— Чому в деяких жінок і дітей така світла шкіра?

— У них тече кров європейців. Раніш голландці й португальці частенько одружувалися з вродливими родіянками й мали від них дітей.

Серед родіїв були непогані ремісники. Я придбав у них кілька речей з бамбука й пальмового дерева. Вони добре плетуть узорчаті мати й тчуть грубу матерію для мішків з волокна пальми катуль та джуту.

Оглянувши селище, сади й плантації, я сів відпочити на колодку. Чоловік 20 на чолі з старшиною обступили мене.

— Від кого пішли родії?— спитав я старшину.

Сумангала переклав моє запитання.

— Від мисливців,— відповів старшина, і розказав мені таку легенду: „Це було давно. Цар послав їх на полювання, але їм не пощастило вбити звіра. Мисливці боялися кари,

тому вони вбили людину й принесли цареві м'ясо, запевняючи, що це оленина. Цар довідався про правду й поселив мисливців з їхніми дружинами в джунглях. Від них пішли родії, що означає — „лісові люди“.

. Нас угостили чудовою рибою й бананами. Я з приємністю переконався, що мій провідник стояв вище від забобонів і не гидував їжею родіїв. Снідаючи, я помітив молодого чоловіка з страшними рубцями на обличчі й тілі.

— Його пом'яв ведмідь, — пояснив Сумангала.

Тим часом до селища під'їхали на рикшах чужоземці. Старшина залишив мене й побіг до них назустріч. Через хвилину родії вже шикувалися перед фотографічним апаратом.

Коли ми йшли назад до готелю, на половині дороги сталася злива. Шосе перетворилось на піняву ріку. Стало майже темно. Удари грому глухо греміли в горах і блискавки падали на землю. На щастя, ми встигли вчасно сховатися в сингалезькій хатині. Приязний господар почастивав нас „тодді“ (пальмове вино) і арією з Фауста, виконаною на старому грамофоні.

Через годину знову засяяло сонце, обмита зелень блищала, як полакирована. Насичене вологістю повітря тремтіло й струїлося в далині, а серпанок туману ховав гори. Було задушливо й парило, як у нас на півночі перед дощем. Коло шляху ми побачили клубки диму: блискавка вдарила в хатину і вона палала, як купа хмизу. Посеред шосе лицем догори лежала мертва жінка, оточена родичами й юрбою цікавих. Тут же коло купи домашнього скарбу сидів чоловік і божевільними очима дивився на пожежу. Почорнілі згорнуті листки бананів, як жалобні прапори, нависли навколо горящої хати. Чоловік з десять метушилося коло неї, заливаючи огонь, але їх зусилля були явно марні. З натовпу раптом пролунав нелюдський вереск. Він довго переслідував мене й звучав у вухах навіть після того, як я повернувся до готелю.

Увечері між мною і англійцем орнітологом¹ зайшла суперечка. Він захищав ідею про вищі й нижчі раси, причис-

¹ Орнітологія — наука про птахів.

ляючи до останніх не лише родів, але й сингалезів. На його думку, між різними расами існують „біологічні грані“, яких не може стерти ніяка культура. Вищі раси закликані панувати, нижчі — підкорятися.

— Римляни були праві, підтримуючи інститут рабства, — казав він. — Тільки безхребетна сантиментальність могла привести до думки про біологічну рівність народів.

— Адже германці й галли, яких так зневажали римляни, були предки німців, французів і англійців, — заперечував я. — Римляни вважали їх нижчими расами й дивилися як на „варварів“, на тій підставі, що їхня культура за тих часів поступалася перед римською. Час довів, що римляни помилились.

Англієць пробував заперечити, але швидко замовк.

— Я цілком певен, — сказав я, — що сингалези своїми біологічними властивостями аж ніяк не нижчі від нас з вами. Настане час, коли вони з честю ввійдуть в родину цивілізованих народів.

— Фантазія! — з штучним сміхом сказав англієць.

— Зовсім ні. Могли ж напівдики „варвари“ — ваші предки — перетворитися на „висококультурних“ англійців.

Мій співробітник надувся й припинив суперечку.

XVI

Туристи в Пераденія. Відвідини сингалезької школи. Тропічний ліс в околицях Пераденія. Мавпи. Вбитий пітон. Звільнення з Ботанічного саду робітника.

ЗА ЧАС мого перебування в Пераденія тут побувало багато туристів, які знайомилися з славетним садом. Вони користувалися зупинкою пароплава, щоб забігти до Кенді й Пераденія. Уявляю, який хаос створювався в їхніх головах від цієї хвилинної екскурсії. Вони покvapливо проходили головною алеєю саду, ахали перед орхідеями й плодами хлібного дерева, купували коло воріт купу різних слоників і листівок і мчали на вокзал до поїзда.

Подією дня були відвідини саду японським принцем. Маленькі жовтолиці косоокі люди, одягнуті в європейські костюми, приїхали з Коломбо на автомобілях. Їх зустріли директор саду з співробітниками й вища влада провінції. На веранді нашого готелю було дано сніданок. Десятки напівголих полісменів гасали навколо готелю і в саду, розганяючи цікавих. Під час від'їзду принца сталося нещастя: злякані автомобільними гудками слони (вони теж брали участь у зустрічі „високого“ гостя), кинулись на натовп. Їх ледве заспокоїли. Одного потерпілого глядача полісмени негайно відтягли в кущі, де він умер, не потьмаривши святкового настрою гостей.

Надивившись на „вельможних чужоземців“, я й Сумангала вирушили до одного з найдалших селищ, подивитися руїни старовинної фортеці. Я зайшов до школи й був присутній на лекції з географії. Молодий вчитель — сингалець, весь час поглядаючи в мій бік, поправляв складки „саронга“. Зате дітвора аж ніяк не соромилась мене й жваво показувала на карті частини світу, гори й ріки. З дозволу вчителя я прочитав дітям маленьку лекцію про Росію. Вони слухали, притаївши дух і роззявивши роти. Здається, їх найбільше вразили білі ведмеді й російські печі, що займають чверть хати.

— Якого кольору росіяни: чорні, як ми, чи білі, як англійці? — пропищав один з малюків.

— Дивіться сами,— відповів я: я — росіянин.

Коли б у дверях з'явився білий ведмідь, він не справив би такого враження, як мої слова. В класі пролунало здивоване о-о! Вчитель, певний, що перед ним стоїть англієць, теж витріщив на мене очі. Потім почалась порівняльна оцінка його зовнішнього вигляду.

— Сер трохи темніший від англійців, — сказав хлопчик, той, що запитував про колір росіян.

— Зовсім ні! — закричав другий. — Тільки у сера довший ніс.

— І одно око більше від другого.

— І немає переднього зуба.

Вчитель поспішив припинити цю наукову суперечку, не без підстав побоюючись, що вона може зайти дуже далеко.

Після лекції він соромливо запросив мене до себе „на чашку чаю“. Його квартира містилася над класами. Повна квітів, вона була майже з меблів. Посадивши мене на скрипучий стілець, вчитель швидко вийшов і довго перешіптувався з кимсь у сусідній кімнаті. Нарешті він повернувся, ведучи за руку якусь жінку, що соромливо опустила переді мною очі.

— Це моя дружина, сер,—сказав він.

— Давно ви одружені?

— Уже рік, сер, тобто рік буде через місяць.

Молода жінка спочатку соромилась, а потім розщебеталась, як пташка. Я довідався, що вона вміє плести мережива й малювати аквареллю. Вчитель з гордою усмішкою слухав її, виправляючи їй англійську вимову.

— Я працюю з нею за програмою середньої школи,—сказав він.— Я хочу дати їй добру освіту.

— Чи давно ви викладаєте в школі?

— Ні, сер, тільки рік. У мене мало досвіду, але справа йде непогано.

Молодий учитель непогано розбирався в різних педагогічних системах і з цікавістю слухав моє оповідання про шкільні спроби Л. Толстого. Як був далекий цей соромливий юнак від карикатурних сингалезьких учителів, відображених Геккелем у його відомій книжці.¹ Я хотів би знати, чому великому натуралістові траплялися тільки негативні типи тубільців?

Коли ми вийшли з Сумангалою на околицю селища, він сказав:

— Полісмен питав, хто сер і чого сер був у школі?

— Он як! Що ж ви відповіли?

— Я сказав, що сер — родич губернатора й оглядає всі школи. Тоді полісмен спитав, чи не потрібен серові гарний візок.

— Коли б не було неприємностей учителеві.

— Сер повинен бути обережніший: на Цейлоні за кожним іноземцем стежать агенти таємної поліції. Мене вже кілька разів питали, хто такий сер і що він тут робить.

¹ Е. Геккель „Натураліст под тропіками“. ГИЗ, 1925.

— Так? Кажіть агентам, що я натураліст і не збираюся робити революції, хоч ставлюся негативно до англійської колоніальної політики.

Ми заглибились у ліс і пішли до Пераденія. Майже коло самого узлісся я побачив на дереві великих чорних бородатих мавп. Вони мовчки дивились на мене, але коли я зупинився й навів на них бінокль, вони захвилювались і пустилися тікати з дивовижною спритністю, переплигуючи з гілки на гілку.

Не зважаючи на численність велетенських листяних дерев, переплутаних до того ж ліанами, у джунглях зовсім не так темно, як дехто собі уявляє. У них значно світліше, ніж у лісах середньої смуги Росії, а тим більше сибірської тайги. Це пояснюється насамперед тим, що листя на тропічних деревах значно менше, ніж на наших кленах або липах, подруге — листя багатьох південних дерев звисає вниз. Стоячи під тиковим деревом або велетенською терміналією, можна бачити їхні вузлуваті гілки до самих кінців, тоді як у наших дерев гілки закриті густою масою листя. В тропічному лісі вражає не ряснота листя, а сила деревини, яка має змогу розвиватися протягом цілого року. Зате забарвлення листя тут різноманітніше, ніж у нас. Особливо чудовий колір молодих листочків, які звичайно звисають пуками з кінців гілля.

Проходячи лісовою стежкою, я бачив багато чудових екземплярів „дуна“, вкритого потрісканою корою; „кіна“, всипаного шкірястим листям, схожим на лаврове; „бомбакса“, що високо підносив до неба оголене гілля: це могутнє дерево в грудні скидає листя і знову вкривається ним після цвітіння; розкішна „еритрина“ з родини бобових, вся забарвлена оранжевими квітками й ефектно виділяється на темнозеленім фоні листя стромбозій, фікусів та інших велетнів. Тут же височіло відоме „дерево мандрівників“, занесене на Цейлон з Мадагаскара; його широке листя, схоже на бананове, росте віяльцем в одній площині; в місцях прикріплення стебел збирається чиста дощова вода, від чого дерево й дістало свою назву.

В лісистій долині ми зустріли двох негрів з величезним пітоном на плечах. Вони якось ухитрилися вбити його

й несли продавати майстрові чучел. Одного з негрів я знав: він при мені продав майстрові тик - палонгу.

— Спитайте, чи траплялося, щоб його кусала змія?— спитав я Сумангалу.

Молодий негр усміхнувся і щось відповів.

— Він каже, що не боїться змій,— переказав Сумангала. — Може завтра ми взаємо, що його вже закопали. З таким ремеслом довго не живуть,— сердито додав мій провідник.

Піскуватий берег Махавелі - Ганга був укритий людьми, що купалися. Я вже казав, що сингалези—чоловіки й жінки дуже охайні. Щодо цього, вони далеко пішли від європейців, бо купаються й миють волосся щодня. Річні пляжі—роздолля для дітвори: зранку до ночі звідти чути веселі вигуки й верещання.

Сумангала залишився на березі, щоб скупатися, а я переїхав човном через річку й до смерку гуляв у ботанічному саду. Цього вечора я спостерігав ефектне видовище перельоту калонгів. Освітлені косим промінням сонця, калонги тисячами зривалися з дерев і летіли з саду до околиць, грабувати плодів сади. Їх густі зграї, що швидко летіли одна за одною, зливалися в широку смугу, яка темніла на блакитнім небі. Я спробував підрахувати калонгів, але це було неможливо. Вони летіли в південно - східнім напрямі високо над землею до гір, що синіли в даліні. З якою ненавистю й тривогою повинні були дивитися на цей потік бідні садівники! Не одному з них доведеться провести безсонну ніч, б'ючи в дошку й кидаючи каміння на цю ненажерливу навалу.

Коло воріт саду я побачив групу робітників тамілів навколо чоловіка з пакунком під пахвою. Декого з них я часто зустрічав у саду.

— Що сталося?—спитав я, підійшовши до них.

— Старший садівник звільнив його, сер,—відповів один з робітників.

— За що?

— Він ударив його собаку, сер. Собака вкусила його за ногу й він кинув на неї порожній вазон. Мунія прослужив у саду дванадцять років і завжди був ретельним робітником.

— Ви зверталися по допомогу до містера Прайса?

— Так, сер. Містер Прайс прохав садівника пробачити Мунії, але той навіть не схотів його слухати.

— Що ви думаєте робити?—спитав я звільненого.

— Не знаю, сер,— відповів він.

Я був безсилий допомогти йому і з тяжким почуттям повернувся до готелю.

XVII

Релігійна церемонія в Кенді. В гостях у сингалезів. Візит до плантатора. Історія кавейних плантацій. Смерть рикші.

СЕР хоче подивитися на релігійну церемонію?—спитав мене якимось Сумангала.

Я погодився, і того ж дня на тубільному візку ми поїхали до Кенді. За одним заходом я вирішив побувати у містера Гардінга, прихильника російської літератури, з яким я познайомився в поїзді.

Я був свідком свята, періодично влаштовуваного в дні молодика й повного місяця буддійським духівництвом. Натоп повільно рухався вулицею й розливався по набережній. Серед юрби височіли громаддя слонів у строкатих мантиях з великими відтулинами для очей. Спереду йшли жерці й музиканти. Пронизливі звуки сопілок і грім „там-тамів“ неприємно різали вухо, але чудово гармоніювали з екзотичним виглядом процесії. Серед дорослих, одягнутих у традиційні кофточки й строкаті „саронги“, бігала гола дівтора. Дівчата несли гірлянди квітів, підіймаючи їх над головою, щоб не зім'яти в натопі. По краях вулиці голосили жебраки й каліки, билися головою об каміння люди, що калялись.

Вся ця маса народу рухалась, гула й блищала під вертикальними променями сонця.

Ми зайшли в юрбу і разом з нею підійшли до храму.

— Доброго здоров'я, сер!— почув я коло себе молодий голос.

Це був син Рахія. Він і Сумангала допомогли мені продертися до храму, повного молільників. Міцні пахощі, вживані жерцями, змішувалися с ароматом кетмій і жасмину. Яскраво горіли факели й старовинні плоскі лампи, повні олії. Присутність „чужовіра“ аж ніяк не бентежила правовірних буддистів; на мене поглядали з цікавістю, але без усякої ворожості. Мені здавалося, що тут не стільки молилися, скільки розважалися парадною службою і трохи театральною обстановкою.

Після церемонії син Рахія запросив мене поспідати в його родині. На цей раз ні я, ні господарі не відчували ніяковості. Рахія розповідав про блискучі справи фірми братів Діглі, де він працює, а його син — студент медичного коледжу — не без гумору передав кілька сценок про сутички студентів з консервативними професорами.

— Ти дочекаєшся, поки тебе виключать за зухвалість, — зауважив Рахія.

— Не виключать! Не можна ж спокійно слухати твердження, що в темношкірих будова нервової системи простіша, ніж у європейців.

Від Рахія я пішов на віллу містера Гардінга. Вона була в кращій частині міста на схилі гори. Чудові клумби й різноманітні тропічні дерева оточували її з усіх боків. Мене зустрів сам містер Гардінг з хусткою на голові; він пересажував молоду іпомею. Він провів мене до свого кабінету, мебльованого по-європейському. Над великим письмовим столом висіли портрети філософів і письменників, в тім числі Л. Толстого й Достоевського.

— Радий вас бачити, — сказав містер Гардінг і відразу ж почав говорити про російську літературу й філософські погляди наших видатних людей.

Під час нашої розмови, коли вона вже почала мені обридати, ввійшов юнак років двадцяти, син містера Гардінга. Я мимоволі задивився на його смагляве обличчя і струнку постать. Він тримався з вишуканою ввічливістю, але одночасно з почуттям власної гідності. Містер Гардінг відреконував мені його.

— Наш гість, мабуть, цікавиться особливостями Цейлона, — з усмішкою сказав містер Едуард (так звали сина

містера Гардінга).—Я завтра їду на наші чайні плантації. Коли ви хочете, поїдьмо вдвох.

— Дякую, з великою охотою,— відповів я.

Розмова перейшла на інші теми. Містер Гардінг торкнувся питання про загибель славетних кофейних плантацій, відгуки про яку ще хвилювали землевласників. Я багато чув і читав про цю історію. Вона варта того, щоб про неї розповісти.

Кофе завезли на Цейлон голландці з острова Яви понад 200 років тому. До збудування залізниці, тобто до першої третини минулого століття ця культура займала на Цейлоні порівняно скромне місце. Її швидкий розвиток почався лише після того, як залізниця зв'язала Коломбо з гірськими провінціями, кліматичні умови яких, як не можна краще, відповідали особливостям кофейного дерева. Якщо 1837 року з Цейлона вивезли тільки 30.000 центнерів кофе, то 1870 року вивезено понад мільйон центнерів. Почалась шалена спекуляція земельними ділянками. Величезні капітали вкладалися в поширення дорогоцінних площ. „Захоплені привабливою перспективою швидко розбагатіти, юрби плантаторів посунули в незаймані ліси нагір'їв і менш ніж за 20 років перетворили більшу їх частину, з допомогою огня й сокири, в прибуткові кофейні плантації. На крутих схилах ліс знищували таким способом: зрубані верхні ряди лісових велетнів падали на ті дерева, що росли нижче, причому ці останні підпилювали з одного боку. Величезний тиск цих сплетених ліанами мас звалював, як лавиною, всю рослинність до самого підніжжя гори. Потім увесь цей хаос підпалювали і цим підготовляли найродючіший ґрунт для кофейних плантацій“.¹ Не вистачало робочих рук, і плантатори вербували в Індії тамілів, що масово гинули в джунглях від малярії, виснаження й диких тварин. Як гриби після дощу, народжувались нові багатства. „Звичайно, в цій справі був і зворотний бік; як золото Каліфорнії й Австралії, як алмази Африки, так цейлонський кофе загубив багатьох підприємців, що не мали досить розуму, знання й капіталу. Кажуть, за період між 1845 і 1850 роками

¹ Див. Е. Геккель.— „Натураліст под тропіками“. ГИЗ, 1925.

загинуло безслідно на кофейній спекуляції понад 5 мільйонів фунтів стерлінгів¹.

Здалося, був знайдений новий Клондайк з невичерпними розсипищами темнокоричневого золота. Ніхто не передчував катастрофи. А вона наближалась і вдарила, як грім з ясного неба. Вже давно плантаторам доводилось боротися з небезпечним шкідником — пацюком-голундою та кофейним червцем. У другій половині минулого сторіччя на кофейні плантації напав мікроскопічний, нікому невідомий грибок — гемілея. З нечуваною швидкістю цей паразит поширився на всіх кофейних плантаціях і став знищувати листя дорогоцінного дерева. Не було ніяких засобів боротьби з ним. Плантації гинули на очах розгублених власників. Багатомільйонні багатства лопались, як миляні бульби, ажіотаж змінився панікою й масовими самогубствами. Власники кидали свої плантації разом з будівлями або продавали їх за копійки обережнішим підприємцям, що запроваджували замість кофе культуру чаю або хинного дерева.

— Пробачте за нескромне питання — ви особисто постраждали? — спитав я містера Гардінга.

— Ні, я ніколи не захоплювався спекуляціями. Наш добробут оснований на культурі чаю.

— Треба також узятись за каучук, — зауважив містер Едуард.

— Ми вже кілька років пробуємо культивувати каучукові дерева, — сказав містер Гардінг. Спроби дають позитивні наслідки. В зв'язку з неймовірним розвитком автомобільної промисловості попит на каучук росте. Я певен, що не сьогодні-завтра в нас почнеться „каучукова гарячка“.

— Тому треба швидше розширити справу, — сказав містер Едуард.

— Які види дерев ви культивуєте?

— В наших умовах, мабуть, найкраще буде — Гевеа бразилієнзис — з Південної Америки. Ви побачите це дерево на наших плантаціях. Види — кастіола й цеара розвиваються повільніше.

— Ви збираєтесь закласти великі плантації каучуконосів?

¹ Фунт стерлінгів — приблизно 10 карбованців золотом.

— Це він збирається,— з усмішкою відповів містер Гардінг,— кивнувши на сина. Я не проти каучука, але я тримався й тримаюся чаю. А він нехай спробує. Нехай...

— А як ви ставитесь до культури какао?

— От! — палко гукнув молодий чоловік.— Я кажу батькові: каучуконоси треба скомбінувати з какао. Це подвійна вигода. Хіба не так?

— Ти, звичайно, правий, друже мій. Какао росте в тіні і його можна садити на каучукових плантаціях під деревами. Одначе ходімо на веранду, там холодніше.

На широкій веранді, збудованій позад будинка, ми застали велике товариство. Містер Гардінг познайомив мене з своєю дружиною — літньою дамою в начіпку з мережива. Я помітив, що моя поява зробила спочатку деяку сенсацію причину якої я зрозумів трохи пізніше: до бургерів англійці ставляться майже з тією самою погордою, як і до сингалезів, і ніколи не бувають у них запросто. Мабуть, мене першу хвилину вважали за англійця.

— В нашій домі з пошаною ставляться до росіян,— привітно сказала дружина містера Гардінга.

Товариство складалося переважно з молоді. Мені впало в око два-три жіночих обличчя надзвичайно вродливі. Мені бракує слів описати їх жваві риси обличчя, сяючі білі зуби, кучеряве чорне волосся, елегантно зав'язане грецьким вузлом, тонкі шиї й оголені до плечей руки, ніби виточені з старої слонової кістки. На жаль, екзотична врода євразійок швидко відцвітає. У 30—40 років жінки рідко зберігають яскраві фарби, хоч їх риси бувають дивовижно правильні.

Мені довелось зіграти кілька партій у теніс і вислухати 2—3 романси, виконані одною з красунь. Це веселе привітне товариство, якого не визнають англійці, було цілком англійзоване. Англійська мова, англійські ігри, англійський розпорядок за столом, навіть англійське ставлення до „чорношкірих“, кров яких, підкрашуючи європейську, текла в їх власних жилах... Як проклинали в душі вони іцю „кров“, що створила бар'єр між їхніми віллами й „бунгало“ „стоцентних“ білих.

Мене примусили пообідати і взяли слово, що я приїду завтра за кілька годин до відходу поїзда.

З віллі я зайшов до Рахія, де вдень залишив Сумангалу.

— Як сподобався вам містер Гардінг?—спитав Рахія.

— Ви знаєте його?

— Якже! Він один з крупних клієнтів фірми Діглі.

— Він людина розумна й дуже освічена...

— І ділова,— додав Рахія,— він нажив собі багатство, скуповуючи задешево кофейні плантації. Сам і через підставних осіб він прибрав до рук багато чудових ділянок, які потім порозпродавав утрьоє дорожче.

— Так він спекулянт?

— Ого! Він має велику вагу в адміністративних колах і вміє ховати кінці в воду. Мало хто бере такі проценти, як він.

„Оце так прихильник Толстого“, — подумалось мені.

Ми поверталися до Пераденія пізно ввечері. На положенні дороги рикша Сумангали раптом перестав бігти і, випустивши голоблі, впав на шосе. Я й Сумангала схопилися з візків і підбігли до нього. Рикша лежав непритомний. Велика темна пляма розпливалась коло його рота. Сумангала збігав до ближчого будинка й приніс кухоль води. Рикша очутився ще до його повернення, але був такий слабкий, що не міг сам встати. Сумангала з допомогою другого рикші посадив його на візок і одвіз до лікарні, ведучи на буксирі осиротілий екіпаж.

— У нього туберкульоз, сер,— сказав мені другого дня Сумангала.— Лікар махнув рукою і наказав відвезти його додому. Так кінчають майже всі рикші.

XVIII

Сумангала. На чайній плантації. Робітників б'ють. Каучуконос — Гевеа бразилієнзис. Корицеві дерева.

РАНОМ я встанне обійшов ботанічний сад, де прожив 29 днів. Я відвідав усі найулюбленіші мої місця: струмок, оточений деревовидною папороттю, берег Махавелі-Ганга, і деякі алеї. В алеї таліп-

Я відвідав усі найулюбленіші мої місця.

тових пальм я сполохав велику жовтувату ящірку — калотес. Тварина злякано стрибнула на стовбур і враз змінила своє забарвлення: голова стала огненночервона, а тіло — зелене. Коли я наблизився, ящірка блиснула золотистими очима й шугнула в кущі.

Я попрощався з науковими співробітниками саду й побував у містера Прайса, якого я полюбив за його відвертий характер. Він запросив мене до себе в хакгальський відділ саду, куди незабаром збирався переїхати. Його старий слуга — таміл, який чомусь симпатизував мені, провів мене

до воріт саду й подарував талісман, який, за його словами, охороняє від диких тварин.

Коли я повернувся до готелю, речі були акуратно складені в чемодани. Коло ганку стояв пасажирський візок, запряжений зебу.

За цей місяць я не тільки встиг оцінити Сумангалу, але й прив'язатися до нього. Цей похмурий зовнішньо, небалакучий чоловік був прекрасним товаришем під час подорожі. Він вважав за свій обов'язок допомогти мені орієнтуватися в незнайомій країні, давав чудові поради й непомітно для мене самого керував мною. Для мого знайомства з Цейлоном Сумангала зробив багато. Завжди коректний і ввічливий, він не соромився заперечити мені, коли вважав, що я кажу або роблю неправильно.

Сумангала мав тверді політичні переконання. Він ніколи не говорив про них, але з окремих фраз я догадувався, що він поділяє погляди цейлонських патріотів, які мріють про скинення англійської влади. Очевидно Рахія й інші знайомі Сумангали були однодумцями.

— Все готово, сер,— сказав він, коли я зайшов у номер.

Попрощавшись з сусідами англійцями, які, не зважаючи на різницю наших соціальних поглядів, ставились до мене дружньо, я сів в екіпаж і воєнне глянув на огорожу саду, що потопала в зелені бігоній.

— Мек, мек! — гукнув візник і пхнув зебу п'ятою під хвіст. Бичок рушив з місця й бадьоро побіг бруком.

У містера Гардінга мене чекали. Поснідавши й проглянувши альбоми з цейлонськими краєвидами, я й містер Едуард поїхали на вокзал.

У вагоні першого класу було багато англійців. Містер Едуард з незалежним виглядом поглядав на них і розповідав мені про Кембріджський університет, що його він закінчував на другий рік. На станції Навала-Пітія ми зійшли з поїзда й поїхали до чайної плантації. Шлях крутився серед гір, укритих лісом і плантаціями, що здаля схожі були на лисини, вибиті міллю на коштовнім килимі. Далеко внизу блищали бистрі річки, а в далині синіли гори, що становлять центр цейлонської височини. Чудові арекові пальми й тіністі гуанко простяглися по обидва краї шосе.

Коло невеликого села ми проїхали плантації чорного перцю. Витка рослина збиралась на крони дерев, звідки гірляндами звисала вниз. Протягом не менше трьох кілометрів, ми їхали ніби зеленим коридором.

— Це вигідна культура? — спитав я.

— Дрібниця, — зневажливо відповів містер Едуард.

Перед заходом сонця ми приїхали на чайну плантацію. По суті це був ряд плантацій, належних містерові Гардінгу. Найбільші послалися на схилі гори, що півколом оточувала річну долину. На лівім березі ріки і в боковій ущелині теж виднілися плантації, сполучені одна з одною дорогами. Коло самої ріки серед зелені червоніла двоповерхова будова чайної фабрики.

Оглядати плантації сьогодні було пізно.

Другого дня о шостій годині ранку мене розбудили голосні звуки „там-таму“. Я враз зсочив з ліжка і, скупавшись під холодним душем, вийшов на терасу. Був чудовий ранок. Сонце ще не зійшло над горами, прозора тінь вкривала долину. Дерев, трави і навіть поруччя тераси білили від роси. В голубому небі високо над землею літали ластівки й плавали гірські шуліки. Серпанок туману над рікою повільно підіймався вгору, затаючи кущ бамбука.

Слідом за мною на терасу вийшов містер Едуард. Після сніданка, ми вирушили на плантацію. Робітники зібралися і групами спускалися схилом гори.

— Якої національності ваші робітники? — спитав я.

— Виключно таміли. Сингалези для цієї роботи непридатні: вони менш виносливі і... вимогливіші.

— Пробачте за цікавість: скільки ви їм платите?

— Чоловікам 35 центів на день, жінкам і дітям не старше 12 років — 25 центів.

— На ваших харчах?

— Що ви? Звичайно ні. Ми даємо їм тільки помешкання в бараках. Продукти вони можуть купувати в нашому магазині. Є й кухня, з якої, коли хто хоче, може одержувати гарячу їжу.

— Скільки годин на день вони працюють?

— Дванадцять.

— І діти?

— Так. Дітям не даємо важкої роботи.

„Непогано,— іронічно подумав я:— 23 і 16 копійок за дванадцятигодинний робітний день та ще на своїх харчах“.

На плантаціях робітників поставили рядами, і збирання листя почалося. Збиральники йшли міжряддями й обципували світлозелені молоді паростки кущів. В кожного робітника був високий циліндричний кошик, куди він кидав паростки. Обібравши один кущ, робітник переставляв кошика до другого. Навколо робітників крутилися наглядачі — „кангані“; вони уважно дивились за тим, щоб обципувались усі молоді паростки й щоб робітники не відставали від інших.

— Зривати паростки треба тільки до цих пір,— сказав містер Едуард, відщипнувши паросток і вказуючи на ланцетний листочок, від якого починалося старе, вже загубіле листя.— У виробництво йде тільки ніжна верхівка з двома-трьома листочками.

Серед робітників було не менше половини жінок і дітей. Вони працювали так само швидко, як і чоловіки, хоч одержували на 10 центів менше.

— Збирати листя ми охоче брали б тільки жінок, але вони не погоджуються працювати без чоловіків або братів.

— Чому ж ви платите чоловікам дорожче?

— Щоб вони не пішли на іншу роботу і не потягли з собою жінок і дітей. Проте, чоловіки не тільки збирають листя, але виконують і важку роботу.

— За ту саму плату?

— Звичайно. За договором вони повинні виконувати першу-ліпшу роботу на плантаціях.

Діти й частина чоловіків працювали напівголі, деякі з хустками на головах. Стриманий гомін змішувався з шерехом кущів і шумом води коло чайної фабрики.

Містер Едуард, попросивши пробачення, пішов порядкувати по господарству, а я підійшов до робітників і спостерігав за швидкими рухами їхніх рук. Збиральники розмовляли мало; увага їх зосереджувалась на роботі, яку вони виконували з спритністю професіоналів. Лише зрідка то один то другий випростував заляклу спину і, кілька

секунд відпочиваючи, оглядав плантацію. Я помітив, що робітники намагалися не випереджати один одного. Проте, дехто відставав і з усіх сил намагався наздогнати товаришів.

В кожному кошику вміщалося близько 10 кілограмів листя. Як тільки він наповнювався до країв, листя пересипали до іншого кошика й несли вниз на фабрику, а „кангані“ відзначав це в зошиті проти ймення робітника. Мене здивувала незвичайна ревність наглядачів: вони буквально не спускали з робітників очі. Пізніше я взяв причину цього: „кангані“ одержували премію за кожен кошик листя, зібраний понад установлену норму.

В сусідній партії робітників почувся крик. „Кангані“ бив палицею молодого робітника, що йшов з своїм кошиком позаду інших. Робітник закрив голову руками і звивався під ударами. Інші робітники продовжували свою роботу і тільки одна жінка повернулася і дивилася на цю огидну сцену: можливо, це була сестра або дружина цього робітника.

— Як вам подобається робота? — весело спитав, підходячи до мене, містер Едуард.

— Дуже. Мені тільки не подобається, що ваші наглядачі б'ють робітників.

— На жаль, це неминуче: серед чорношкірих багато ледарів і симулянтів, що підривають дисципліну. І коли вас дивує таке ставлення наглядачів, то майте на увазі: тут зовсім інше розуміння честі: відлупцюйте таміла до півсмерті, але дайте йому рупію, і він буде щиро щасливий.

— Навряд, — сказав я, а про себе подумав, що двадцятирічний юнак успішно засвоїв теорію й практику колонізації.

Ми пройшли до сусідньої плантації. Тут робітники обрізували чайні кущі. Звичайно це робиться що два роки. Після цієї операції кущ швидко розвивається й викидає багато молодих паростків.

— Через два місяці почнемо збирати листя, — сказав містер Едуард. — Підемо на південний схил горба: я покажу вам каучукові дерева.

Невелика площа, ретельно розчищена від джунглів, була засаджена Гевеа-бразилієнзис. Кілька дерев, давніше

насаджених, сягали 10 метрів заввишки. Їх великі яйцеподібні листя утворювали елегантні крони, що кидали тінь на молоді дерева какао.

— Я твердо вірю в цю справу,— казав містер Едуард,— батько боїться спекуляції. Він, звичайно, правий. Але чим ми ризикуємо, посадивши кілька гектарів каучукових дерев?

— Через скільки років можна видобувати сік?

— На сьомий рік після насадження.— Містер Едуард підійшов до старого дерева й складаним ножом надрізає кору. Звідти виступила крапля клейкого соку.

— Цілком доросле дерево дає щороку від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ кілограма чистого каучука,— сказав містер Едуард, розтираючи сік між пальцями.— Тепер кілограм каучука коштує 20 рупій. Маючи 1000 дерев, можна нажити великий капітал.

Далі він розповів про те, як збирають сік.

На корі роблять подовжний надріз і кілька косих, що сполучуються з подовжним. Внизу приробляють жолобок, по якому сік тече у відро. Це перша частина операції. Друга полягає в тому, щоб виділити з соку каучук. Для цього сік зливають у широкий посуд з водою і додають кислоти, від якої каучук твердне. Далі йдуть досить складні маніпуляції, з допомогою яких каучук очищають від домішок. Наступного року містер Едуард збирається відвідати Південну Америку, щоб вивчити цю справу.

На цій же ділянці росло десятків зо два корицевих дерев з незвичайно пахучою корою. Колись Цейлон був відомий культурою цього дерева, і вона до 1832 року була державною монополією. Пізніше значення цейлонської кориці підупало, бо корицеве дерево стали розводити в інших частинах Азії і з'явилися інші прянощі, наприклад, кора касієвого лавра, що стали конкурувати з корицевим деревом. Уряд розпродав славетні корицеві плантації біля Коломбо, закладені ще португальцями; на їх місці з'явилися фешенебельні вілли й сади, але стара назва кварталу „Корицеві сади“ збереглась і дотепер.

— Справа минулого,— висловився про корицеве дерево містер Едуард,— його потроху розводять сингалези в Моратуві й інших місцях. Але серйозний плантатор в двадцятьому сторіччі не розводитиме кориці.

Чайна фабрика. Втечі робітників. Ваніль, кардамон, хинне дерево. Камфорне дерево. Огляд бараків. Мертва дитина. Ужалений коброю робітник. Спіймані втікачі. Оповідання буржуазного вченого про втечі робітників. Розмова про слонів.

ПІСЛЯ сніданку ми пішли оглянути чайну фабрику або, як її тут називають, „факторію“. Велика фабрична будівля, обшита дошками й крита залізом, стояла на березі бистрої гірської річечки. Водяне колесо метрів 6 у діаметрі рухалось силою води, що падала згори з дерев'яного жолоба. Поряд з фабрикою тяглися намети, де в'ялили чайне листя, та склади.

На фабриці приємно пахло чаєм. Нас зустрів головний майстер — сингалець, який тримався з гідністю. Він докладно доповів містерові Едуарду про роботу фабрики і пройшовся з нами по цехах.

Листя, що йде на фабрику, зважують і в'ялять під наметами. Після цього м'які, схожі на ганчірочки листочки, навантажують в особливі машини, які мнуть і розтирають їх в суцільну на перший погляд масу. Дальший процес — бродіння листя — відбувається в плоских дерев'яних ящиках, вкритих мокрими ганчірками. Це один з найвідповідальніших моментів виробництва, бо саме під час бродіння листя набирає приємного чайного аромату. Далі листя сушать у величезній печі, що складається з багатьох відділів і, нарешті, сортують чай, пропускаючи його через цілу систему решіт. Сортирований чай ще раз підсушують і запаковують у бляшані ящики.

Виробництво чаю вимагає великого досвіду при наявності у майстра тонкого нюху і смаку. Справа в тому, що різні сорти чаю утворюють, змішуючи в різних комбінаціях якісно неоднорідні листочки. Найдорожчий сорт („золоті кінчики“) звичайно підмішують до інших сортів, щоб поліпшити їх якість. Кожну партію чаю, перед тим як запакувати, майстер докладно випробує: майстер заварює

Водяне колесо чайної фабрики рухалось силою води.

різні сорти чаю, в крихітних китайських чашечках і, взявши в рот теплу рідину, визначає якість чаю. Інколи доводиться пересортовувати партію, змінюючи кількісне співвідношення листочків різної вартості. Гарні майстри одержують великі гроші і плантатори переманюють їх один від одного.

Коли ми оглянули фабрику, майстер запропонував нам покуштувати сьогоднішні партії чаю. Я погано розумівся на різниці між сортами; вони здавались мені однаково ароматні й несмачні, бо пробували без цукру. Містер Едуард був досвідченіший від мене й навіть затіяв з майстром суперечку про якість одного з сортів. Майстер поблажливо слухав його, а потім рішуче заявив, що додавати „золотих кінчиків“ не треба, але, якщо „серові завгодно, хай він дасть наказ про зміну сорту“.

— Добрий майстер, але упертий, як диявол, — промовив містер Едуард, коли ми вийшли з фабрики.

Нам подали екіпаж і ми поїхали на верхні плантації — найцінніші, за словами господаря. На гребені гори тягся ряд бараків з дощок, з залізними дахами, де жили робіт-

ники й нижчі службовці. Такі самі бараки виднілися й на інших плантаціях. Для середніх і вищих службовців були збудовані окремі будиночки, оточені деревами.

Плантації рябіли робітниками, зайнятими збиранням листя. Тут чомусь переважали жінки. У багатьох з них за спиною теліпалися немовлята, прив'язані шматком матерії. Як ускладняли ці маленькі створіння працю матері! Жіночі руки, прикрашені браслетами, так і миготіли навколо круглих чайних кушів. Серед робітниць були молоді дівчата рідкої вроди і дівчатка-підлітки — майже діти. В усіх жінок в ніздрях і в вухав блищали прикраси, на багатьох красувалося намисто та коло кісточок на ногах браслети.

Коли ми з'явилися, „кангані“ заметушилися і стали ще енергійніш погукувати на робітників. Нам назустріч вийшов керівник плантацій, сивобородий метис. Я бачив його вчора на віллі. Він увічливо вклонився мені й повідомив містера Едуарда, що вночі з бараків утекло двоє робітників.

— Падлюки, — кризь зуби пробурчав молодий чоловік.

— Як часто трапляються втечі? — спитав я.

— Досить часто, не зважаючи на нічних сторожів і собак.

— Що примушує робітників тікати?

— Спитайте їх! — роздратовано відповів містер Едуард. — Поперше, тікають ледарі, які шукають легкого шматка хліба. Вони тиняються з плантації на плантацію і кінчають тим, що потрапляють в тюрму, як бродяги. Такого добра в нас багато. Подруге, тікають від нудьги за батьківщиною. Так, так, уявіть собі! Приїде з Індії здоровенний ракалія, поживе трохи й починає плакати. В чому справа? Скучає за сім'єю. кине все — речі й навіть заробіток, і тікає.

— Зовсім?

— Ну, тільки одному з ста щастить втекти. У нас є „кангані“, які не поступляться перед першою-ліпшою собакою-шукачем. Через день-два їх приводять назад. Але ми втрачаємо дорогоцінний час, ось що.

— Ви зв'яжете робітників договорами?

— Звичайно. Тому закон на нашій боці.

— Винних, звичайно, караєте?

— Ми штрафуємо їх і примушуємо відробити втрачений час.

На одній з ділянок я побачив невеликі насадження ванілі, кардамону, а також хинного й камфорного дерева. Виткі стебла ванілі густо вкривали стовбури дерев-підпор. Зеленуваті коробочки з дорогим ваніліном були готові, треба було збирати. Багатолітній трав'янистий кардамон розвивав з коріння два види стебел: безлисті з плодами, і з листям, але без плодів. Непоказні зеленуваті квіти гронами вкривали стебла. В кардамоні цінне насіння, що має в собі ароматне ефірне масло, вживане як прянощі.

Найбільше зацікавили мене хинні дерева, з кори яких видобувають дорогоцінний алкалоїд хиніну. Їх батьківщина — гористі країни Південної Америки, де індієць з племені аймара, задовго до Колумба вживали хинін для лікування малярії. В XVII сторіччі нові ліки стали відомі в Західній Європі; попит на них зростав так швидко, що незабаром дикі хинні дерева були майже знищені. Спроби культивувати хинне дерево в Алжирі, Австралії, Новій Зеландії й Мексиці зазнавали невдач, бо дерево потребує підвищеної вологості клімату. На Цейлоні й в Індії, а також на Яві й на Ямайці хинне дерево знайшло другу батьківщину й культивується з повним успіхом. Кору збирають різно: на Яві викопають дерева й здіймають кору не тільки з стовбура й гілок, але й з усього коріння; на Цейлоні й в Індії зрубують шести-семирічні дерева й частково зрізують зовнішню кору, не займаючи внутрішньої.

Серед хинних дерев росло кілька камфорних, належних до родини лаврових. Всі його частини мають в собі камфору, яка відіграє велику роль у медицині.

Я попросив дозволу оглянути робітничі бараки або „лінії“, як їх тут називають. Кожен барак поділений на багато кімнат. Замість ліжок на підлозі послані мати, в приголів'ї яких згорнуто жалюгідне майно робітників. Чистоти додержує черговий, за яким наглядає спеціальний наглядач над усіма бараками. Де-не-де на стінах розвішані грубі малюнки місцевого й європейського виробництва. В деяких кімнатах ми застали людей, які з різних причин

дістали дозвіл не виходити на роботу. В маленькій кімнаті сиділа на підлозі молода жінка й мовчки дивилась на загорнуту в ганчір'я мертву дитину. Коли ми ввійшли, вона звела на нас великі заплакані очі.

— Давно вмерла? — спитав, насупившись, містер Едуард у наглядача.

— Сьогодні ранком.

— Треба швидше закопати. А де її чоловік?

— Працює. Я не дозволив йому залишитись.

В другій кімнаті, повернувшись обличчям до стіни, лежав чоловік.

— Його два дні тому ужалила кобра, — пояснив управитель.

— Видужує?

— Очевидно, так.

Чоловік п'ять тряслись у тропічній малярії. Їх запали очі горіли гарячковим блиском.

— Працювали у вологій долині, — зауважив управитель. — Тепер у бараках 14 маляриків.

— Ви даєте їм хіну?

— Звичайно, але дехто не хоче, випльовує.

— Є у вас лікар?

— Ні. Таких розкошів ми не можемо собі дозволити.

Перед бараком гралися голі діти.

— Хто доглядає за ними? — спитав я.

— Черговий по бараку. В перервах приходять матері.

Обабіч бараків диміла кухня, з якої бажаючи могли одержати за гроші гарячу їжу: варений рис, рибу й суп.

— Чи багато користуються з кухні?

— Ні. Таміли заощаджують кожную копійку.

— Що ж вони їдять?

— Плоди, коржі... В нашій крамниці багато недорогих продуктів, які ми видаємо в кредит.

Коли ми поверталися з бараків, ми зустріли групу людей. Два півголі чоловіки йшли спереду, а за ними з палицями три наглядачі.

— А от і наші втікачі, — сказав управитель. — Молодці „кангані“: швидко спіймали.

Побачивши нас, „кангані“ зняли крик і почали бити втікачів.

— Так їх, так їх, — ухвально примовляв управитель.

З насупленого обличчя містера Едуарда я бачив, що, якби не було мене, він не посоромився б власноручно покарати робітників.

Втікачів негайно відправили на плантацію, хоч вони ледве тримались на ногах від втоми й биття. Їх оштрафували на रुपію кожного.

Коли я писав ці записки, мені трапилася книга про Цейлон німецького вченого Конрада Гюнтера — „Цейлон. Введение в мир тропиков“, видання Деврієна А. 1914 року. Режим на плантаціях його зворушує: „Коли хтось тікає, — пише він, — що трапляється нерідко, особливо з робітниками, що прибули недавно з Індії, то „кангані“ уперто переслідують втікача, аж поки не спіймають. Погано тоді буває спійманому. Навіть сам плантатор примушений інколи відлупцювати винного. Але на кулі кара впливає так само, як на дітей. Він іде в куток і плаче. Сльози течуть струмками й лунає голосне жалібне схлипування. Але ці сльози, як гроза, що очищає повітря. Покараний з новими силами береться до праці, він знову веселий і в душі свідомий, що його господар цілком правий“.

„Милі, ідилічні“ звичаї. Казка дідуса крокодила про „суворого, але справедливого господаря й нерозумного робітника“. Англійські сатрапи люблять підкреслювати, що в колоніях панує законність. Вони безсоромно брешуть, як бреше буржуазний вчений, запевняючи, ніби робітники переконані в правоті господарів. Закон не дає права плантаторам бити й штрафувати робітників. Але закон — законом, а практика — практикою. Побитий і оштрафований таміл чудово знає, що йому нікому скаржитись, і залишається одне: „з новими силами взятися до праці“. Плантатор теж добре знає, що за розправу з робітниками його не притягнуть до відповідальності. Звідси впливає та система батога й сваволі, яка вражає в англійських колоніях кожного новака.

Ми пробули на плантації до вечора. О шостій з половиною годині пролунав звук там-тама (він нагадував стукіт барабана у, блаженної пам'яті, військових селищах). І робітники почали сходитись до бараків. Сьогодні був день

сплати зароблених за тиждень грошей. Робітники до ночі гули, як бджоли в вулику; було багато незадоволених, бо штрафи накладалися щедрою рукою.

Ми провели вечір на терасі вілли. Міріади цикад наповнювали повітря мелодійним стрекотанням. З далеких бараків долітали співи тамілів. Час-від-часу на світло прилітали велетенські метелики-шовкопряди, яскраві „орденські стьожки“ й інші нічніці. Між деревами поблискували незліченні маси світляків. Десь у долині і за садом вили шакали.

— Чи не хочете завтра полювати на ведмеда? — спитав містер Едуард. — Недалеко звідси в джунглях, кажуть, з'явився губач.

— Я не взяв з собою рушниці.

— Тут рушниці знайдуться. В цих джунглях багато великого звіра. Он на тім схилі, — містер Едуард показав на одну з гір, — я торік убив леопарда. Ми напевне побачимо оленя-замбара й диких свиней.

— А слонів тут немає?

— Інколи заходять. Але, щоб убити слона, треба сплатити урядові 500 рупій. На мою думку, це нерозсудлива витрата грошей. Я бачив диких слонів в околицях Балангоди. Вони нічим не відрізнялися від ручних слонів і мирно купалися в річці. Мені зовсім не хотілося їх стріляти.

— Чи нападають вони на людей?

— Дуже рідко. Інколи нападають поранені або старі самці. Взагалі це не войовнича тварина; полювання на неї менш небезпечне, ніж на леопарда або дикого буйвола.

— Я читав, що не зважаючи на охорону, число диких слонів швидко зменшується.

— Це вірно. А 50 років тому за кожного вбитого слона уряд видавав премії. Слони псували плантації й перешкоджали рухові на шляхах. Мій дід якось їхав з Гамбантоти до Тіссамахарама і його зупинили слони: вони розташувались на тінистім шляху і примусили діда переночувати в ближчій селищі. Другого разу старий самець кинувся на віз, в якому їхав дід з двома слугами. Дід врятувався тим, що зскочив з воза й стрибнув у куші. Візник і зебу були вбиті, а віз зламаний вщент. Бували випадки, коли слони забігали в селища й затоптували дорослих людей. Ще мій

батько пам'ятає, як дикі слони з'явилися в околицях Кенді і купалися коло Кадугастота в Махавелі-Ганга. За останні 50 років картина змінилась: слонів перебили, а рештки пішли в глибокі джунглі. Коли вам доведеться бути в Гамбаноті, візьміть досвідченого провідника-мисливця і він, хоч здере з вас немало грошей, але покаже вам диких слонів.

— Гамбантота — один з пунктів моєї подорожі.

— Це місце відоме багатим полюванням. Трохи на схід організований великий заповідник. В ньому варто побувати, бо він кишить тваринами.

Поговоривши ще трохи про полювання, ми розійшлись з умовою піти завтра ранком у джунглі.

XX

Напад тик-палонги. Плазуча пальмаротанг. Замбари. Леопард. „Мандрівний листок“. Комахоїдна рослина — непентес.

МИ СПУСТИМОСЯ в долину й звернемо в ущелину; звідти на гору йде зручна стежка, — сказав містер Едуард, коли ми другого дня, озброєні до зубів, вийшли з вілли.

З нами йшли мисливець метис і два робітники таміли, що несли харчі й інші речі. Спереду бігли собаки: німецька вівчарка й маленький фокстер'ер — улюбленець плантатора.

На плантаціях кипіла праця. Робітники з цікавістю поглядали на нас, а „кангані“ подвоювали ревність, коли ми проходили повз. Ми вже минули останніх робітників, коли за нами пролунав пронизливий крик. Коло кущів, які оточували плантації, щось сталося. Туди збігалися робітники. Ми теж поспішили туди і ще здалека побачили коло кущів лежачу жінку.

— Кобра! Кобра! — кричали робітники.

— Обережніше, сер: тик-палонга! — гукнув містерові Едуарду „кангані“.

В моїй похідній торбинці був шприц і розчин марганцево-кислого калі. Після пригоди в ботанічному саду я ніколи не забував брати їх з собою. Я швидко наповнив шприц і нахилився до жінки, яка лежала чи то непритомна, чи то вже залякла.

— Куди вжалила змія? — спитав я.

— В ногу, сер, — відповів „кангані“.

На лівій нозі нижче коліна я побачив невеликі криваві ранки і впорснув у них рятівну рідину.

— Віднесіть її до бараку, — наказав я.

Тим часом містер Едуард та інші уважно обшукували кущі. Змія не могла далеко відповзти, бо кущі росли острівцем на краю плантації й були оточені полем. Я теж взяв участь у пошуках. Ми з усіх боків оточили кущі і крок за кроком заглиблювались у них.

— Ось вона, — злякано закричав хтось з другого боку острівця.

Я і містер Едуард кинулись туди. Тик - палонга лежала в траві коло пенька. Пляма світла виграла на її смугастій лусці. Змія, роздратована гамором, була готова до нападу. Містер Едуард, що прибіг перший, стрельнув у неї з гвинтівки. Змія закрутилась, але враз звилась у кільця й кинулась у мій бік (я необережно підійшов до неї дуже близько). Я не встиг стрельнути, та коли б і встиг, то звичайно не влучив би в темну блискавку, що мигнула поверх трави. Пам'ятаю, що інстинктивно я вдарив тик - палонгу ногою, вірніше не вдарив, а відштовхнув, і відчув при цьому пружне еластичне тіло. Змія вмить обвилась передньою частиною навколо ноги. Я не бачив і не відчув чи вкусила вона мене, чи ні. Змія зслизнула в траву і швидко поповзла була геть, але раптом стала люто скручуватись вузлами, ніби обвиваючись навколо себе. Я дивився на неї, не усвідомлюючи, що тик - палонга смертельно поранена, бо не чув другого пострілу містера Едуарда, який стрельнув коло мого вуха. Я ледве почув і третій постріл, і опритомнів тільки тоді, коли рука молодого чоловіка схопила мене за плече.

— Швидше сідайте, треба впустити протиотруту! — крикнув він із скривленим від жаху обличчям.

— Вона не вкусила мене,— відповів я. У мене тремтіли руки й ноги й переривався голос.

— Не може бути!

Мені швидко оголили ногу. На ній не було жодної подряпини.

— Але ж я бачив, як вона вжалила вас у литку!— сказав містер Едуард.

Я вже цілком опанував себе.

— Мабуть, вона вжалила в складку бинта і її зуби не дістали до тіла,— сказав я, і став поряdkувати свій костюм.

Тик - палонга ще корчилася в траві. Її доби́ли довгою палицею й витягли з ку́щів. Вона сягала приблизно півтора метра. Вздовж спини тяглася темна смуга з трьома рядами майже чорних кілець. Середній ряд складався з дрібних, а два крайні з великих кілечок.

— Наше полювання почалося за сприятливих віщувань,— засміявся я.— Підемо далі!

Ми спустилися з гори, розмовляючи про пригоду.

— Я від переляку чуть не стрельнув у змію, коли вона обвилась навколо вашої ноги!— признався містер Едуард.

— Добре, що ви втрималися. Я міг би залишитися калікою.

— Торік на моїх очах тик - палонга кинулась на кулі. Я стояв кроках у п'яти від нього й бачив, як вона раптом обвилась навколо його ноги і вкусила у стегно. Я ніколи не забуду цієї картини. Кулі дико зойкнув і схопив змію за шию. Вона вкусила його за руку й зникла в яру. Через 15 хвилин кулі вмер.

— Як почуває себе укушена жінка?— спитав я.

— Вона вмерла, сер,— відповів мисливець.

В мене похолонуло серце. Жінці було не більше 20 років. Вона тількищо була здорова й працювала...

— Але я ж пустив протиотруту майже враз після укусу.

— Ні, сер. Прошло хвилин три. За цей час отрута зробила свою справу.

Смерть нещасної тамілки зіпсувала мені настрої і я довго йшов мовчки.

Стежка крутилася вздовж річки. Вода шумувала й пінилася між відшліфованими валунами. Буйна папороть і зарості бамбука оточували береги. В заводях серед очеретів плавали водяні курочки й черепахи. Жваві кулички-пісковики, чибіси, чаплі, лиски злітали в повітря, коли ми наближались. На прибережних деревах нерухомо сиділи зимородки, а серед зелені дзвінко перекликалися іволги й воркотіли голуби. Велика, дивна на вигляд комаха пролетіла над стежкою й сіла на суху гілку. Я витратив не мало часу, поки знайшов її. Це була фазма сантиметрів 25 завдовжки, наподив подібна до сухої гілочки.

Стежка круто повернула й зникла в джунглях. Враз потемніло. Нас обступили могутні стовбури дерев, густо облутані ліанами. Я часто спотикався об їх переплетені стебла, які, здавалося, не мали ні початку, ні кінця. Інколи я мимохіть здригався, приймаючи їх за змій. Траплялися зарості саговника з гарним пірчастим листям і темною корою; з їхнього стрижня, багатого на крохмаль, виробляють саго, яке, проте, гірше якістю від саго з пальми метоксилон. І саговник і ліани ростуть на освітлених узліссях; всередині тропічного лісу далеко менше витких рослин, ніж це думають, і майже немає пальм, що прикрашують безлісні місця.

Ледве ми ввійшли в ліс, як високо над нашими головами затріщали гілки: табун мавп, таких самих, які водилися в околицях Пераденія, пробіг по верхівках дерев. Я встиг розглянути в бінокль їхні бороди й жваві розумні очі.

Ми зійшли стежкою на саму гору. Все частіше траплялися голі скелі з глибокими ущелинами й печерами. Чудернацьке сіре каміння, оточене папороттю й кущами, вихоплювалося з моря зелені. Над ним сходились гілки дерев і висіли петлі ліан. Різноманітні види моху і лишайників вкривали каменястий ґрунт, у цих гірських нетрях, за словами містера Едуарда, водилось багато ведмедів і леопардів.

На горі ми спочили й поїли бананів. Після цього ми пішли гребенем гори. Серед диких скель Фріц (так звали вівчарку) раптом настовбурчив шерсть і глухо загарчав. Ми зняли з плечей рушниці й почали обережно продира-

тися між камінням. Фріц все поглядав на темну розколину, зарослу кущами, й не виявляв великого бажання наблизитися. Мисливець узяв каменюку і, розмахнувшись, шпурнув її в розколину. Фріц загавкав і наїжачився ще більше. Мисливець кинув з десяток каменюк, але звір не подавав ніяких ознак, хоч кілька каменюк влучили в саму розколину.

— Підійдемо ближче,—сказав містер Едуард.

Тримаючи рушниці наготові, ми підійшли до самої розколини. Вона була порожня, але мисливець побачив ряд ознак, які свідчили про те, що тут хтось жив: свіжо-зламані гілки кущів, сліди коло входу і клапті ведмежої шерсті на виступах скелі.

— „Губач“ десь недалеко,—сказав він.— Можливо, що ми його злякали.

Серед каміння ми знайшли дикобраза. Задерика-фокс люто кидався на нього, але примушений був ганебно відступити.

Ми спустилися до гірської долинки. Раптом щось гостре врізалось у моє плече. Я мимоволі скрикнув і зупинився.

— Ротанг, сер,—промовив мисливець, підходячи до мене.*

Я спіймався на вудочку ліани каламіс ротанг, однієї з найкрасивіших, але неприємних ліан цейлонських лісів. Ця плазуча пальма місцями, як стіною, перегороджує шлях. Її великі (з метр завдовжки) пірчасті листки закінчуються довгими надзвичайно міцними нитками з численними гачками, що сидять групами на віддалі кількох сантиметрів один від одного. Під час великого вітру нитки розгойдуються і чіпляються гачками за стовбури й гілки дерев. З їх допомогою стебла ліани підіймаються все вище й вище, поки досягають верхівки дерева, над якою ліана розкидає своє велетенське листя.

Вийнявши з плеча гачки, я уважно оглянув небезпечну рослину. Її гнучке стебло не обвивалося, а вертикально повзло по стовбуру дерева. Воно чудово трималося гачками ниток і своїми власними не менш гострими гачками, що глибоко входили в кору. На землі лежали нескінченні сувої й петлі стебла: в міру відмирання нижніх листків стебло опуска-

лося від власної ваги, згортаючися в кільця коло кореня дерева - підпори, а верхівка ліани росла далі й викидала молоде листя. Кажуть, довжина ліани, враховуючи її петлі на землі, може досягти 300 метрів.

— Гляньте— замбарі!— показав містер Едуард на берег струмка.

Кілька струнких оленів гуляли серед кущів. В одного з них, самця, на голові були роги менш гільчасті, ніж у нашого благородного оленя. Бура шерсть і довге волосся на шиї оленів відливали на сонці бронзою. Замбар (руза аристотеліс) дуже поширений у гористих та низинних частинах Цейлона. Він лякливий тільки там, де на нього полюють. Його легко зустрінути в долинах річок найчастіше увечері або рано ранком, коли він виходить на водопій, або на схилах узгір'їв, порослих молодим лісом, де він відпочиває вдень. Ця красива тварина легко приручується й інколи розводиться в парках.

Ми пробували підкрастися до них від узлісся. Собаки не бачили оленів і тому не заважали нам. Розумний Фріц ішов поряд мисливця, а невгамовний фокс бігав в усі боки. Ми вже підійшли на віддаль пострілу від оленів, як раптом почули пронизливий вереск фокса, що сховався за поворотом стежки. Містер Едуард, а за ним і я з мисливцем підбігли до нього. Фріц, випередивши нас, раптом најачився й злякано повернувся до нас. Ліворуч у кущах промайнуло велике темне тіло леопарда. Містер Едуард стрельнув у нього. Леопард випустив із зубів фокса й стрибнув убік. Мисливець і я стрельнули разом. Леопард ніби спіткнувся і, ревучи, став підкидатися на однім місці: як потім виявилось, одна з куль перебила йому нижній поперековий хребець.

— Обережніше!— гукнув містер Едуард.

Ми почали з двох боків наближатися до леопарда. Він затих і нерухомо лежав у високій траві серед цвітущих кущів лантани. Фріц гарчав і тулився до ніг мисливця. Леопард був тяжко поранений. Але хто знав, чи не збирає він останні сили для нападу?

Недалеко від звіра лежало звалене вітром дерево. Я був зібрався на нього, щоб згори побачити здобич, але

враз скотився вниз, бо на стовбурі лежала, згорнувшись, велика змія, мабуть, кобра.

Ми обійшли кущі й нарешті побачили леопарда. Він лежав, витягши передні лапи й високо піднявши свою круглу голову. Коли ми з'явилися перед ним, він трохи підвів передню частину тулуба й грізно загарчав. В його страшних очах миготіли блискавки. Містер Едуард і мисливець двома пострілами добили його. Коли припинились останні корчі тіла, ми підійшли до звіра.

— Це непоганий екземпляр, — зауважив містер Едуард, розглядаючи його.

Леопард від носа до кінчика хвоста був завдовжки 2 метри 31 сантиметр, з яких приблизно метр припадало на хвіст. Його чудове бурувато-жовте хутро все в плямах (суцільних на спині й кільцюватих на боках) блищало, як бархат. Мисливець здер з нього шкіру, яка цілу дорогу непокоїла Фр'ца.

— Леопард дістався нам дорогою ціною, — сказав містер Едуард, — я дуже любив фокстер'ера.

Один з робітників приніс закривавлену собаку з перекушеною потилицею й розпанаханими грудьми.

— В тутешніх лісах зовсім неможливо полювати з собаками, — сказав мисливець. — Леопард звичайно уникає людей, але на собак нападає обов'язково. Він розриває їм груди й пожирає серце. Найсильніша собака не в силі змагатися з ним. Пам'ятаєте, сер, Тома? — звернувся він до містера Едуарда.

— Аякже? Чудовий сильний дог. Він завжди ночував на терасі вілли. Уявіть собі, леопард вночі підкрався до вілли й напав на Тома. Я почув шум і вибіг з рушницею, але бідний Том був уже мертвий. І ті самі рани: перекушена потилиця й розірвані груди. Коли ночуєш у джунглях — доводиться ховати собак у намет.

— Яюсь я полював з собаками кілометрів за п'ять звідси, — сказав мисливець. — Увечері я сидів коло огнища на березі річки. Собаки лежали коло мене. Несподівано зза спини стрибнув леопард і вмить убив одну з собак. Другий від переляку стрибнув мені на коліна. Кулі закричали. Леопард потяг був собаку до лісу, але потім кинув

і сховався. Все це сталося так швидко, що я не встиг навіть схопити рушницю.

Коло лісового струмка ми зробили привал. Мисливець прослав скатертину, на якій виросла гора різноманітної їжі й фруктів. Ми виголоднилились і з апетитом взялися до смаженої риби й курчат, запиваючи їх содовою водою з червоним вином.

Лежачи на березі струмка, я здивовано побачив, як по траві сунувся пучок листя. Переді мною був чудовий екземпляр „мандрівного листка“ (пульхріфілум). Ця комаха з прямокрильців разючо подібна до купки зеленого листя, одного з найпоширенішого чагарника з родини бобових. Комаху можна помітити тільки під час руху. Широкі дуже тонкі відростки черевця й верхні крила мають яскраво виявлену „нервацію“, навіть на ногах цієї дивовижної комахи є зелені листоподібні придатки.

Тут же я побачив відому комахоїдну рослину — непентес. Вона росла на стовбурі дерева, що впало впоперек струмка, і одразу впадала в око своїми, подібними до глечичка, квітами на кінцях витягнутих у нитку листків. На кожному глечичку є кругла покривка, яка наполовину закриває шийку. В глечичках була вода, а на дні лежало багато потонулих комах — різні види мух і твердокрилих. Непентес виділяє в воду сік, аналогічний до пепсина, і комахи, потрапивши в глечичок, перетравлюються там, як у шлунку.

XXI

Подорож до Матале. Черв'яга. Плантація какао. Огляд рисової плантації. Конфіскація майна. Підготовка до зустрічі помічника державного агента. Зустріч із змією-щуроловом. Похорон. Майстерня ганчарських виробів.

МИ ПОВЕРНУЛИСЯ на віллу перед самим заходом сонця. Другого дня містер Едуард провів мене на станцію залізниці й на прощання подарував „на пам'ять“ ящик чаю „золоті кінчики“.

У плані моєї подорожі були відвідини Матале — невеликого містечка на північ від Кенді. З допомогою Сумангали я найняв екіпаж, запряжений зебу. Ми виїхали рано ранком, як тільки сонце зійшло, і, поминувши ряд сингалезьких сіл, підїхали до рисових плантацій, оточених темними джунглями або заростями кокосових пальм.

— Я хотів би оглянути „падді“ (рисове поле), — сказав я Сумангалі.

Ми звернули в одно з селищ і незабаром знайшли господаря одного з полів, який погодився показати нам плантації. Зійшовши схилом гори, ми перейшли через бурхливий потік, який стрімко виривався спід буйної папороті й ліан. Кілька велетенських ящірок, що грілися на камінні, розбіглися геть, а в траві, коло води, ми натрапили на змієподібну червягу (іхтіофіс глутіноза) з слизуватою шкірою. Ця безнога амфібія, завдовжки з метр, має перед очима конічні щупальці, які можуть втягатися в тіло. Очі й вуха маленькі й захищені черепними кістками. Самиці несуть яйця в ямках і лежать, обвившись навколо них, аж поки вилупляться діти. Цікаво, що зародки червяги мають внутрішні й зовнішні жабри, хоч не живуть у воді. Червяга живе під землею, живлячись червами, личинками комах і т. п. Сингалез вважав її за отруйну. До певної міри він був правий, бо у червяги отруйне слизіння з залоз, які вкривають усю шкіру.

В тіні кокосових пальм росло какао. Доросле дерево какао рідко перевищує 8-10 метрів. Воно густо вкрите шкірястим листям з червонуватим відблиском, по якому дерево легко можна взнати здаля. Червонобурі квіти стирчать просто з кори. Плоди, приблизно вчетверо більші від лимона і, подібні до них формою, мають на оболонці 10 глибоких борозенок. Забарвлення плодів буває різне — від жовтого, до червоного й навіть фіолетовочервоного кольору. В соковитому рожевуватому кислосолодкому м'якуші плода лежить від 25 до 40 насінин, ради яких і культивується какао. Насіння відокремлюється від м'якуша або руками або з допомогою грохота. Після цього його обробляють двома способами: перший найпростіший, але який дає продукт невисокої якості (терпкий і гіркуватий на

смак), полягає в звичайнім висушуванні насіння на сонці. Куди кращий, хоч і складніший, другий спосіб: підсушене на сонці насіння насипають у плоский посуд і накривають листям. Через 1—2 доби знов сушать на сонці, після чого складають у бочки й закопуєть у землю на 4—6 днів, де насіння бродить. Після цього насіння остаточно висушують і запаковують. Оброблене так насіння втрачає здатність проростати і набирає бурого або фіолетового забарвлення та приємного смаку. Какао родить з трирічного до сорокарічного віку двічі на рік. Це корисне дерево не терпить яскравого світла й тому його садять серед пальм або серед хлібного та інших дерев.

Під кожним деревом валялися розірвані на шматки плоди.

— Тут попрацювали мавпи й папуги, — пояснив Сумангала.

Ніби потверджуючи ці слова, кілька мавп з шумом пробігли по деревах. Сингалець закричав і заплескав у долоні.

— Чому не ставлять сторожів?

— Сторож, мабуть, пішов кудись, абож спить під деревом. Та ось він біжить.

Старезний дід, що ледве шкутильгав на зведених ревматизмом ногах, став бити палицею об дошку і зняв такий шум, що мавпи повтікали в ліс.

Через півгодини ми вже йшли по невисоких валках, що відокремлювали рисові поля одно від одного. З пошаною дивився на рослину, початок культивування якої губиться в імлі віків. Відомо тільки, що вперше стали обробляти рис в Індокитаї, звідки ще за доісторичного часу ця культура поширилась по інших жарких країнах. Дикі родичі рису напевно невідомі. Можливо, що культурний рис походить від схрещування різних видів рода оридза, які ростуть на півдні й південнім заході Азії. Пізніше під спільним впливом природного й штучного добору, з'явилися різноманітні сорти рису, загальна кількість яких на самому тільки Цейлоні перевищує 170.

Рисові поля були залиті водою, проведеною з гірського струмка. Система штучного зрошення добре відома сингалецям. Вони роблять найпримітивніші водогони у вигляді

канав, порожніх усередині стебел бамбука або дерев'яних жолобів, якими інколи подають воду здалека. Широко практикується утворення невеликих озер по можливості недалеко від поля. Перед тим як сіяти рис, його пророщують на матах під банановим листям, садять у вологу землю звичайно рядами на віддалі 20—30 сантиметрів ряд від ряду. Коли молоді рослини укоріняться, поле заливають водою. Збирають рис тоді, коли солома пожовкне, а зерно всередині стає біле. Незадовго до жнив воду спускають, бо, досягаючи, рис вимагає сухості. Молотять буйволами або зебу, яких ганяють по розстеленому на току рису аж поки все зерно висиплеться.

На земляних валках, що оточували поля, пищали, бігаючи, жваві кулички й трясогузки. З рису висувались головки бурих чапель, які ловили жаб та іншу живність у воді. Коли ми наближались, чаплі повільно злітали в повітря й відразу перетворювалися на білосніжних красунь, бо нижня поверхня їхнього тіла й крила — яскраво білі. Де-не-де на полях я бачив індійського ткачика, який влаштовує гнізда на рисових стеблах, та табунчики водяних курочок. Над смарагдовозеленими терасами носилися хмари ластівок.

На деяких полях зроблені куріні на високих стовпах для сторожів, бо на рисові плантації часто нападають дикі кабани й олені. Перед жнивами доводиться захищати ниви від усіляких зерноїдних птахів.

Я хотів оглянути водосховище, збудоване за словами сингалеза за півкілометра від нив, але грізні хмари, насунивши зза гори, примусили нас повернутися до селища.

Не дожджаючи до Матале, я побачив коло однієї хатини натовп. Звідти лунало жіноче голосіння й многоголосий гамір. Кілька тубільних полісменів вантажили на гарбу хатні речі, винесені з хатини. Худий бородатий сингалез кричав і хапався за речі, але його грубо відштовхували вбік. Жінки й діти голосили, а глядачі загрозово жестикулювали й вигукували якісь фрази, але не втручалися в дії поліції.

— Конфіскують майно за несплату податків, — сказав Сумангала.

Скинувши на гарбу останній мішок з рисом, полісмен

Моложать на току рис буйволами або зебу.

скочив на передок гарби й штовхнув зебу ногою. Господар майна вчепився за зебу, але дістав такого стусана кулаком по голові, що впав на землю. Під крики й плач навантажена гарба повільно рушила по шосе до Кенді.

— Звичайна історія,— спокійно промовив Сумангала,— але з насуплених брів його я бачив, що він схвильований.— Найгірше, що в нього відібрали гарбу й зебу.

— Очевидно він багато заборгував?

— Яксихось десять рупій. Полісмени беруть все, що трапиться під руку, не зважаючи на суму боргу.

— Хіба він не може поскаржитись?

— Кому, сер? В сільських судах усім крутять багатії, а вони приятелюють з поліцією.

До Матале я прибув пізно ввечері. Тут чекали помічника державного агента,¹ і я ледве знайшов номер у невеликому готелі. Ранком почалась метушня. З'явилися й зникали сингалезькі чиновники й полісмени, тривожно заглядаючи по всіх кутках. Юрби народу піші й на візках стікалися до готелю й займали майдан та ближчі вулиці. Серед

¹ Представник цейлонського губернатора.

дерев сунули оздоблені прикрасами слони. Розфарбовані танцюристки сиділи навпочіпки в тіні кущів, чекаючи тільки на сигнал, щоб пуститися в танок. Лунали звуки там-тамів, сопілок і поліційних свистків. „Високого“ гостя збиралися зустріти з почестями—це було видно з усього. У мене не було бажання брати участь у параді, тому я зараз після сніданку пішов на околицю селища, відомого плодовими садами й мальовничими краєвидами.

Матале розташувалось коло підніжжя гір, що замикають на півночі цейлонську висоту. На обрії синіють верхівки Ноланда, за якими до північного краю острова тягнеться низина, вся в джунглях, болотах і озерах. В містечку 10.000 населення—хліборобів і ремісників. Будівлі—міського типу під черепичними дахами, оточені садами. Проте, в околицях Матале трапляються типові сингалезькі хатки, як завжди, мало помітні серед зелені, з незмінними гронами бананів, почеплених коло дверей напродаж. Тут немає міської метушні, й населення здається приязнішим. Коло одної хатини, де я купив банани, мені довелось пережити кілька неприємних хвилин: на мене, як мені здалося, кинулась страшна, майже двометрова змія, що раптово з'явилася зза повітки. Я зробив сальтомортале й трохи не впав на зміїний хвіст, що блискавкою промайнув під моїми ногами. Мій шолом заторохтів по двору, на смерть налякавши щеня, а банани жовтим феєрверком розлетілися в усі боки. Моя поведінка так вразила господаря і його родину, що вони остовпіли.

— Це щуролов, сер,—сміючись самими очима, сказав Сумангала.—Він неотруйний.

— Чорт забери! Але я не щур?

— Сер не помітив щура; він пробіг коло стіни.

Коли ми звернули за ріг вулиці, я почув позад себе дзвінкий жіночий сміх, якому басом вторив чоловік.

В лісистій ущелині я побачив табун диких свиней, які рилися коло струмка. Тварини швидко втекли в кущі, але очевидно не пішли далеко.

На вологих місцях і на корі дерев росла різноманітна папороть, вища від чоловіка. Деякі відміни її, пристосовані до повітряного життя, мають спеціальні органи, щоб затримувати вологу. Особливо зацікавила мене епіфітна

папороть з роду аспленіум, що утворює з листя величезну лійку, повну вологого перегною. Папороть була схожа на зелений бокал з мережива, прикріплений до гілки дерева.

На околиці селища я зустрів жалобну процесію на чолі з голеним жерцем. Тут же коло шляху небіжчика спустили в яму. Жінки прикрасили могилу квітами, а два чоловіки поклали на неї грубо обтесаний камінь. Юрба голих дітей мовчки дивилась на це видовище й на жінку з немовлям на руках, що гірко плакала.

В крихітній ганчарні, куди я зайшов, працював один чоловік. Верстат був такий самий, як і в нас, і сингалез так самісінько крутив його босою п'ятою. Посуд був простий, кухонний, вкритий грубуватим поливом. При мені сигналезка купила велику миску за п'ятак на наші гроші.

XXII

*Помічник державного агента „працює“.
Візит до лікаря. Розмова з лікарем про
англійський режим. Відвідання хворих
і лікарні.*

ПОВЕРНУВШИСЬ до готелю, я застав на веранді помічника державного агента з своїм штабом. Навколо шанобливо стояли представники найвищої місцевої влади: голова округи — „ратамахатмея“ в розкішно розшитім костюмі з буфами на плечах і величезною шапкою на голові, увінчаною золотим кущиком, „корала“ — старшина селища й ряд інших чинів. Помічник державного агента сидів у лонгшезі й чинив суд і розправу, а секретарі тут же за столом записували постанови. Майдан був забитий народом, але ні слонів, ні танцюристок уже не було.

Як пізніше я довідався, помічник агента робив інспекторський об'їзд провінції. Він розглядав скарги, розв'язував спірні питання місцевої адміністративної практики й ревізував установи. Це „лицедійство“ відбувалося з незвичайною помпою, яка повинна була дати „чорношкірим“

увялення про непереборну могутність англійської державної влади.

Я мав рекомендаційного листа від містера Гардінга до його шкільного товариша — лікаря, який жив у Матале й був відомий статтями про тропічну малярію. Містера Крамера тут добре знали і я легко знайшов його гарненький будиночок коло підніжжя гори.

Лікар, низенький, дебелий дідок з смаглявим рухливим обличчям, закінчував приймати хворих. Прочитавши крізь рогові окуляри листа, він попросив мене почекати й продовжував огляд пацієнтів. Я не розумів їхніх розмов, але мені подобалось, як лікар поводився з хворими. Він терпляче слухав їхні скарги й оглядав довго й докладно. Інколи в його чорних очах з'являвся лукавий огник і він робив зауваження, що примушували хворого всміхатися.

Написавши останній рецепт і відмовившись від простигнутих йому грошей (я помітив, що він брав гонорар не від кожного), містер Крамер почепив свій лікарський халат і, не кваплячись, помив руки.

— Тепер я до ваших послуг, — сказав він, повернувшись до мене.

Він запросив мене до вітальні й посадив мене в таке ж кругле низеньке крісло, як і він сам.

— Отже, — весело сказав він, дивлячись на мене крізь окуляри, — отже, ви — натураліст. Повернувшись додому, ви звичайно напишете про Цейлон товсту книгу, де розповісте про всі речі, гідні уваги?

Я відповів позитивно.

— В цій книзі ви говоритимете не тільки про пальми, кобри й вроду родіанок, але й про політичні та соціальні питання?

— Наскільки зможу...

— Краще не зачіпайте їх, сер, краще не зачіпайте, коли добре не вивчите їх і не хочете завдати нам шкоди. — Він жваво встав з крісла й дістав з шафи досить товсту книгу. — От послухайте, що пишуть про нас пани вчені, іноземці, що побували три місяці на Цейлоні, — сказав він, швидко перегортаючи книгу й знову сідаючи в крісло. „Політично Цейлон організований чудово. Тубільці з вели-

чезною любов'ю й повагою ставляться до англійської влади, що зуміла створити для них майже райські умови життя. Вони, як діти, радіють, коли прибуває до них начальство, і зустрічають його музикою й танками. Найрозвиненіші з них розуміють, що парламентська система не годиться для їхнього патріархального народу і що суворий, але справедливий полісмен корисніш від депутата-базікала". Га? Як вам це подобається? Або от ще: „Коли темношкірий тубілець дивиться на представника англійської влади, в його очах ясно читаєш любов і відданість"... „Під владою англійців після століть хаосу й братовбивчої бійки, на Цейлоні запанував божественний мир"... „Сингалези так звикли поважати європейців, що навіть штовхан ногою або вдар палицею не ображають їх"... і т. д. і т. д. Що не фраза, то перлина неуктва й підлоти! Або про народну психіку: „До тубільців не можна застосовувати наших правил моралі: у них особливі уявлення про добро й зло". Ось що пишуть про Цейлон вчені люди. Вони прибувають до нас з готовими поглядами й від'їжджають, нічого не побачивши й нічого не навчившись. Їхні книги поширюються й отруюють розум людей, а шахраї-політики посилаються на них для виправдання колоніального режиму.

— Але не всі ж пишуть таку підлоту?

— Запевняю вас, майже всі. Ви читали Геккеля? Великий учений, шановна людина. А що він пише? — лікар знову зскочив з крісла й дістав другу книжку. — Прошу: „Сингалези схильні до хитрощів і обдурювання; вони першорядні брехуни". Адже це наклеп! І взагалі, що це за мерзенний тон книги — добродушно-поблажливий, ніби він має справу з цікавими тваринами.

Лікар так розхвилювався, що навіть почервонів.

— Вас, мабуть, цікавлять питання народного здоров'я? — спитав він, заспокоївшись. — Цейлон взагалі здорова країна. Завдяки суворим карантинним правилам ми давно не знаємо чуми, холери й віспи. Наші гірські райони — справжні курорти. Вони можуть позмагатися з славними курортами Швейцарії. Ви були в Нурелії? Ще ні? Яке там повітря! Малярія? Малярія є, звичайно. Вона гніздиться в заболочених джунглях скрізь, де умови сприяють

розвиткові малярійного комаря. Це — наше лихо. 40% смертних випадків спричинені малярією. Найкращі заходи боротьби з нею — осушування боліт і... відкриття шкіл. Так, так, саме шкіл, бо низький культурний рівень населення сприяє захворюванням. Потрібні широкі освітні й санітарні заходи не тільки в містах, але й по селах.

Лікар довго говорив на цю тему, гостро засуджуючи англійців, які, за його словами, оздоровлюють тільки ті місцевості, де живуть сами.

Після сніданку містер Крамер поглянув на старовинний кишеньковий годинник.

— Мені час обходити хворих. Чи не хочете пройтись зі мною?— Він надів капелюх і перекинув через плече сумку.

— Ви давно живете в Матале? — спитав я, коли ми вийшли з будинка.

— П'ятдесят вісім років. Я народився тут.

— Звичайно, ви бували в Європі?

— Я вчився в Англії і в Німеччині. Майже щороку я беру участь в європейських медичних конгресах.

Лікар звернув у бічну вулицю і зайшов в одноповерховий будиночок. У першій кімнатці містилася майстерня бляхара. Побачивши нас, майстер схопився з долівки, де кравав щось із заліза, і вклонився. Лікар щось спитав його і пройшов до другої кімнати. Тут на маті коло стіни лежав 10—11-річний хлопчик. Він був як мертвий. Оглянувши й обмацавши його, доктор вирвав аркуш з книжки й написав кілька слів. Після цього він щось докладно пояснив батькові хлопця. Я зрозумів слова: „негайно“ і „лікарня“.

— Ось вам приклад тропічної малярії, ускладненої дизентерією, — сказав лікар, коли ми вийшли на вулицю. — Хлопчик готовий не сьогодні-завтра відправитися *ad patres* (до предків). А чому? Після заходу сонця побігав коло річки.

— Він безнадійний?

— Подивимось... Батько повідомив дуже пізно.

— У нього немає матері?

— Вона вмерла два роки тому від туберкульозу. Це була гарна родина. Батько, — чесний робітник, працівник, одружився з дівчиною нижчої касті, дочкою носія. Одружився з любові, бо в дівчини не було нічого, крім пари

„саронг“ і кофточок. Жерці й родичі прокляли його. Ви не знаєте сингалезьких жінок. Вони наподив віддані інтересам родини. Ось такою була й дружина цього бляхара. Вона чудово вишивала й допомагала в роботі чоловікові. Коли вона вмерла, він мало не збожеволів з горя. Я теж був одружений із сингалезкою і вона теж умерла від туберкульозу, — сказав він, помовчавши.

— У вас є діти?

— Якже, син. Він — лікар, працює в Лондоні: на Цейлоні йому здалося нудно.

В тоні лікаря я відчув гіркі нотки.

— Чи бувають мішані шлюби серед англійців?

— Дуже рідко. Це вважається за злочин проти суспільства й моралі. В Коломбо живе мій приятель лікар-англієць. Років двадцять тому він одружився з освіченою сингалезкою й має чудових дітей. Від нього, як від зачумленого, відсахнулися родичі й знайомі. Він практикує тільки серед тубільного населення.

— Я не можу зрозуміти причин такої погорди.

— Економіка, сер, економіка. Цейлон — ласий шматочок. Щоб зручніше грабу... експлуатувати, англійці створили режим, заснований на найсуворішій ізоляції від місцевого населення й позірній перевазі „білих“ над „чорними“. Ви, звичайно, помітили, що для „білих“ існують окремі вагони й станційні приміщення, окремі готелі, окремі сади, навіть окремі місця в театрах. Образити „білого“ — найбільший злочин. Тубільців примушують думати, що „білі“ належать до вищої раси, якій треба смиренно підкорятися. Ви бачили, як зустрічали помічника державного агента? Він — цар, він — бог. Найповажніші тубільці не сміють сісти в його присутності. В цьому й полягає славнозвісний „престиж“ англійської влади. Спроби кращих європейців зблизитися з тубільцями, природно, руйнують цей китайський мур. І тоді здійснюється крик, мобілізується релігія й мораль.

— Цікаво знати, як ставляться до мішаних шлюбів тубільці?

— У сингалезів немає ненависті до європейців взагалі. Вони чудово розуміють, хто друг і хто ворог. Мій приятель-англієць користується серед них великою популярністю.

Ми зайшли в один з будинків, густо заселених тамілами. В крихітній кімнатці напівлежала на маті немолода жінка. Друга жінка сиділа на підлозі й годувала груддю немовля. Її вродливе обличчя було прикрашене сережкою в носі. Крім кількох мат та кухлів на лутці, в кімнаті не було ніяких речей.

Лікар пробув тут недовго. Він написав рецепт, але взяв його з собою й непомітно підсунув під мату монету.

— Йолопське становище, — сердито сказав він, спускаючись сходами, — в цієї молоді тамілки чоловік не зовсім нормальний. Йому приснилося, ніби сам Вішну кличе його до Бенареса. Він продав останнє майно і подався до Індії. Ось уже рік, як про нього не чути. Жінки буквально голодують.

Обійшовши ще двох-трьох пацієнтів, лікар повів мене до створеної ним лікарні. Він з гордістю показував мені чисті палати й навіть ванну кімнату й убиральню. З привітних посмішок фельдшера й санітарок я бачив, що лікар користується любов'ю персоналу лікарні.

Коло входу до операційної я попрощався з містером Крамером. Цей розумний, діяльний дідок справив на мене глибоке вражіння. Потім, повернувшись до Росії, я писав йому і одержав від нього теплу відповідь.

XXIII

Подорож до Адамового Піка. Хаттон. Переляк мого супутника. Проці до Адамового Піка. Знайомство з містером Сайдорном-Сидоренком та його оповідання про народну освіту на Цейлоні. Сходження на Адамів Пік. „Крипада“. Краєвид з вершини піка.

3 МАТАЛЕ я й Сумангала приїхали до Кенді поїздом. Звідти разом з одним англійцем ми вирушили до Адамового Піка. Ми вийшли на станції Хаттон, звідки до Адамового Піка треба було їхати кіньми

Хаттон розташувався під горою „Ніс Герцога“ („Dukes Noses“), хоч своєю формою він нагадує більше ведмежу голову, на височині 1000 метрів над рівнем моря. Всі окружні гори вкриті чайними плантаціями, а нижче зеленіють сади, в яких ховаються будиночки. В центрі міста багато крамниць, майстерень і заїздів з широкими дворами для гарб і зебу. На вулицях зустрічаються індоараби й афганці. Весь час гуркотять гарби, повні ящиків чаю, бігають робітники-таміли, переносячи на головах вантаж, під парасольками проходять сингалезькі купці. Недалеко від станції ми зустріли трьох слонів з погоничами, що сиділи в них на головах. Сірі велетні спокійно йшли вулицею, помахуючи хоботами, і на них не звертали уваги навіть коні, яких у Хаттоні досить багато.

Ми переночували у великім готелі, збудованім спеціально для туристів. Мій попутник усього кілька днів тому, як приїхав на Цейлон, але вже встиг навчитися владно гукати на свого „боя“. Молодий сингалез злякано поглядав на свого пана й ніби намагався вгадати його бажання.

Рано вранці, в зручнім екіпажі, запряженім кіньми, ми виїхали з Хаттона до Адамового Піка. Ззаду на другім візку їхали наші провідники. Свіжий ранок нагадав мені чудові ранки влітку на Україні. В долині плавав туман і трава блищала від рясної роси. На блакитнім небі, повнім блиску, синіли далекі вершини гір. Чайні плантації, залиті рожевим світлом, на цей раз не здавалися лисинами на зеленім оксамиті й прикрашували гірські схили.

Ми їхали дном вузької лісистої ущелини. Випереджаючи нас, клекотіла гірська річка. Місцями вона падала каскадами, здіймаючи хмари водяного пилу. На берегах росла могутня деревувата папороть і дерева, вкриті чудернацькими орхідеями з довгим повітряним корінням.

— Що це? — злякано скрикнув англієць.

Коло річки біг страшелезний варан, схожий на крокодила. У прозорій тіні бамбука він мав дуже солідний вигляд. Зляканий наближенням екіпажа, він шмигнув у кущі, висунивши перед тим кілька разів вузький язик.

Коло одного з водопадів ми вийшли з екіпажа й пішли до річки. На величезнім темносірім валуні, що

розділяв надвое потік, сиділи чудові метелики-паринди. Висока папороть розкинула над водою елегантне, до 5 метрів завдовжки, листя, а вище над нею покрутились гадюкоподібні ліани, на яких тількищо гойдався табун мавп. У боротьбі за світло всі ці рослини, виткі й плазучі, паразити й епіфіти дерлися одна через одну до верхівок дерев, спадали фестонами з гілок і знову лізли вгору, чіпляючись, за що доведеться, стеблами, гачками, вусиками. Вони, як зеленими чехлами, закутували кожне дерево, кожную гілку.

У воді плавала форель і якась метка рибинка з сріблястим черевцем і темними смужками на боках.

Серед повітряного коричневого коріння висіло яскраво зелене, схоже на шовкові шнури. Мій попутник схопився за один з коренів і раптом, злякано скрикнувши, випустив його з руки: „шнур“ звився вгору й зник серед листя. Це була деревна змія, яка висіла на кінчику хвоста й підстерігала здобич.

— Це кобра? — спитав англієць, блідий як смерть.

— Заспокойтеся, ні.

— Як ви думаєте, вона вжалила мене?

— Вам має бути видніше, — засміявся я.

— Може вона зачепила мене зубом і отрута пройшла в кров? — сказав англієць, уважно оглядаючи руку.

— Деревні змії неотруйні.

— Мені казали, що на Цейлоні немає неотруйних змій.

Я підійшов до другої змії, яка звисала з гілки, і взяв її за шию. Вона обвилась навколо руки й засичала.

— Бачите, вона не кусає мене, — сказав я, доторкнувшись пальцем до її роззявленого рота.

Цей експеримент заспокоїв мого попутника і він довго сміявся з свого переляку.

Через кілька годин подорожування мальовничими ущелинами й долинами рік ми побачили перед собою конусоподібний Адамів Пік.

Адамів Пік (Саманала або Саманта-Кутизалека) має 2262 метри заввишки. Він нижчий від найвищої гори Цейлона—Педроталагали (2524 метри), але справляє більше вражіння, бо високо здіймається над навколишніми горами і за ясної погоди його чітко видно з моря.

Ми побачили перед собою Адамів Пік.

Саманала — „священна“ гора. Про неї вперше згадується задовго до нашої ери в легенді про царя Дугу Гамені. Буддійські жерці оточили її ореолом святості ще задовго до появи христіанства. За переказами на ній проповідував Будда, після того як прогнав з Цейлона злих духів. Він залишив на скелі „чудодійний“ відбиток своєї ноги („крипада“ або „шрипада“), якому вклоняються буддисти.

Цікаво, що „крипада“ є „чудодійною“ реліквією не тільки для буддистів сингалезів (і китайців), але й для представників інших релігій. Індуїсти таміли вважають її слідом бога Сіви, араби — слідом Адама, вигнаного з раю, перси — слідом ноги Олександра Македонського.

„Отже, — пише Е. Геккель, — вигадлива легенда збирала на вершині Адамового Піка дуже різномасну компанію. Однак перевага в цій справі залишається за Адамом: його йменням названа ця гора й інші місцевості „райського острова“. „Адамовим мостом“, який колись сполучав Цейлон з континентом, переселились на острів... азіатські тварини й рослини, а пізніше — малабарські завойовники, — таміли. „Адамовим садом“ називають чудову місцевість коло підніжжя гори; „адамовими плодами“ — чудові смокви або

банани... Самоцвіти, яких багато на Цейлоні, називають „адамовими сльозами“; темну печеру в скелі — „адамовим будинком“, а чудові рододендрони, що облямовують її кривавочервоними букетами квітів — „адамовими розами“.

Я відчував утому й вирішив вийти на Пік завтра. Сьогодні ми з Сумангалою побували в селищах і таборах прочан,—богомольців, які не знайшли місця в „амбаламах“ (готелях) або які вважали за краще ночувати під зеленим наметом дерев. Основна маса прочан складалася з сингалезів, що зійшлися сюди з різних місць острова. Тут були цілі родини з немовлятами й старезними дідами, каліки, жебраки й хворі на невилгоїні хвороби. Дехто приїхав на возах, у яких ночували цілі компанії. Скрізь горіли вогнища, білили намети й рухалися прочани. Ця картина нагадувала циганський табір, навіть чутно було звуки молотів та дзвін намиста на шиях прочанок-тамілок.

В селищі було багато майстерень, які виготовляли різні фігурки Будди та амулети. Відразу було видно, що населення „підробляє“ на богомільцях. Воно конкурувало з жерцями, жовтий одяг яких весь час миготів серед на товпу. Але справжні господарі становища були індоараби, що торгували речами першого вжитку й навіть розкошів. Їх „універсальні“ крамниці були повні богомольців.

Увечері, коли я сидів на веранді готелю, до мене підійшов середніх років джентльмен і спитав, чи не росіянин бува я.

— Я прочитав ваше прізвище на дошці,—сказав він після моєї позитивної відповіді.—Я теж росіянин, але давно відірвався від батьківщини й акліматизувався на Цейлоні.

Виявилось, що містер Сайдорн (він переробив на англійський лад прізвище Сидоренко) закінчив київський університет і років 10 викладає хемію в королівському коледжі в Коломбо. На Цейлоні він прийняв англійське підданство й одружився з англійкою, дочкою багатого купця.

Ми знайшли багато спільних знайомих, особливо серед київської професури й яюсь мимоволі розговорилися про народну освіту.

— Як учиться сингалезька молодь? — спитав я.

— Не гірше від англійської. Всі ці балачки про расову

обмеженість тубільців — цілковита нісенітниця. Серед моїх учнів і асистентів є високо обдаровані люди.

Я спитав про політичні настрої молоді.

— Серед неї багато гарячих голів, які мріють про день і годину, коли англійці будуть скинуті в море. Найнезначніші революційні заколоти, де б вони не відбувалися, вмить відбиваються на наших вищих учбових закладах. Російська революція 1905 року викликала найживіший інтерес і такий попит на газети, що деякі номери „Таймса“ продавалися за спекулятивними цінами. Коли я оголосив серію лекцій про Росію, аудиторія аж тріщала від слухачів. Але англійці пильно стежать за рухом і виключають неблагонадійних студентів.

Прощаючись, містер Сайдорн запросив мене до себе в Коломбо і дав рекомендаційного листа до свого приятеля у Гамбаноті.

Ранком я, мій попутник, його „бой“ і Сумангала зійшли на верхівку гори. Труднощі шляху перебільшені мандрівниками. Та все ж ми добре захекалися, поки пройшли численні східці, висічені в скелі. На самій горі притулився маленький храм. Його черепицевий дах спирається на 12 зелених колон і прикрашений зверху золотими кульками. В центрі храму зяє „відбиток“ ноги не то Будди, не то Сіви, Адама чи Олександра Македонського. Цю грубо витесану в скелі ямку лише при багатій уяві можна визнати за слід ноги, хоч жерці з допомогою гіпсу постаралися виправити невдалу роботу різьбаря. Ямка завдовжки 175 сантиметрів, завширшки 75. Дійсно Будда, Сіва, Адам чи Олександр Македонський були такі люди не маленькі на зріст!

Вірні приходили невеликими групами і, стоячи над „крипадою“, бурмотіли молитви. Вдаривши десяток поклонів, вони обсипали квітами рододендронів країями й клали на бильця або на підлогу жертву: фрукти, листя бетелю, рис і гроші. Після цього вони сідали навкарачки коло храму, розглядаючи чудову панораму околиць, оточених на півдні й заході океаном. Жерці швидко ховали принесене й виглядали нову партію прочан — богомольців.

Картина, що відкривається з Піка, велична, але трохи

одноманітна: скрізь нагромаджувалися зелені гори м'якими обрисами, серед яких можна відрізнити громаддя Педроталагали, Тотаполи, Кірігальполи. Гори й долини, вкриті пишним килимом тропічної рослинності, перерізані сріблястими нитками річок і струмків. У бінокль можна бачити селища, рисові поля й чайні плантації, але тільки відсунеш бінокль від очей, як зелене море заливає сліди культури. Далеко на півдні блищать солоні озера Гамбатісти, а праворуч ясно видно Індійський океан, що темносиньою стьожею оточує західний берег острова. Там, серед кокосових пальм і лагун, туляться численні невеличкі села й елегантні бунгало європейців. Видно й Коломбо, але повітря на заході так сильно струється, що роздивитися подробиці неможливо.

Центр гірської висоти недаремно називають „цейлонською Швейцарією“. Правда, тут немає вічного снігу й блискучих глетчерів, але краєвиди не менш мальовничі й клімат такий же здоровий, як на першому-ліпшому швейцарському курорті.

XXIV

Релігійні вірування тамілів. Подорож на Гортон-Пленс. Сліди диких слонів. Півень джунглів. „Напад“ мавпи на мого попутника. Зустріч з ведмедем. На чайній плантації.

КОЛО одного готелю в тіні дерев таміли затіяли священний танок. Напівголі, грубо розфарбовані танцюристи стрибали й крутилися аж поки один за одним, знесилені, попадали на землю. Глядачі таміли й сингалези мовчки дивилися на цей дикий танок, виконуваний на честь бога Сіви.

— Таміли дуже забобонні; їх релігія темна, як ніч,— якось сказав мені Сумангала.

Я пригадав ці слова, дивлячись на викривлення неподобно розфарбованих танцюристів. В масах тамільського

народу ще живе віра в десятирукого Сіву, обвитого гадюками й прикрашеного черепами — страшного бога - нищівника, що йде в супроводі армії бісів та духів. Це грізний бог — „махадєва“, тобто владар світу, господар живих і мертвих, вимагає абсолютного підкорення й багатих жертв. Його грізна рука щохвилини готова впасти на людину й перетворити її на ніщо. Сіва не сам; крім нього, є інші боги, про яких бідняк таміл не повинен забувати: жінки, діти й онуки Сиви.

Погулявши в околицях Адамового Піка й намилившись велетенськими рододендронами з шапками вогненно-червоних квітів, сандаловими й залізними деревами, ми поїхали на високе плато, відоме під назвою Гортон - Пленс (Horton Plains). Ми довго їхали старим шляхом, але в долині Багаванталави круто повернули на інший шлях, прокладений через схил гори в надзвичайно мальовничій річній долині, куди з усіх боків стікали, пінячись, струмки. На кожному кілометрі шляху ми проминали чайні плантації, бараки й фабричні будови, з боку яких білили серед дерев вілли плантаторів. Тисячі робітників копалися на плантаціях; за ними пильно стежили „кангані“, які виділялися високими постатями й гордовитим виглядом. Чудернацькі водяні колеса фабрик повільно крутилися, рухаючи машини для розтирання чайного листя. Між плантаціями й над ними до самих гірських верхівок розрісся дрімучий ліс, що на високогір'ях переходив у „патни“ — трав'янисті степи Гортон - Пленса.

Пізно ввечері ми доїхали до невеличкого готелю, збудованого на узліссі на висоті 2340 метрів над рівнем моря. Було так холодно, що довелося ще завидна одягти осіннє пальто (для Сумангали перед від'їздом з Коломбо я теж придбав теплий одяг). Мій попутник, одягнутий по-літньому, клацав зубами й проклинав свою легковажність. Про свого „боя“ він не згадав ні разу, хоч бідний сингалез не мав нічого, крім легкої кофточки й „саронга“. В готелі горіли каміни й було так затишно, що лихо-мандрівникові швидко повернувся гарний настрій.

— Я ніяк не думав, що на Цейлоні можна змерзнути, — наївно казав він і кривився коло каміна.

Ранком ми вийшли на веранду й не побачили нічого, крім густого туману.

— Варто було приїжджати сюди!— комічним тоном скаржився мій компаньйон.

Хазяїн готелю заспокоїв нас, запевнивши, що за годину-дві туман розійдеться. І дійсно, годині о десятій туман зник. Перед нами відкривалось хвилясте високогір'я, вкрите „патнами“ й гаями. Сонце пригрівало все дужче і швидко висушило росу. Ми взяли провідником Сумангалу й пішли оглянути плато.

„Гортон-Пленс“ „або рівнини Гортона“ — це назва широкого незаселеного плато на південь від Нурелі, в кінці центральної цейлонської висоти. Його південний край дуже круто обривається над низиною. Тут плато заввишки 1500 метрів і його підосва губиться в непролазних джунглях. Англійці зробили з Гортон-Пленса щось подібне до заповідника: тут дозволяється полювати тільки з собаками на оленя— улюблена розвага багатих англійців. Пастухи-сингалеzi подекуди пасуть тут худобу й випалюють траву перед наступом дощів. Степ вкритий надзвичайно густою травою з домішкою осоки й інших малокорисних рослин. Багато з трав мають дуже приємний запах; особливо міцний аромат у „маана“ (антропogон Мартіні), з якої видобувають лимонне масло. Особливість тутешніх трав це твердість листя й багатогранність стебла; кажуть, після випалювання „патна“ вкриваються ніжнішою травою.

Між горбами блищали невеликі озера, оточені заростями рододендронів. На Гортон-Пленс ці дерева аж ніяк не нижчі, ніж на Адамовій горі й сягають 12—15 метрів.

Джунглі порізані стежками, зробленими для зручності полювання. Мене здивувала сила цвітущих кущів „нілу“ (різних видів роду стробілянтус), що утворюють спідній ярус лісової рослинності. Море білих, блакитних і фіолетових лійкуватих квітів, сполучених у грона, наповняло ліс ніжним ароматом. Тонкі гнучкі стебла цієї високогірської рослини на 4—6 метрів здіймалися над землею й заповняли прогалини між деревами. В заростях цих чудових квітів хмарами літали дикі бджоли. За словами Сумангали „нілу“— це найулюбленіший корм слонів.

— Хіба слони водяться на Гортон-Пленс?— спитав англієць.

— Так, сер. Тут їх десятків зо два. Але полювання на них суворо заборонено. Інколи вони підходять до самого готелю. Ось погляньте, сер: на стежці лежить слонячий гній.

Свідомість того, що в цім лісі, може недалеко від нас, бродять дикі слони, примусила міцно битися серце. Це не був страх, а швидше хвилювання, яке відчуває людина, потрапивши до дуже цікавого, але небезпечного місця.

— Чи не можна побачити їх?— спитав мій попутник.

— Можна, сер, але для цього треба довго шукати їх.

Гаї, розкидані серед „патна“, у вигляді острівців, складаються з дерев, переважно міртових, лаврових і маренових. Їх вузлуваті, покривлені стовбури й гілки вкриті бородами лишайників і жовтого моху, серед яких красуються букети орхідей і різноманітних паразитів. Коло води могутньо розростається трав'яна й деревувата папороть — справжні велетні, порівнюючи до наших північних. Над ними височить стрункий бамбук, а по деревах в'ється інший вид бамбука — арундінарія дебіліс, — одна з найелегантніших рослин високогірської смуги. Її тонкі, гнучкі стебла, як ліани, обвиваються навколо дерев, добираючись до гілок, звідки звисають фестони вузьких світлозелених листочків.

Раптом за стіною папороті пролунало дзвінке „ку-курі-ку“, і строкатий, жовточервоний півень джунглів швидко пролетів повз нас.

— Півень, справжній півень!— захоплено крикнув англієць.

Дикий півень дивує багатством фарб і тонів свого пір'я. Такого красуня я не зустрічав серед наших свійських курей. Одяг дикої курки значно простіший. Джунглеві півні й кури поширені по всьому Цейлону. Вони водяться в лісах, але часто тримаються поблизу стежок і шляхів, де знаходять їжу в гною свійських тварин. Люди, які близько бачили їх, розповідають, що дикі півні задерикуватіші від своїх приручених родичів; тому тубільці інколи привчають їх для бійок з свійськими півнями.

В даліні почувся багатоголосий гамір. }

— Мавпи, сер!— сказав Сумангала, помітивши, що мій

попутник, очевидно, чоловік не хороброго десятка, завмер на стежці.

Незабаром над нашими головами з'явилися мавпи, але не чорні, яких я часто бачив в околицях Кенді, а темно-сірі — пресбітис урсинус. Вони з дивовижною спритністю перестрибували з дерева на дерево, балансуючи на тонких гілках з допомогою довгих чіпких хвостів. Під черевами у матерів трималися мавпенята. Я сплеснув у долоні. Ближчі мавпи зупинилися й нахилили до нас рильця. Не знаю, як це сталося, але раптом англійцеві об ніс ударився невеликий плід гірського мірта. Мій попутник від переляку закричав і схопився руками за обличчя. Злякані мавпи кинулися геть.

— Мавпа вдарила мене плодом! — запевняв англієць, тримаючись за ніс.— Я бачив, як вона зірвала його й націлилась мені в обличчя.

— Це вам здалося...

— Запевняю вас! Вона оглянула плоди й вибрала найбільший.

Сумангала усміхався очима, але мовчав.

Англієць був надзвичайно гордий з того, що мавпа вибрала його за мішень і, повернувшись до готелю, розповів про це всім.

Протягом двох днів ми обійшли значну частину плато й побували на його південнім урвистім краї, відомім під назвою „край світа“. Звідси, як на долоні, виднілась цейлонська низина з покрученими долинами рік, селищами й плантаціями. З висоти 1500 метрів джунглі нагадували застигле зелене море, перерізане в різних напрямках срібними жилками. На обрії його оточувало інше море, але вже бірюзове, що зливалось далі з темносинім небом.

Звідси добре видно Адамів Пік та інші гірські вершини центральної висоти.

Від яскравого сонця й сухого розрідженого повітря в мене на руках і обличчі потріскалася шкіра. Зате, як легко дихалося цим чистим гірським повітрям, особливо ранком, коли трава диміла від паморозі. Я жалкував, що не міг пожити тут кілька днів, серед незвичайної тиші місцевих лісів, порушеної тільки мелодійним дзвоном цикад.

Зворотна путь до Хаттона була багата пригодами. Ми не встигли від'їхати від готелю й кілометра, як побачили ведмедя, що переходив від одного гайка до другого. Він ішов від нас кроків за 50, по той бік зарослого очеретом бота. Наша поява аж ніяк не збентежила звіра; він подивився в наш бік і перехильцем пішов до заростів „нілу“.

— Я стрельну — сказав мій попутник.

— Тут заборонено полювати, — нагадав я, хоч мені самому дуже хотілося полювати на ведмедя.

Англієць схопив мого дробовика і, стрибнувши з екіпажа, випалив у ведмедя дуплетом. Ведмідь ревнув і кинувся тікати, поринаючи у високій траві. Постріли злякали коней; вони рвонули й з півтора кілометра мчали, як скажені, на наше щастя, рівним шляхом. Провідники, що їхали ззаду, дали місце англійцеві і він через кілька хвилин з'явився, сяючи від задоволення.

— Я влучив у нього! — ще здалека гукнув він.

— Вітаю вас: у ведмедя буде багато клопоту, поки він повитягає з шкіри шріт.

За описом Фаусека цейлонський губатий ведмідь або „губач“... має надзвичайно розвинуті й рухливі губи, які навіть і в спокійному стані випинаються далеко за щелепи, а витягнуті вперед, утворюють трубку, подібну до хобота; довгий* вузький і плоский язик теж бере участь в утворенні цієї трубки, з допомогою якої тварина просто втягає (всмоктує) в рот їжу. Ніздрі з рухливою хрящевою пластинкою теж випнуті далеко вперед. Типові також короткі стоячі вуха й маленькі косо посаджені, подібні до свинячих, очі. Голова в надзвичайно довгим волохатім волоссі, що падає з тім'я. Таке саме волосся й на всьому тілі, а на шії й на потилиці воно утворює ніби гриву. Хутро блискучого чорного кольору за винятком сірого або бруднобілого рила й підковоподібної білої плями на грудях. На коротких ногах довгі, гострі, криві пазурі, подібні до пазурів лінівця“... „Тіло завдовжки до 1,8 метра, заввишки в плечах до 85 сантиметрів, вага—до 145 кілограмів“.

Губач одна з найпоширеніших тварин Цейлона. Його можна зустрінути в низинах і на найвищих горах, скрізь, де дрімучі джунглі. Вдень він звичайно спить у кущах або

серед каміння, а вночі полює на дрібних тварин (гусениць, мурашок, слимаків) або ласує соковитими рослинами. Він чудово лазить по деревах і не минає випадку зруйнувати бджолине гніздо. Знайшовши термітник, губач відламує шмат і, склавши губи в дудочку, масами втягає в себе термітів. Сингалези дуже бояться його, хоч губач, очевидно, уникає людини, а індуси приручають його й навчають різних штук, як це робилось за старого часу і в нас.

Годин через дві після зустрічі з ведмедем спала з колеса шина. На ближчій плантації колесо відремонтували. Плантатор-англієць запросив нас до себе і я скористувався випадком і оглянув плантацію. Тут робітникам жилось мабуть ще гірше, ніж у містера Гардінга, бо бараки були в жахливому стані, а кухні не було зовсім.

На березі Баганталави нас застала страшна злива. Довелось знову заїхати на плантацію і трохи посушитися. Після цього ми без усяких пригод доїхали до Хаттона, де я попрощався з своїм супутником, який повертався до Коломбо.

XXV

*Подорож до Нурелії. На Педроталагалі.
Хакгальський ботанічний сад. Напад ведмедя.*

МАНДРІВНИК, ідучи до Нурелії, сідає на станції Нануоя в поїзд з крихітних вагончиків, які тягне такий самий крихітний паровоз: увіз такий стрімкий, що довелось збудувати спеціальний гірський поїзд.

За останні дні я втретє пересік усі пояси цейлонської рослинності. Знову зникли пальми й банани і з'явилася деревовидна папороть. Поїзд швидко йшов лісистими схилами. Маленький паровоз пихкав і сичав, але чудово справлявся з стрімким узвозом. З кожною хвилиною ставало прохолодніш.

Нурелія („Місто світла“) розташувалась на височині

Нурелія з усіх боків оточена грядами гір.

2000 метрів над рівнем моря в еліптичній гірській улоговині, з усіх боків оточеній пасмами гір. Краї улоговини здіймаються на 500—600 метрів і мають кілька зручних проходів.

Від квітня по листопад у Нурелії майже щодня йдуть дощі, і гори цілими тижнями закутані хмарами; тому дачний сезон обмежений 4—5 місяцями, з яких не менше місяця „псують“ дощі й тумани. Ранніми ранками на траві лежить іней, і термометр показує — 1°C; але тільки пригріє сонце, як температура повітря підвищується до 35°C. Навіть протягом дня спостерігаються гострі зміни температури, залежно від напрямку вітру й хмарності.

Нурелія справила на мене погане вражіння. Я не знайшов нічого мальовничого у витягнутій улоговині — нудній і одноманітній, не зважаючи на навкружні гори й невелике озеро. Англійці скрізь понасаджували наших вічнозелених рослин — кіпарису і туї. Коли в Криму ці субтропічні дерева, на фоні голих скель, прикрашують і звеселяють пейзаж, то в центрі тропічної області вони здаються недоречними. Ще невдаліше насадження австралійських евкالیптів, що погано розвиваються в умовах нерівного клімату,

Нурелії, а також наших дубів, буків, бузку. Було б краще замість цих акліматизаційних вигадок розвести парки з представників місцевої високогірської флори, далеко різноманітнішої від середньоевропейської. Сюди завезено багато наших північних птахів — солов'їв, жайворонків, синиць, коноплянок; вони нагадують англієцям про батьківщину і, очевидно, почувують себе добре в садах, що оточують дачі.

Над улоговиною Нурелії здіймається найвища гора Цейлона — Педроталагала (Підура-Тала-Галу — „Рогожана гора“).¹ Другого дня я й Сумангала зійшли на її вершину. Схили „Педро“ — як скорочено називають цю гору — вкриті густими джунглями, що складом рослинності не відрізняються від лісів Адамового Піка й Гортон-Пленса. Часто трапляються велетенські екземпляри „кіна“, які на висоті 20—25 метрів розкидають широку крону. Ці дерева розкидані по всій улоговині й надають ландшафтові своєрідного вигляду. Мимоволі звертає на себе увагу ряболиста літзеа. Я спочатку думав, що вона вкрита численними квітами — жовтими, червоними й оранжевими. Придивившись у бінокль, я переконався, що це фарба належить не квітам, а молодим листкам. Молоді листки забарвлені в густі червоні тони й нагадують букет лілоз; пізніше вишневочервоний колір переходить у червонооранжевий, оранжевий, жовтий і нарешті зелений. Доросле листя цього надзвичайно „барвистого“ дерева яйцевидне, шкурясте й блискуче, ніби лаковане. З Педро я побачив знайому панораму, але в інших сполученнях низин і гір. На південь послалися „патни“ Гортон-Пленса з островами гаїв і красивою вершиною Тотапелли; на південнім заході височів стрункий Адамів Пік, а на південнім сході в серпанку туманів синіли обриси піка Намуну й невисоких горбів провінції Ува. Серед ближчих гір — найкраща, велична Хакгалла, вкрита зеленим килимом ліса. Низина губилася в рожевій імлі, що хвилювалась, як морська поверхня.

Сонце спускалось до океану, сліпучим косим промінням освітлюючи гори. Помалу його жовтий колір перетворився

¹ Дивна назва гори походить від очерету, що росте коло підніжжя, з якого тубільці плетуть рогіжки.

в' оранжевий і червоний. Воно погасило проміння й темно-багряною кулею торкнулось туманної поверхні океану. Повітря на заході займалося полум'ям, огненна імла закутала сонце і ніби разом з ним спустилася за горизонт. В ту мить, коли сонце сховалось, я ясно побачив зелений промінь, що блиснув на поверхні туману. Цією оптичною оманною ефектно закінчився захід сонця.

Протягом десяти днів я близько познайомився з Нурелією та її мальовничими околицями. В супроводі Сумангали я зійшов на Рамбодський перевал, з якого відкривається чудовий краєвид на Нурелію, з південного боку та на Котмальську долину — з північного. Далеко на півночі я бачив гори Матале й узгір'я навколо Пераденія. З гірського пасма навколо західної частини Нурелійської улоговини я милувався Дімбультськими горами, за якими стирчить Адамів Пік. Мій гербарій швидко збільшувався, бо тут я мав більше змоги серйозно взятися за збирання рослин.

В околицях Нурелії багато городів, де обробляють картоплю, цибулю, шпінат та інші знайомі овочі. Є й фруктові сади, але тутешні яблука й апельсини дуже несмачні. Фруктові магазини завалені привезеними з інших районів плодами динного дерева, манго, пасифлори, анони, бананами, мангустанами, ананасами. Я вперше спробував тут горіхи терміналії і плід анони, але вони мені не сподобались.

Одного разу я вирушив з Сумангалою до Хакгальського ботанічного саду. Минувши озеро, ми здерлися на невисокий кряж, який оточує улоговину з сходу і, пройшовши трохи, опинилися над глибокою ущелиною з буйною річкою на дні. Ущелина відкрилась зовсім несподівано і вражала величною красою ліній та буйною рослинністю схилів. За ущелиною височіло громаддя Хакгалли, коло підніжжя якої був ботанічний сад.

— Я хотів би мати тут дачу, — сказав я, захоплений дикою красою ущелини.

— Тут часто бувають тумани, — відповів Сумангала, в якого поетичні настрої підкорялися тверезому розсудкові.

Ми спустилися на дно ущелини. Клекотання води глу-

шило наші голоси. Цвітущі рододендрони килимом укривали скелі, перемішуючися з чотириметровими ваями папороті й дрібною смарагдовою зеленню бамбука. Високі магнолії у букетах білих квітів розкидали над скелями блискуче шкурясте листя; плазучі рослини дерлися по камінні й від них звисали над безоднею гірлянди червоних і синіх квітів.

Через шлях прошмигнув якийсь звір.

— Тигрова кішка, сер! — гукнув мені над вухом Суман-гала.

Цей хижак значно більший від нашої дикої кішки. Він тримається в джунглях та по берегах річок і рідко наближається до селищ.

На прибережнім піску я побачив сліди видр і дикобразів. Тут же виднілися відбитки крихітних ратичок мишачого оленя або інакше оленка, помилково віднесеного до оленів. Він не вищий фокстер'ера, його ніжки не товщі від олівця, але здатні з швидкістю вітру нести тварину. Мишачий олень водиться скрізь по Цейлону, ховаючися у траві й густім чагарнику, де знайти його дуже важко.

В самім кінці ущелини відкривається краєвид на низину провінції Ува, вкриту блакитним серпанком туману. Трохи вбік виднілися ворота Хакгальського ботанічного саду.

На мою радість я зустрівся коло квітників з містером Прайсом. Цей добрий англієць дуже зрадів і зразу повів мене до предмету своїх гордощів — розаріумів.

— Я приїхав сюди п'ять днів тому, — сказав він. — Інші співробітники трохи затримались у Пераденія.

Розмовляючи, ми підійшли до гарненького будиночка, оточеного морем витких і штаббових роз, улюблених рослин містера Прайса. Тут були зібрані найкращі сорти Європи й Америки, шедеври людської творчості, дивовижні різноманітністю, красою й забарвленням. Містер Прайс ходив, як батько серед родини, і називав мені кожен сорт і його історію.

— Тут ми відпочиваємо й працюємо до весни, — сказав містер Прайс, — сподіваюся, що ви поживете в саду. Мій будинок до ваших послуг.

Я не міг не скористуватися його запросинами й командировав Сумангалу по речі.

— Ви чули, яка жахлива подія сталася в Пераденія? — спитав містер Прайс, запросивши мене на веранду. — Напередодні вашого від'їзду прибула родина якогось французького адвоката — батько, мати й вісімнадцятирічна дочка. Вони подорожували навколо світу і приїхали просто з Австралії. Експансивна молода дівчина захопилась орнітоптерами й стала ловити їх руками. Ви пам'ятаєте чудове місце праворуч від головної алеї, де ростуть каучукові дерева? Дівчина побігла з метеликом до дерева й раптом пронизливо закричала: вона наступила у траві на тик-палонгу. Звичайно ніяких протиотрут під рукою не було. Дівчину принесли до готелю в безнадійному стані. Це нещастя так вплинуло на матір, що вона збожеволіла. За час мого життя в Пераденія це третій випадок смерті від укуса змії, — помовчавши, сказав містер Прайс. — Пам'ятаю, років три тому найшли на стежці мертвого робітника; як потім з'ясувалося, змія вкусила його за ліву руку. Другого року трагічно загинув дуже здібний студент, що вивчав тропічних плазунів: він знайшов тик-палонгу й хотів її вбити, але вона вкусила його. Юнак дістав з кишені шприц та виявилось, що пляшку з розчином протиотрути він забув у лабораторії. Нещасний страшенно мучився перед смертю.

Після сніданку ми обійшли ботанічний сад. Тут багато було європейських дерев, але основний фон становила високогірська тропічна рослинність Цейлона й Гімалаїв. Я вперше побачив „дерево богів“ — деодар, оригінальну гімалайську сосну й ряд інших рослин, які думав побачити в Індії. На галявинці красувалось асамське чайне дерево, що сягало 6 метрів заввишки. Його оточували чудові пандани, які стояли на розтопірчених коріннях, ніби на дубах, з густими шапками листя. Гарненький ставок заріс лотосом і стеблами сцитаміній. Зарості плазучої пальми — ротанга робили непролазними деякі ділянки саду. Європейські фруктові дерева розвивалися незвичайно могутньо, але, на жаль, погано родили.

— Я певен, що пощастить добрати відповідні сорти, —

сказав містер Прайс.—Цього року я виписав партію дерев з Франції й хочу вжити обрізування коріння й кільцювання гілок.

Обійшовши сад, ми повернулись до розаріуму. Садівник-сингалець з гордістю повідомив містера Прайса, що коштовна роза з Сан-Франціско починає викидати бутони.

— От і добре. Я був певен, що вона не підведе,—відповів містер Прайс і пішов оглядати розу.

Увечері прибув Сумангала з речами, а на світанку я взяв рушницю й пішов блукати по околицях саду. Потім я спустився в ущелину й сів на камінь, під ваями папороті. Маленькі бурі жабки стрибали коло калюжок і плавали в затоні. Між валунами прошмигнула ящірка оливкового кольору з чорними плямами по всьому тілу й довгим білим рогом на носі.

Сонце встигло зійти над схилом гори й червоні квіти на рододендронах спалахнули полум'ям. Я вийшов спід папороті, але зупинився: на крутім схилі ущелини почулось шелестіння кущів і тріщання гілок. Якийсь великий звір повільно спускався до річки. Я перевірів вінчестер і весь перетворився на увагу. Шелестіння затихло, але незабаром почулося знову з подвоєною силою. Я бачив, як коливалися верхівки рослин, крізь які продирався звір. Нарешті він спустився й вийшов за куща бамбука. Це був ведмідь-губач, якого я відразу впізнав по характерній морді з витягнутими губами.

Він зразу побачив мене, та й не дивно, бо я стояв коло самого берега річки і своїм білим костюмом вирізнявся на фоні каміння й зелені. Ведмідь зупинився і його чорна шерсть на спині стала дибом. Я прицілився йому в голову й стрельнув. Ведмідь рвонувся вбік і, ревучи, закружляв по траві, але зараз же схопився до мене. Я судорожно змінив патрон і встиг стрельнути вдруге. Ведмідь, біжучи, повернувся, ніби хотів укусити себе ззаду. Я стрельнув утретє, але коли я встиг змінити патрон — я потім не міг пригадати. За один крок від себе я побачив роззявлену пащу й страшні ікла звіря. Рушниця вилетіла з рук і я впав на землю, хоч здається не відчув ні поштовху, ні вдару. Я був придавлений і чітко пам'ятаю величезну

ведмежу лапу, що рвала пазурями пісок коло самого мого обличчя. Я зробив одчайдушне зусилля й вирвався спід ведмедя. Він не схопив мене, і я пустився бігти вздовж берега річки, ганебно забувши про рушницю й мисливський ніж, який висів у мене коло пояса. Але незабаром я опам'ятався і, зупинившись, подивився назад. Між валунами я побачив нерухому чорну масу. Я постояв на місці, важко дихаючи й приклавши руку до серця, що билосся, як несамовите, мало не вискочило. Потім я підійшов до річки й напівсвідомо освіжив обличчя водою.

„Звичайно, ведмідь мертвий,—подумав я,—інакше він не дозволив би мені вирватися“. Після деякого вагання я витяг мисливський ніж і обережно підійшов до ведмедя. В трьох кроках від нього лежала рушниця. Я швидко взяв її й змінив патрон. Ведмідь не поворухнувся. Він лежав, уткнувшись мордою в траву й відкинувши ліву лапу, ту саму, яку я бачив перед своїм обличчям. Оглянувши його з усіх боків, я пішов додому, інстинктивно оглядаючись через плече.

XXVI

Оповідання містера Саймона про полювання на буйволів в околицях Канталаї, Мавни. Скажений шакал. Особливості листя тропічних дерев.

МІСТЕР ПРАЙС злякався, коли я розповів йому про свою пригоду, а Сумангала нахмурився й докірливо похитав головою.

— Губач — злий звір, — сказав він. — Щастя, що сер смертельно поранив його.

З містером Прайсом і двома робітниками ми пішли до ведмедя. Він лежав у тій самій позі, але робітники не наважувались наблизитись до нього. Щоб підбадьорити їх, я кілька разів штовхнув звіра рушницею і, обійшовши з другого боку, потолочив траву коло морди. Калюжа закипілої крові темніла коло його напівроззявленої пащі і вже встигла

привабити великих зелених мух. Знявши шкуру, ми знайшли три кулеві рани, з яких тільки одна в області серця була смертельна. Перша куля пробила куток ока й вийшла коло вуха, а друга влучила в бік, зламавши підряд чотири ребра.

Чутка про напад на мене ведмедя (хоч по суті я перший напав на нього) блискавкою розійшлась по саду й по Нурелії. Багато дачників перестали ходити по горах. Помічник губернатора, що відпочивав у Нурелії, надіслав до мене чиновника довідатись про подробиці події. З скромного мандрівника я перетворився трохи не на героя. Казали навіть, що я заколов ведмедя ножем (а про ніж я з переляку забув).

Днів через два після цієї пригоди до Хакгалли прибув давній приятель містера Прайса—містер Саймон, пристрасний мисливець і мандрівник. Ми провели з ним цікавий вечір у вітальні.

— Губач—дурна тварина,—сказав містер Саймон,—він то сміливо кидається на людей і калічить їх, то тікає від доброго вдару палицею по морді або навіть голосного крику. Якось в околицях Анурадхапури губач несподівано кинувся з кущів на мого провідника. Переляканий таміл шпурнув на нього пакунок з речами. Ведмідь обнюхав пакунок і швидко втік у ліс.

Ми попросили містера Саймона розповісти про полювання в Канталаї, одній з кращих мисливських місцевостей на Цейлоні, звідки він тількищо приїхав.¹

— В Канталаї полювання чудове, але важке,—сказав він, відкинувшись у кріслі.—Первісні джунглі, в'язки болота, хмари москитів, п'явки, гадюки, тропічна пропасниця.. Я брав людей, провіант і йшов у джунглі на тиждень-півтора, живучи кочівником. Туристи не уявляють собі Цейлона без шикарних готелів, шосе, й рикш. Деякі з цих панів готові запевняти, що мандрівка по острову так само комфортабельна й безпечна, як подорож з Лондона до Кембріджа. Звичайно, все залежить від району й мети мандрівки. Справжній Цейлон можна бачити тільки

¹ Канталаї лежить у східній частині Цейлона, на березі великого озера.

в далині від модних містечок і курортів. Але там треба забути про комфорт. Я жив у невеликім наметі, бродив по коліно в болоті, мок під зливою, словом, жив, як професійний мисливець. Зате я мав приємність бачити тропічну природу в усій її незайманій красі.

— Я сказав, що полювання в Канталаї чудове. Це не перебільшення. Мабуть, ніде немає такої кількості оленів, диких буйволів, крокодилів, кабанів, ведмедів, леопардів, мавп і птахів, як у східній частині острова, в районі великих озер і низин Махавелі-Ганга. Багато води, розкішні луки по берегах озер, непролазні джунглі, малозаселеність— всі ці умови сприяють розмноженню тварин. Мисливці рідко забираються в глушину, тому тварини неналякані й легко підпускають на постріл. Зі мною був сміливий провідник сингалез. Він чудово знав район і звички тварин. Цей професіонал-мисливець у душі був спортсменом, бо любив природу й ризиковані становища.

— Як звали цього слідопита?

— Я не міг запам'ятати його і'мя і звав, як і всі, Оскаром. Я скажу вам його адресу, якщо ви хочете пополювати в Канталаї. Головна мета моєї подорожі було полювання на буйволів. Я не знаю більш захоплюючого полювання, за винятком хіба полювання на тигрів. Важко знайти лютішу тварину, як буйвол. Побачивши людину, в нього очі наливаються кров'ю і він нападає прожогом, так що треба бути завжди напоготові. Аж не віриться, що приручений буйвол—нащадок цього скаженого дикуна.

— Розкажу вам про один з найзвичайніших випадків. Я полював коло Канталаї в басейні маленької річечки притоки Махавелі-Ганга. Там багато озер, оточених мангровими деревами, очеретом і бамбуком. На їх берегах доводилось бути обережним, бо озера кишіли велетенськими крокодилами; ці плазуни частенько вилазили з води й нерухомо лежали серед кущів. Ми розташувались на крутім березі річки в тіні дерев. Стояв один з тих жарких цейлонських днів, коли не хочеться зробити жодного зайвого кроку. Оскар пішов на розвідку й незабаром повідомив, що за милю від озера лежить череда буйволів. Я залишив людей на місці і з Оскаром рушив до озера. По дорозі ми спужнули

диких кабанів і замбара з чудовими гіллястими рогами. Вітер віяв нам у спину, тому Оскар зробив великий гак і вивів мене до озера з північного боку. Кілька крокодильців швидко кинулися в воду. Ми обережно продиралися крізь густий очерет і зупинились на сухім горбку. Оскар мовчки вказав рукою на мангрові зарості, що оточили східний край озера: мабуть, буйволи лежали за ними в траві. Ми перебралися через струмок і з пагорбка побачили перед собою море кущів. Я розумів, що обставини для полювання незручні: куди краще бачити тварину здалека, ніж зустрітися з нею несподівано.

Ми стали спускатися в долину. На нашій путі, напівзарившись у багно, лежав величезний крокодил. Не знаю, спав він, чи удавав, що спить, але не рушив з місця, хоч ми були від нього в десяти кроках. Довелось обережно обійти його. На деревах кричали мавпи, ніби попереджаючи буйволів про наше наближення. Нарешті ми потрапили на звірячу стежку й пішли вздовж узлісся. Треба вам сказати, що у буйволів чудовий слух і нюх і підкрастися до них непомітно можна тільки у виняткових випадках. Старі самці або стоять на варті або лягають у найнебезпечнішій місці серед кущів.

Від самого озера до пагорбків простяглася заболочена низина, вкрита очеретом і кущами. Там і лежали буйволи, як завжди, в воді. Ми повернули до найближчого горбка, як раптом праворуч в очереті почувся плюскіт води. Черета, як божевільна, кинулась до сухого місця, ламаючи очерет і кущі. Над болотом знялася хмара чапель, шпаків і гав, які очищали буйволів від паразитів.

— На горбок, сер! — крикнув Оскар.

Ми побігли схилом узгір'я, надіючись перерізати буйволам шлях. Оскар схопився за рушницю: майже назустріч скочки летів старий буйвол. Побачивши нас, він заревів і прожогом повернув у наш бік. Напад буйвола не можна описати словами. Низько схилена голова з налитими кров'ю очима, могутні роги, вигнута спина, задраний хвіст... Темне громаддя несеться, як вихор, з ревом, тупотом і тріском кущів. Я знав мисливців, зовсім не боягузів, які розгублювались, коли нападав буйвол.

Я випустив в нього зряду п'ять куль. Буйвол ніби спіткнувся й упав на землю в кількох кроках від нас. Але святкувати перемогу було рано, бо ми стояли на шляху, куди бігла частина череди, яка лежала в болоті позад нас. Спритний Оскар встиг взлізти на ліану й гоїдався на ній, як на трапедії, а я сховався за великим стовбуром кіна, обмотаного стеблами філодендрона. Повз мене з одного й з другого боку дерева з шумом пробігло кілька буйволиць з телятами. Самці затрималися коло трупа ватажка й стали битися. Я чув, як ударилися один об один їх могутні роги. Оскар стрельнув згори й звалив одного буйвола; інші відбігли вбік, але враз повернули до Оскара розлючені морди. Я встиг зарядити рушницю, але не наважувався стріляти, щоб буйволи не побачили мене.

— Сховайтесь, сер! — гукнув Оскар і стрельнув удруге.

Великий буйвол (я добре бачив його в проміжок між стеблами) підгнув коліна й звалився набік. Інші розбіглися в усі боки.

Містер Саймон шпурнув недокурок у камін і потягся в кріслі.

— Мене найбільше злякала буйволиця, що пробігла не далі, як за три кроки, — сказав він, усміхаючись. — Коли б вона помітила мене, я не мав би тепер приємності розмовляти з вами, бо моя рушниця була порожня.

Другого дня ранком ми пішли в сад.

— Не ходіть без рушниці, сер, — сказав садівник, — сьогодні ранком у саду бачили скаженого шакала.

— Знову?! — здивовано скрикнув містер Прайс. — Це другий випадок за ці дні, — сказав він нам. — Де його бачили?

— Он за тією галявинкою, сер.

— Може помилилися?

— Ні, сер. Скаженого шакала можна взнати з першого погляду.

— Що ж, це найзвичайніше явище, — сказав містер Саймон. — Шакал легко скаженіє. Цей боязливий звір, захворівши, стає хоробрий, як лев.

Про всяк випадок я й містер Саймон узяли рушниці. Ми обійшли весь сад, але не зустріли шакала.

— Цікаво, який жах почувають тварини перед скаженим звірем,— сказав містер Саймон:— від скаженого шакала тікає тигр. Буйволи, почувши в лісі скаженого шакала, шикуються в бойовий порядок і нападають на нього, як на леопарда.

По обіді я й Сумангала вирушили в екскурсію на схили Хакгалли. Коло самого саду я довго спостерігав табун мавп, що розташувався на верхівках дерев. Вони поводитись, як люди: ськалися, чухали поперек, пестили дітей, сідали рядком, ніби про щось балакаючи. Молодь розважалася на гілках, показуючи чудеса еквілібристики. Це товариство аж ніяк не бентежилось від бінокля, спрямованого на нього. Мавпи поглядали на нас доброзичливо і, як мені здавалось, презирливо.

Коло нас легкими стрибками пронісся замбар.

— Його злякав великий звір,— зауважив Сумангала.

В цю хвилину ми почули в кущах шерех і на узлісся вибіг шакал. Він сів на галявині й став передньою лапою махати перед носом, ніби відганяючи мух.

— Стріляйте, сер: шакал скажений,— тривожно сказав Сумангала.

— Чому ви так думаете?

— Жоден шакал не стане вдень сидіти на голім місці. Крім того, у нього настовбурчена шерсть.

Я стрільнув. Шакал забився в траві й незабаром затих. Постріл страшенно злякав мавп і вони з криком понеслися вглиб лісу.

Дякуючи допомозі містера Прайса, я швидко ознайомився з рослинами ботанічного саду й значно поповнив свій гербарій. Днів п'ять я присвятив вивчанню листя дерев, що складає верхній ярус тропічного лісу. Це листя має цікаві прилади, щоб боротися з надмірною вологістю або сухістю повітря та проти механічних пошкоджень. Звичайно на Цейлоні (як, між іншим, в усіх жарких країнах) температура повітря від 6 годин ранку й до години дня швидко підвищується, а вологість повітря одночасно падає. Потім настає гроза й повітря насичується паром до 93—95%. Від надмірної вологості листя рятується гладенькою ніби полірованою поверхнею та дугуватими жилками, по яких легко стікає вода. У більшості дерев листя загострене й часто має тонкі

носики, що полегшують стікання дощової води. Вражає сила гідатод (особливих органів, що виділяють воду), то в формі особливих клітин шкірки, то в формі залозок або волосинок. Захищає від надмірного випаровування дуже міцна шкірка, часто насичена кремнеземом, розташування вічок вглибині шкірки й спеціальна водяна тканина. Від механічних пошкоджень під час буйних злив листя захищене, крім шкірястого епідерміса, здатністю приймати всяче становище або своєю розсіченою й складчатою формою (наприклад, у пальм).

XXVII

*Подорож з Хапутале до Гамбантоти.
Сингалезьке весілля. Биття таміла.
Мунго. Павичі.*

ЦЕРЕЗ десять днів я попрощався з містером Прайсом і почав другий етап моєї подорожі. Я спустився з гірської улоговини Нурелії й залізницею доїхав до станції Хапутале, звідки вирушив на південний берег острова, бо я хотів побувати в районі солоних озер, відомих своєю родючістю рослинних форм.

Щоб мати змогу зупинитися в найцікавіших місцях, я найняв приватну підводу. Давши завдаток візникові, я пішов з Сумангалю до селища, розташованого в дуже мальовничій місцевості між горами, суцільно вкритими лісом і плантаціями.

В провулку пролунали звуки там-таму й сопілок. Великий натовп стояв коло одного з будиночків.

— Весілля, сер,— сказав Сумангала.

Ми підійшли ближче. Музики старалися з усіх сил. Оздоблений стьошками й квітами віз, запряжений білим зебу, стояв перед дверима.

— Кравець видає заміж свою доньку,— сказав мені Сумангала, переговоривши перед цим з людьми.— Зараз вона поїде до свого чоловіка. Цей шлюб зветься „діга“.

— А коли чоловік переселяється в будинок дружини?

— Тоді шлюб зветься „біні“. Його уникають, бо господарем у родині залишається свекор і становище молодого зятя не завжди буває приємне.

В цей момент з будинка вибіг чоловік і поклав на візок килимок з рисової соломи. Глядачі захвилювались. З дверей вийшли жінки, за ними чоловіки. Всі були в новій одежі, а голови молодих жінок прикрашені квітами. Я так і не роздивився на наречену, оточену подругами. З веселим сміхом вони сіли на віз і всі посунули вулицею.

На перехресті стояли хури з чаєм. Тут ми натрапили на обурливу сцену, звичайну в англійських колоніях. Розлючений чимсь метис, бив палицею погонича-таміла. Інші погоничі й полісмен мовчки дивилися на екзекуцію.

Я підійшов до метиса й вирвав з його рук палицю. Потім махнув пальцем до полісмена. Зляканий представник влади прожогом кинувся до мене.

— Притягніть цього негідника до відповідальності,— сказав я.— Коли його відпустять без кари, я поскаржусь на вас державному агентові.

Цих слів було досить, щоб полісмен захопився виконанням службових обов'язків. Не промовивши й слова, він схопив метиса й потяг вулицею, піддаючи коліном в зад. Я сподівався, що метис протестуватиме, але він ішов, як побитий собака, похиливши голову й опустивши руки. В цю хвилину я зрозумів, що наказ „білого“ для цих людей рівний законіві.

— Навряд чи сер зробив добре,— сказав після довгої мовчанки Сумангала:— метис сплатить штраф, але на плантації він заб'є таміла.

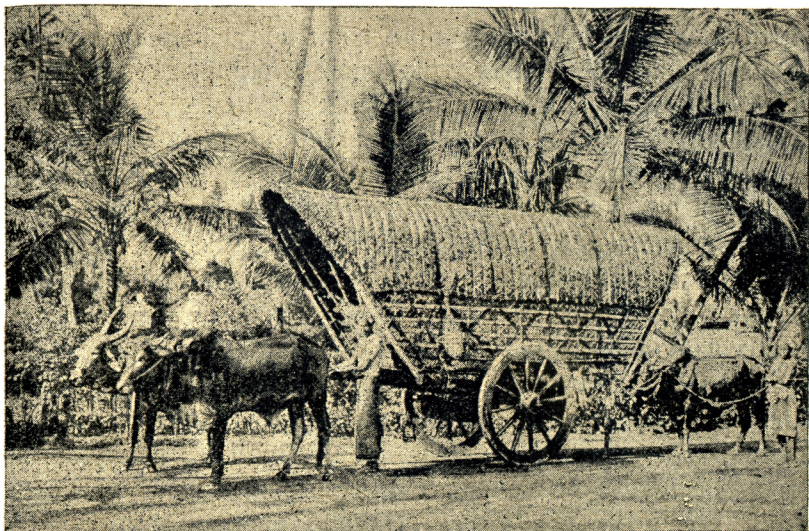
— Не можна ж потакати цим неподобствам!

У фруктовій крамниці я накупив на дорогу бананів і чудових яскраво-оранжевих плодів манго.

Візник був пунктуально точний: рівно о шостій ранку він під'їхав до готелю й розбудив мене. Його ковчег, поставлений на пару масивних коліс, був запряжений парюю різномасних зебу. Для мене зробили м'яке місце, щоб сидіти ззаду візка, і поставили поряд кошик з фруктами.

— Мек, мек, мек!— закричав візник і ковчег, хитнувшись, вирушив з місця.

Я проїхав у візку не більше кілометра. Сидіти було

Візок був поставлений на пару масивних коліс.

незручно, а головне, я погано бачив місцевість, бо халабуда візка заважала. Я зскачив на шосе й пішов пішки, чим за-
смутив Сумангалу й здивував візника. Сумангала вважав
за свій обов'язок теж встати з візка і я ледве примусив
його сісти назад. Так поряд візка або за ним я пройшов
весь шлях від Хапутале до Бангантоти.

Ця чудова прогулянка врзалась мені в пам'яті на все
життя. Брукований шлях покрутився серед гір, що в бага-
тім зеленім одязі виступали одна за одною, то скелясті,
круто здіймаючись до хмар, то відлогі, з м'яким окреслен-
ням форм. Між ними темніли ущелини в сизій імлі й роз-
кинулись покручені долини, сяяли сріблом ріки й озера.
Численні струмки й річечки, шумуючи серед каміння, що-
хвилини пересікали шлях під кам'яними або залізними моста-
ми. Праворуч височіло громаддя Гортон-Пленса, вертикальною
стіною підіймаючись на півтори тисячі метрів. Коли б хто-
небудь дивився на нас з „краю світа“, то ми здались би
йому комашками на світлій стьожечці шосе. Інколи видно
було Адамів Пік, але звичайно його закривали ближчі гори.
Я здивовано дивився на велетенські дерева, що ліпилися

на крутих скелях. Як трималися ці рододендрони, дуни, мірти, гарцинії, і де знаходили вони воду й поживні речовини? А вони не тільки трималися й жили, але несли на собі важку масу витких і повзучих рослин.

Ще під Хапутале я кілька разів помічав коло шосе маленьку звірину, непоказну на вигляд. Її сіра спинка, темна голівка й чорні лапки робили її малопримітною в тіні дерев. Коли ми наближались, звіринка тікала, спритно стрибаючи. Це був славетний винищувач змій — мунго, герой численних легенд і казок.

Мунго уникає дрімучих джунглів. Його улюблені місця — береги річок, порослі чагарником, каменясті схили гір, околиці рисових плантацій. В цих голих місцях, повних ящірок, мишей, гадюк, мунго почуває себе, як дома. З ранку до вечора він шугає по байраках і заростях, вивчаючи кожну нірку, кожну розколину скелі. Лихо необережній тварині, що зустрінеться йому на шляху. Кровожерний з природи, мунго не гидує й рослинною їжею: він охоче їсть фрукти й ягоди, коли під рукою немає нічого м'ясного.

Слава мунго дуже поширена на Цейлоні. Його люблять і привчають, хоч намагаються тримати далі від курника: хитра звірина частенько вдає себе мертвою й підманює цим цікаву, але дурну курку (між іншим, приручені дикі півні й кури джунглів ніколи не ловляться на цю вудочку). Здається дивним, що така маленька звірина може перемогти дужу й страшну отрутою кобру. Перемагає кмітливість, відвага й спритність. Знайшовши змію, мунго з надзвичайною швидкістю стрибає навколо неї, вибираючи слушний момент для нападу. Змія сичить і теж швидко повертається з боку в бік. Але її довгий тулуб заважає маневрувати. Найменший промах і мунго блискавично хапає змію за шию. Це — початок кінця, бо, не зважаючи на одчайдушний опір жертви, мунго швидко перегризає їй шию. Кажуть, укуси кобри безпечний для мунго; в усякім разі він не гине від її отрути.

— Коли кобра вкусить мунго, він біжить до струмка й їсть лікарську рослину „мунгосвайль“, — сказав Сумангала.

— А коли „мунгосвайля“ немає?

— Там, де водяться кобри й мунго, там є і „мунгосвайль“, — резонно відповів Сумангала.

Англійці й бургери часто держать ручних мунго на віллах. Мені розповідав син містера Гардінга, що мунго убив кобру в їхнім саду майже коло будинка.

— В нашій родині був такий випадок,— розповів Сумангала:— ми жили в Сеніготі, майже на березі моря. Якось батько приніс з рисової плантації крихітного мунго. Ми, дитвора, вигодували його бананами й маленькими ящірками. Він зробився таким ручним, що бігав по наших руках і плечах і підбігав, коли його кликали. Коли мунго виріс, він став полювати на жаб, ящірок, змії. Він завжди був у саду й дуже рідко їв дома. Я був зовсім малим, але добре пам'ятаю змію, що звивалася під деревом, на яким сидів наш мунго. Всі ми любили його за веселу вдачу. Якось батько працював у саду. Мої брати допомагали йому саджати черенки бананів, а я сидів на землі й грався з мунго. Раптом коло повітки закричала старша сестра. Вона відчайдушно кликала на допомогу. Батько випустив з рук черенки й побіг до повітки. Ми побігли за ним. Я по дорозі впав і трохи не задавив мунго, якого тримав на руках. Змія влізла в купу очерету, нарізаного, щоб ремонтувати дах. Плачучи від жаху, сестра стояла коло стіни повітки, а батько з довгою палицею в руці ходив коло очерету, приглядаючись до дірок між стеблами. Старший брат вихопив з моїх рук мунго й кинув його на ворох. Мунго скотився на землю й став обнюхувати зміїний слід. Потім він застрибав коло однієї з дірок, але, очевидно, не наважувався влізти в неї. Батько палицею став розкидати очерет. Коли купа стала зовсім маленька, мунго раптом стрибнув і зник серед стебел. Я ясно пам'ятаю, як розлітався в усі боки очерет і як з'являлися й зникали кільця змії. Батько допоміг мунго убити змію, а сестра повісила на ший звирині червону намистину.

— Він довго жив у вас?

— Кілька років. Одного разу він пішов і не повернувся. Можливо, що його вбив великий птах.

В долинах рік шлях був оточений велетенським бамбуком вперемішку з широколистими деревами. В цих тінистих алеях я без усякої небезпеки міг зняти свій корковий шолом. Я часто зупинявся на містках і, спершись на

поруччя, милувався буйними потоками. Від води й зелені віяло прохолодою. Деревовидна й трав'яниста папороть широко розкидала свої ваї, схожі на страусове пір'я, і частенько сходилась над водою повітряними арками. Під ними літали метелики, різнобарвні бабки й комахоїдні птахи. Яскраві з червоним і зеленим блиском жуки-бронзовки сяяли на сонці. В кристалево чистій воді звивалися зелені водорості, а в затоках зеленіла ніжна ряска, оточена листям лотосу.

Коло шумливого водопаду, що стрімко падав з скелі, я зупинився захоплений: на кручі, спустивши розкішний хвіст, сидів дикий павич. Тільки тут, серед тропічної природи, під сліпучим південним сонцем, виступала в повнім блиску казкова краса цього птаха. Коштовна індійська парча, заткана золотом і сріблом, блідне перед блискотливим одягом павича, який гордо сидить серед темної зелені рододендронів, пірчастого листя ротанга, орхідей і папороті.

Павичі дуже поширені на Цейлоні, але уникають населених місць і густих темних лісів. Їх легко зустрінути в долинах рік і голих пересічених місцевостях, порослих чагарником. Протягом дня вони тримаються в заростях коло струмків і байраків, а ранком і вечером летять на розшуки їжі, частенько забираючись на плантації. Летить павич важко й з шумом. Вночі він спить на деревах, спустивши хвіст. Їдять павичі все: плоди, зерно, дрібних тварин, жаб, ящірок і навіть невеликих змій.

До Західної Європи павич потрапив задовго до нашої ери. В X сторіччі він був поширений у Палестині, звідки мабуть завезли його й до Греції. На банкетах римських імператорів гостям подавали величезні блюда з мозками й язиками павичів. За середніх віків у Німеччині й Англії на стіл подавали смажених павичів, оздоблених власним пір'ям, і над цим птахом рицарі давали обітниці й клятьби.

Сингалезькі селища траплялися все рідше; зникали й чайні плантації. Але рух шляхом був досить значний: ми частенько зустрічали порожні й навантажені підводи з Гамбаноти й інших населених пунктів цейлонського узбережжя до Хапутале.

На віддалі 15—20 миль один від одного на всім шляху

збудовані невеликі готелі — „рестгаузе“. Ці охайні будиночки збудовані для чиновників, які проїжджають у службових справах. В цих готелях стороннім особам не можна жити більш як три дні, але подорожних не так багато й цього правила не додержують.

XXVIII

Розмови про слона-бродягу. Прогулянка до водопаду. В тропічному лісі. „Долина павичів“. Розірваний павич. Скопа.

В ПОЛУДЕНЬ ми добралися до одного з таких урядових готелів. Знайшлась невелика чистенька кімнатка.

— Як довго сер гадає пробути тут? — спитав управитель.

— До завтраго.

— Я дозволю собі порадити вам оглянути водопад і „долину павичів“. Це недалеко звідси. Мій син може провести сера.

— Добре, увечері хай прийде ваш син.

— Перед готелем у тіні дерев зупинилася велика валка підвід, навантажених сухою рибою й колоніальними товарами. Серед візників-тамілів я побачив Сумангала й хазяїна нашого візка. Я підійшов до них.

— Візники кажуть, сер, що милях в двадцяти звідси з'явився слон - „бродяга“, — сказав Сумангала.

— Он як! Він нападає на подорожних?

— Вони запевняють, що „бродяга“ зруйнував ціле селище і що з ним був триголовий змій, завдовжки з півмилі.

— Мабуть, вони випили багато „тодді“?

— Змій їм привидився, а щодо слона, мені казали про нього і в Хапутале. Можливо, що він блукає коло шляху.

— Що ж, пополюємо на нього!

Сумангала похитав головою.

— „Бродяга“ — небезпечний звір. Років п'ятнадцять тому він при мені вдерся в невелике селище на Гінтоті й убив кілька чоловік.

Старший візник підійшов до мене й сказав якусь довгу промову в супроводі жестів.

— Він просить сера примусити купця сплатити їм за перестій у Гамбантоті: замість п'яти днів вони пробули там дванадцять і зовсім витратились.

— Коли купець обдурив їх, то їм треба звернутися до суду.

— Я так і сказав йому, але він відповів, що візники бояться суду.

— На жаль, я не в силі допомогти їм...

На одному с возів лежав хлопчик років п'ятнадцяти, хворий на малярію. Його великі блискучі очі дивилися на мене.

— Чим його лікують? — спитав я.

— Заговорами чаклунів. Сер бачить купу амулетів на його шиї. Таміли рідко звертаються до лікарів.

Незабаром прийшов син управителя готелю, щоб провести мене до водопаду. Я одягся по-мисливському і в супроводі Сумангали вирушив з готелю.

За чверть години ми потрапили в незайманий ліс, найвеличніший з усіх, які мені доводилося бачити. Велетенська деревовидна папороть і рододендрони ліпилися на скелях, вигинаючи свої стовбури до неба; під ними зеленими фонтанами розкидали листя різні види панданів; під скелями здіймалися рівні, як колони, стовбури магнолій, дуна, тека, гарциній, маренових, міртових та інших представників гірської флори. В тіні дерев буйно розрослися мохи, плауни, папороть. Чудовий аспідіум на величезній висоті звисав з гілок, нагадуючи велетенські люстра; він конкурував з іншими видами папороті, що густо вкривали гілки й стовбури дерев. Але основний тон лісові давали мохи, що ніжним зеленим футляром одягали лісових велетнів. Під їх пухнастою тканиною дерева здавалися непомірно товстими і в сутінках втрачали свої обриси. Навіть кінчики гілок, стебла ліан і черенки папороті поросли товстим шаром моху; він вкривав листя й перетворював на корабельні канати повітряне коріння епіфітів. Гілки ламалися під вагою усіх цих лікоподіумів, папороті, мохів, лишайників, а листя дерев — „хазяїнів“ ледве вибивалося

Ми потрапили в незайманий ліс, де росла деревовидна папороть.

на світло з моря чужих рослин, що розташувалися на верхівках, як у себе дома. Але крім безквіткових, на деревах росла безліч епіфітів з родин аралієвих, орхідних, бігніонієвих, складноцвітих, що й собі боролися за місце, разом з силою витких і плазучих рослин, які робили непролазним узлісся.

Всупереч уяві людей півночі, в дрімучому тропічному лісі майже немає пальм і витких рослин, немає й квітів, а коли вони й є, то з землі їх не можна розглянути, бо вони

вкривають верхівки дерев, або такі непоказні, що не привагають до себе уваги. Коли багато пальм, то це говорить про те, що їх штучно посадили, а виткі рослини й квіти прикрашають тільки узлісся. З першого погляду тропічний ліс здається одноманітним, але це тільки вражіння. Зір, перебігаючи з одного дерева на інше, ледве знаходить два однакові. Все це — високі й прямі колони, інколи колосальної товщини, але різниця між ними нескінченно велика. Одні з цих стовбурів майже циліндричні, які підіймаються з землі так, ніби їхнє підніжжя сховане в землі, інші товщають коло землі, як наші дуби, треті, що особливо характерно для тропічного лісу, пускають від себе високі, подібні на дошки, підпори, що інколи вищі від чоловіка. Крім цих форм стовбурів, бувають ще й інші, не менш оригінальні. У більшості дерев кора темна, але часто трапляється жовтувата, зеленувата, білувата, коричнева, а інколи зовсім чорна.

Через годину ми звернули в бічну ущелину і ясно почували в далині падіння води. Спустившись з майже вертикальної скелі, ми побачили перед собою водопад. Він ринув з висоти приблизно 12—15 метрів і на шляху перекидався каскадом через виступ скелі. Хмара водяного пилу оточувала його підніжжя й бризки розліталися в усі боки. Здавалось, що під ногами тремтить камінь, а від швидкої течії трохи паморочилась голова. Скелястий байрак густо заріс деревовидною папороттю, серед якої, як зеленим коридором, був спінений потік.

Ідучи назад, я побачив три розкішні хвости павичів, що звисали з скелі. Їхня верхня частина була в тіні, а нижня переливалась яскравими фарбами під промінням. Мені здавалось, що хтось почепив на край обрива чудесні килимки або хустки, заткані самоцвітами.

— Яка краса! — мимоволі сказав я.

Хлопчик шпурнув угору камінь. Хвости швидко підтяглися й зникли за скелею.

— Чи багато тут павичів?

— О, багато, сер, — сказав хлопчик, дивлячись на мене блискучими очима. — Ця долина зветься „долиною павичів“. Сер побачить зараз десятки павичів.

Він пішов уперед і звернув на ледве помітну стежку, що йшла до річки. Тут росла висока трава й чагарник. В однім місці хлопчик зупинився й став уважно вдивлятися в траву.

— Що там? — спитав я, наблизившись.

Між кущами валялася купа павиноного пір'я, розкиданого серед прим'ятої трави.

— Шакал або леопард... — пробурмотів хлопчик, хитаючи головою. — Він тількищо був тут.

Дійсно рештки м'яса ще сочилися кров'ю.

Недалеко від ріки ми сполохали з болота диких свиней голів на 30; вони з глухим роканням кинулися в кущі й помчали до лісу. Перед нами знялись у повітря шість павичів: дві самки й чотири самці. Вони пролетіли над кущами і спустилися в високу траву. Коло ярів і річки павичі сиділи цілими табунами; я бачив переважно самців, бо скромна зовнішність самок робила їх малопомітними серед зелені. Мені здавалось, що вони не боялися нас, бо підпускали досить близько. Кілька разів я помічав, як вони бігли й дивувався з швидкості й спритності їх рухів.

— На них полюють? — спитав я хлопця.

— Рідко, сер. Інколи прибувають джентльмени з Хапутале і вбивають їх десятків зо два.

На сирих місцях коло ріки виднілися сліди кабанів, шакалів, леопардів і дленів.

— Чий це слід? — спитав я, вказуючи на неясний відбиток чийось лап.

— Ведмедів, сер.

Я сів на стовбур поваленого дерева, коли раптом у кущах пролунав гострий крик і примусив мене встати.

— Це кричить павич, — заспокоїв хлопчик.

Недалеко темнів на дереві великий птах. Він здався мені знайомим. В бінокль я побачив, що це скоба, нічим не відмінна від нашої північної. Поки я розглядав її, вона знялася з дерева й плавко полетіла над річкою. Потім зробила гострий зигзаг і каменем булькнула в воду. За секунду вона знялася з досить великою рибиною в пазурах і, дотягнувши її до дерева, стала клювати.

— Добрий рибалка, — зауважив Сумангала. — Вона, видра й крокодил — головні вороги нашої річної риби.

— В цій річці немає крокодилів?

— Ні, сер, ми побачимо їх коло Гамбантоти.

Кілька павичів шумно пролетіло над нашими головами до протилежного берега річки. На піщану відмілину вийшов замбар, але, побачивши нас, швидко сховався в кущах. Посидівши коло річки, поки зайшло сонце, ми пішли до готелю.

XXIX

Аксиси. Злива. Потвердження чуток про слона-бродягу. Табун диких слонів. Розбитий віз і мертвий зебу. Прибуття мисливців. Полювання на слона-бродягу.

РАНОМ чулки про слона-бродягу потвердились. Поштар і купець, що їхали з Гамбантоти, розповіли, що в місцевості, під назвою „Буйволів Ріг“, миль за п'ять від другого готелю, слон убив чоловіка й скинув під ускіс підводу. Рух на цій дільниці зовсім припинився. Уряд призначив премію за знищення „бродяги“, про що було оголошено в усіх селищах.

— Не сьогодні-завтра його вб'ють, бо до „Буйволового Рогу“ вже сходяться мисливці, — сказав поштар.

— Це старий самець?

— Так, сер, стара зла тварюка, яка бешкетує по шляхах і накидається на зустрічних. Слони часто стають драчливими, коли хвороби й старість примушують їх відділитися від табуна. В таких випадках вони звичайно тримаються поблизу шляхів і нападають на людей і свійських тварин.

Ми вирішили доїхати до ближчого готелю й там орієнтуватися. Я не мав нічого проти полювання на лютого „бродягу“, але був певен, що його вб'ють ще до прибуття мого в „Буйволів Ріг“.

Коло ріки, через шосе пролетів табун павичів так низько, що можна було докинути до них каменюкою. Довгі хвости самців шлейфами розпускалися в повітрі; вони безперечно заважали рухові птахів, особливо на поворотах.

На галявині коло річки я вперше побачив диких аксисів. Ці граційні олені менші від замбарів і мають тонкі трохи гіллясті роги. Їх шерсть рижувата, з численними білими плямами вздовж тіла. Я милувався їхніми чудовими головами з темними виразистими очима.

Як інші представники рода ланів, аксиси ходять табунами. Коли їх не розженуть мисливці, вони тримаються однієї долини або схилів гори, поблизу водопою. За словами містера Саймона, мати старанно оберігає своє теля й інколи віддає своє життя за нього. Він розповів випадок, коли самка аксиса буквально вела його за собою, складними маневрами відтягаючи його увагу від теляти, схованого в траві. Біжучи, аксис стрибає як коза, зразу всіма чотирма ногами й задираючи хвостик. Плаває він чудово і йому не страшна навіть досить сильна течія. На Цейлоні аксис водиться переважно в низинах, але інколи заходить у гірські долини. М'ясо молодого аксиса вважається за делікатес і тому на нього великий попит серед англійців.

Після полудня насунули хмари й навколо потемніло. Могутній шквал пригнув дерева; слідом за ним линула злива з громом і блискавкою. Візник зупинився й закрив рогожками вхід у будинок. Сидячи всередині на чемодані, я оцінив усе значення цього незграбного ковчега з дахом; в ньому, як у хаті, можна було не боятися найбільшої зливи. Виглядаючи зза рогожки, я в напівтьмі побачив бідних зебу; вони стояли, похнюпившись, і з них потоками текла вода.

Коли дощ ущух, у візку посвітлішало. Візник відсмикнув рогожки й поправив мокру зброю.

— Незабаром буде селище. Ми трохи спинимося в ньому.

Іти після дощу було особливо приємно. Обмита зелень яскраво блищала й іскрилася, ніби обсипана алмазами. Гірські струмки спухли й місцями переливалися через шосе. Позаду в горах гримів грім і нависла чорна хмара, в якій миготіли блискавки: тепер на Гортон-Пленсі й у Нурелії йшла злива.

Через годину коло шляху показалося маленьке селище. Тут уже росли банани й інші плодові дерева низин.

Коли зебу відпочили, ми вирушили далі, але тільки ввечері добралися до готелю.

В готелі тільки й розмов було, що про розбишаку-слона. Ходили найнеправдоподібніші чутки. Кажали, що слон убив 8 чоловік, з них двох жінок з дітьми, і 12 зебу та поламав 6 чи 7 візків; що кулі відскакують від нього, як горіхи від стіни; що на допомогу першому слонові прийшов другий не менш злий. Сумангала, розпитавши усіх візників і місцевих мешканців, прийшов до висновку, що „бродяга“ дійсно блукає коло шосе, але що він не завдав і десятої частини того лиха, про яке розповідали в готелі.

— Чому його досі не вбили?

— Нікому, сер: у тутешніх мисливців погані рушниці. Мине день-два, поки прибудуть мисливці з узбережжя.

Пізно ввечері приїхав поштар і повідомив, що слона поранили й відігнали в джунглі. Візники довго сперечалися, але, кінець-кінцем, вирішили на світанку виїхати, попросивши мене через Сумангалу їхати поперед валки і в разі небезпеки, захистити їх.

Ранком ми урочисто виступили. Підвід 20 їхали одна за одною за нашим „флагманським“ ковчегом. Сумангала нізащо не хотів сісти й ішов поряд мене перед валкою. Десятки людей висипали з будиночків, проводжаючи нас.

Кілометрів за 5 від готелю ми зустріли напівголою чоловіка, який, стоячи на передку, бив зебу палицею, примушуючи його стрибати з найбільшою швидкістю. Наші візники позстрибували з візків і кинулись до чоловіка з запитаннями.

— Він каже, що слон бігає коло шосе і що в нього стріляють, — сказав Сумангала.

— Чи далеко звідси?

— Не дуже: за четвертим поворотом шосе.

Порадившись з Сумангалою, я вирішив затримати валку й піти уперед, щоб з'ясувати „дислокацію ворога“. Сумангала рішуче відхилив пропозицію залишитися з валкою і пішов зі мною, перекинувши через плече мій дробовик, заряджений картечцю.

Ми не відійшли й ста кроків, як почули ззаду гамір. Візники махали нам руками й показували на крутий схил гори коло шосе.

— Там слон! — гукнув Сумангала, глянувши вгору.

В першу хвилину я нічого не бачив крім моря зелені, але потім помітив на далекій, майже вертикальній, кручі якусь живу істоту, що рухалася в заростях чагарника й дерева. В бінокль я чітко побачив слонову голову з величезними вухами й частину широкої спини. Тварина хоботом ламала ніжні стебла стробілантуса й, не кваплячись, їла їх. Трохи вище висувалася з зелені друга голова, а за нею третя.

Надивившись на слоняче товариство, яке мирно снідало на паморочливій висоті, і заспокоївши візників, ми вирушили далі. За третім поворотом шосе, здалеку ми почули постріли. Прибавивши кроку, ми незабаром дійшли до четвертого повороту, де, за словами візника, бешкетував „бродяга“.

Під високим ускосом лежав перекинутий візок з поламаними голоблями; спід нього висувалися задні ноги зебу. Скрізь лежали ящики й мішки, що випали під час катастрофи.

Ми здерлися на ускіс і пішли до мосту. Ще не дійшли ми до нього, як почули праворуч далекий постріл. Стріляли десь у долині коло річки приблизно за півкілометра від нас. Ми зупинилися коло краю шосе й стали напружено вдивлятися в далину. Через хвилину я й Сумангала одночасно побачили двох чоловіків, що бігли від річки до кущів. За ними зза повороту ріки вибіг слон; він гнався за людьми й слідом за ними зник у заростях.

— Їм потрібна допомога! — сказав Сумангала.

Ми побігли до мосту, бо військові дії відбувалися по той бік річки. В цей момент на шосе з'явився екіпаж, запряжений парою змилених коней. В ньому сиділи два чоловіки в мисливських костюмах і пробкових шоломах. Побачивши нас, вони спинилися і зскочили на шосе.

— Ми, здається, спізналися? — сказав один з них, підходячи до мене й ввічливо вітаючись.

— Зовсім ні. Ви приїхали саме вчасно.

Я стисло розповів їм про ситуацію. Ми вирішили розділитися: я й Сумангала спустилася з шосе й пішли стежкою берегом, а мисливці вирушили в обхід — між кущами й схилами горба, що закривав долину з півдня.

Ледве помітна стежка часто губилася в траві й заводила нас у зарості бамбука, крізь які доводилось продиратися з великими зусиллями. Де було можна, ми майже бігли, тримаючи наготові рушниці. З річки, злякані кроками, здіймалися чаплі; майже спід ніг кинувся в струмок крокодилоподібний варан, завдовжки метрів зо два. На половині шляху зза куща виринув майже голий чоловік з рушницею в руці й з розпущеним по плечах волоссям. Він підбіг до нас і, жестикулюючи, схвильовано щось розповів Сумангалі.

— Другий мисливець загинув! — коротко резюмував його промову Сумангала. — Слона поранено, але не на смерть.

Ми швидко рушили далі, йдучи за голим мисливцем. Наблизившись до місця катастрофи, він став іти повільніш, неспокійно оглядаючись навколо. Біля повороту ріки ми побачили пом'яту траву й краплі крові: тут слон гнався за мисливцями, які несподівано зіткнулися з ним у прибережних заростях. Через кілька хвилин ми побачили на узліссі труп людини. Він лежав серед страшенно витоптаної трави, розчавлений і сплющений, обличчям до землі. Це був мішок з потрощеними кістками, шматок м'яса, який ледве нагадував людське тіло. Мабуть, слон бив його об дерево і всією вагою топтався по ньому.

Ми пішли далі по сліду слона. Спереду темніла стіна кущів, над якими здіймалися схили пагорка.

— Там повинні бути мисливці, — сказав я.

Ці слова були перервані пострілами коло пагорка. Один... два... три... Вісім чи дев'ять пострілів, зливаючись один з одним, заgrimіли метрів за півтораста від нас. Ми ясно почули ревіння слона, якого не могли заглушити навіть постріли. Ми кинулись туди, але не пробігли й половини галявини, як серед ближчих кущів з'явився слон. Сумангала й мисливець застережливо гукнули; в ту саму мить повз мене просвистіла картеч з дробовика Сумангали. Я приклав до плеча вінчестер і стрельнув в ту мить, коли слон похитнувся і важко впав на землю. Можливо, що я навіть не попав у нього. Підбігши до нього кроків на 30, я всадив у нього три кулі зовсім даремно, бо слон був в агонії.

Він зовсім не здавався великим і був жалюгідний з своїми передсмертними зітханнями й безсилими рухами хобота з ніжним відростенем на кінці.

Через кілька хвилин прибігли мисливці-англійці й стали фотографуватися в різних войовничих позах коло трупа слона.

Ми повернули до підвід і поїхали далі, наганяючи втрачений час.

XXX

Велетенський бамбук. Баніан. Прибуття сингалезького чиновника. Дикі буйволи. Напад на Сумангала кобри. Злива в лісі.

ДНІВ через п'ять після описаної події, коли ми вже вибралися з гір і наближалися до Тісамахарами, я вирішив днювати, щоб поекскурсувати в околицях ріки.

Хазяїн готелю знайшов провідника, що брався показати мені диких буйволів і крокодилів.

— Це добрий мисливець,— сказав Сумангала, коли провідник, договорившись зі мною, пішов додому, щоб прийти другого дня до схід сонця.

— Ви знаєте його?

— Так, сер. Мені доводилось бути тут років зо три тому з американською експедицією. Він служив у нас протягом цілого місяця.

На березі ріки я оглянув зарості велетенського бамбука завтовшки з тіло людини. Коло старих рсслин, як дивоглядна спаржа, витикалися молоді лускуваті стебла, що їх сингалези їдять, мішаючи до кері. Варені, вони приємно хрустять на зубах і трохи нагадують солодкий миндаль.

Але я марно розшукував квіти бамбука. Він розмножується майже виключно брунькуванням. З досить великого бамбукового насіння спочатку розвиваються тонкі стеблинки з ніжним листям і жмутиком коріння. Ці стебла пускають нові все товщі й товщі паростки, як це ми бачимо у

спаржі. Ростуть молоді стебла надзвичайно швидко, інколи десять метрів за тиждень. У вузлах старих бамбукових стовбурів утворюється своєрідна речовина, так званий бамбуковий цукор або табашир; вона солодкувата на смак і застосовується в фарфоровім виробництві. Всі хати навколо і речі сингалезів — чашки, корита, миски — зроблені з бамбука. Я бачив дитячий візок у вигляді бамбукових но́чов, поставлених на колесах, і бамбукові діжки для зберігання продуктів.

За готелем ріс величезний баніан (фікус-індіка) з цілим лісом коріння-підпор. Здаля це дерево нагадувало невеликий гайок. Під його тінистою верхівкою міг би розташуватися табором батальйон солдатів.

На бамбуках і баніані висіли сонні калонги. Я кілька разів примушував їх злітати, стріляючи з дробовика. Вони, гавкаючи, носилися в повітрі, але нізачо не хотіли летіти в ліс і щоразу поверталися на старе місце. До готелю я повернувся весь у кліщах і п'явках. Ці нестерпні кровопивці й раніш отруювали мені існування, але тут їх було особливо багато. Я витратив не менше години, поки пінцетом пооббирав паразитів.

На світанку мене збудив грюкіт у двері. Я одягся і, озброївшись, вийшов на веранду готелю. Провідник і Сумангала вже чекали, сидючи на сходах. У провідника на спині телішалася стара рушниця; пояс з патронами стягав його оголену талію.

Ми перейшли через шлях і крутою стежкою спустилися до річки. Тут був прив'язаний тубільний човен з поплавками, на якому ми переїхали на лівий берег. Стежка повела нас до горба й далі в широку бічну долину. Трава й листя білили від роси і я швидко промок до рубця. Нас оточувало безкрає море лискучої зелені, яка інколи закривала небо. Долини й пагорки так схожі були один на одного, що, згубивши стежку, недосвідченій чоловік неминуче заблудився б. Одноманітна сірувата зелень стомлювала очі. Хотілося побачити кручу, річку, якусь яскраву пляму серед цієї одноманітності.

Ми пройшли кілометрів 16—18, поки наблизились до мети подорожі. Це була широка гірська долина, серед якої

блищало озеро, оточене кущами й очеретом. Провідник звернув праворуч і схилом пагорка вивів нас до південного краю озера.

Незабаром я побачив буйволів. Одні з них рухались серед кущів, інші лежали, ховаючись у траві й заростях бамбука. В бінокль я бачив їхні темні тіла, по яких перебігали сонячні зайчики, але зелень заважала розглянути подробиці. Буйволи були далі як на постріл і не почували нашої присутності. Ми спустилися з горба, але потрапили в таке болото, що я відмовився від думки йти далі.

— Нехай сер зійде на пагорок, а я злякаю череду, — сказав провідник, і зник у кущах раніш, ніж Сумангала встиг перекласти його слова.

Ми сіли на самім краю кручі й чекали. Приблизно через півгодини коло озера пролунав постріл. Буйволи кинулись тікати, але, на жаль, не в наш бік, а трохи ліворуч. Ми чули, як тріщав очерет, і могли милуватися темною лавиною, що прожогом пролетіла до сусіднього пагорка. Коло озера пролунало ще два постріли.

— Чи не напав на нього ватажок? — захвилювався я.

— Навряд. Ватажок не відстає так далеко від череди.

Я не був певен цього й заспокоївся лише після того, як побачив серед кущів постать мисливця. Він ніс на плечі щось важке. Це була величезна голова крокодила. Він кинув її на землю й усміхнувся.

— Сер добре бачив буйволів?

— Прекрасно! — відповів я. — В озері багато крокодилів?

Провідник тільки махнув рукою. Цей рух повинен був визначати: „багато“ або „скільки завгодно“.

Ми вирішили не йти шукати крокодилів і повернули назад. Наша путь була повна пригод, які надовго врізалися мені в пам'ять. Найменша з них полягала в тім, що я заплутався в гушавині й скров'янив собі обличчя, шию й ліву руку об гачки ротанга; від моєї мисливської куртки залишилось саме лахміття. Проклята пальма так чітко схопила мене своїми гачками, що я ледве не кричав з болю. Особливо постраждала ліва рука, яку довелося забинтувати.

Коло одного струмка на Сумангалу трохи не кинулася

кобра. Він відійшов до кущів і раптом завмер, як статуя: з трави високо піднялася передня частина тулуба кобри з надутою шиєю.

— Стріляйте, сер! — глухо промовив він.

Я зірвав з плеча вінчестер і стрельнув просто в гадину. Вона закрутилась у траві, а Сумангала відскочив убік і відбіг на стежку.

— Коли б сер не вцілив у неї, вона б ужалила мене, — сказав він.

— Але ж ви стояли нерухомо.

— Вітер розвівав поли „саранго“, а це дратувало кобру.

Останніми днями, екскурсуючи в околицях готелю, ми частенько зустрічали кобр та інших змій, в тім числі крупноплямисту „тримерозуус“ і смугнату „бунгарус“, однаково небезпечних, як і кобри. Очевидно, їх більше водиться в низинах, ніж на горах.

Раз мені принесли кілька яець кобри в м'якій шкірці, завбільшки з голуб'ячі; їх найшли діти в гною коло самого готелю. Коли я розрізав їх, кобринята звивалися на аркуші паперу, як жовтуваті червачки. Самиця кобра несе 18 — 20 яець і, як запевняють сингалези, охороняє їх разом з самцем. Взагалі переконання, що кобри живуть парами, дуже поширено на Цейлоні. Сумангала рішуче запевняв, що самець і самка розлучаються тільки у виняткових випадках і наводив приклади про їхнє спільне життя. Я не берусь сказати, наскільки це правильно.

Порівнюючи між собою вбитих кобр, я звернув увагу на надзвичайно різноманітне їх забарвлення. Найчастіше кобра буває жовтувата, але я бачив і чорнобурих, і оливкобурих і темносірих. В саду музею в Коломбо є кобра шоколаднобурого кольору. Очевидно ця ознака дуже мінлива. Здебільшого малюнок на шиї, що нагадує окуляри, видно цілком ясно. Але я мав випадок сфотографувати кобру, в якій не було й сліду малюнка, хоч всі інші ознаки цієї змії були наявні. Довжина її залежить від віку: у дорослих кобр вона сягає від 1,4 до 2 метрів. Кобра дуже поширена. За даними Н. Кніповіча вона водиться по всім Індостані, Індокитаї, південнім Китаї, на великих Зондських островах (крім Целебеса), на Андаманських островах

Цейлоні, в Афганістані, частині Ірану й південній частині Середньої Азії (Туркменістані) до Каспійського моря. Мені самому довелося вбити кобру, без малюнка на шиї, в Каракумському степу. Ця небезпечна змія буває й на високих горах, хоч вище 2500 метрів над рівнем моря її, здається, не бачили. Отрута кобри впливає дуже гостро: голуби вмирають від неї через 3—4 хвилини, кури через 4—6 хвилин, собаки—від 20 хвилин до кількох годин. Люди вмирають звичайно через кілька годин після укусу, але інколи смерть настає значно раніш. Все залежить від того, наскільки людина сприятлива до отрути і яка кількість отрути введена в ранку. Випадки видужання дуже рідкі; цікаво, що інколи в таких випадках людина переживає періодично великі муки.

Третя й остання наша пригода полягала в тім, що ми потрапили під люту зливу. В лісі стало темно, ніби смеркло. Вже здалеку було чути, як ішов ураган. Мені здавалось, що на нас насувається страшна гірська лавина, яка зносить на своїм шляху ліси й зриває скелі. Все ближче, ближче... Ми сховались під велетенським диптерокарпусом, оточеним канатами ліан, хоч від тропічної зливи він міг захистити нас не більше, ніж іграшковий зонтик. Ураган заревів на протилежнім схилі гори і в ту ж мить диптерокарпус здригнувся до самого коріння. Високо над нашими головами затріщали гілки й забилися один об один шкірясті листки. Стало ще темніше. Дерев розхитувались і з глухим гуркотом билися величезним гіллям. Звідти градом падало листя, сушняк і уривки зелених рослин. Велика гілка гучно пролетіла повз нас, тягнучи за собою тремтливе листя паразитної папороті й філодендрон з сувоєм канатів. Десь упало дерево. Почалася злива. Потоки води лилися з хмар, з грюкотом вдаряючись об листя, як об металічні пластинки. З кожного листка й з кожної гілки лилися струмки, що гучно падали на листя дерев спідніх ярусів. Звук від води був такий великий, що в ньому тонував оглушливий грім. Поверхня землі швидко перетворилась на озеро, вкрите бульбами й листями. Цей похмурий хаос щохвилини освітлювався сліпучими блискавками, що міриадами іскор відбивалися в воді. Я промок до нитки й не міг знайти

захисту, щоб за шию не лилася вода. Я тільки стояв нерухомо й час-від-часу викручував воду з рукавів.

Але от у лісі посвітлішало. Через півгодини злива пішла далі, а ми вийшли з свого притулку й рушили до готелю.

XXXI

Тіссамахарама. Дикі слони на водопої. Азіатський слон. Полювання на пітона.

ЦЕРЕЗ три дні я прибув до Тіссамахарами.

Мені було шкода, що мандрівка так швидко закінчилась. З гірської країни я спустився в низину з іншим тваринним і рослинним світом. Деревовидна папороть, „нілу“, рододендрони, мірти, магнолії змінилися на зарості кокосових пальм та інших рослин жаркого клімату. Замість замбарів я зустрічав цілі табуни чудових аксисів. Співали інші птахи, пурхали інші метелики. Ночами було нестерпно душно і я часто прокидався спітнілий.

В околицях Тіссамахарами мені пощастило знову побачити диких слонів. Вони з'явилися зовсім нечутно, всупереч поширеній думці, ніби слони, пересуваючись у лісі, здійсмають шум. Їх було вісім, в тім числі самець з короткими іклами й дві самиці з дітьми. Вони не помітили нас, бо ми були закриті кущами й стояли з завітрянного боку. Тварини спокійно пили воду й купалися, пускаючи фонтани, так само як ручні слони в Махавелі-Ганга. Одна з самиць хоботом підштовхнула слоненя до берега й примусила його зайти в воду. Маленький товстун пустив фонтан прямо в ухо матері і в захопленні застрибав коло її хобота. Час від часу слони видавали неголосні горлові звуки, а самиця-ватажок підводила голову й настовбурчувала вуха, прислухаючись до лісового гомону. Над ними, як і над буйволами, літали рої мух, сідаючи на очі, вуха й хоботи; від струму води мухи розліталися в усі боки, але через хвилину сідали на старі місця.

Накупавшись досхочу, слони один за одним вийшли на суше й сховалися у лісі так само нечутно, як і

з'явилися. Я дивився на цих велетнів тваринного світу й не міг зрозуміти, як можна їх убивати ради приємності або ради невеликих іклів, по суті нікому непотрібних. Їх треба було б берегти, як реліквію минулого, що зникає, або використати, як потужну силу, що слухняно підкоряється людській волі.

На думку деяких дослідників, цейлонські слони вироджуються. Самці з іклами в три чверті метра трапляються все рідше й рідше. Обминаючи питання про виродження як недоведене, можна з певністю сказати, що кількість слонів на Цейлоні меншає з катастрофічною швидкістю; не зважаючи на охоронні заходи, в глухих джунглях слонів винищують самим хижацьким способом.

Масивний тулуб не заважає слонові дертися на гори й навіть збиратися на такі гори як Гортон-Пленс і Педроталагала. Він чудово вилазить на стрімкі схили, на які ледве може вилізти людина. Геккель бачив слонів навіть на скелястим схилі „краю світу“, а Сумангала — майже на самій вершині Адамового Піка. За словами мисливців, слони безперестанно кочують з одного басейну ріки до іншого, за невеликий час переходячи великі простори. В тих районах, де їх не переслідують, слони часто з'являються на рисових плантаціях, завдаючи їм непоправної шкоди. Сумангалі замолоду не раз доводилося вночі відганяти слонів від плантацій з допомогою факелів.

— Звичайно вони лякалися й тікали в ліс, — розповідав він, — але бували випадки, коли вони тікали з однієї плантації і зраз ж переходили на другу. Доводилось вартувати цілі ночі.

Азіатський слон багато чим відрізняється від свого африканського родича. Згідно з описом Д. Педашенко, „тіло азіатського слона від кінця хобота до кінця хвоста завдовжки — 7 метрів, з яких 2 припадає на хобот і $1\frac{1}{2}$, на хвіст; заввишки (коло загривка) слон до 3 метрів (африканський — до 5 метрів), вага крупних екземплярів до 4000 кілограмів. Ноги товсті й порівняно короткі. Широкий лоб вдавнений посередині і дуже опуклий з боків, поставлений майже вертикально: його горбки являють найвищу точку тіла. Вуха середніх розмірів, неправильної

чотирикутної форми з трохи витягнутим кінчиком і загорнуті всередину верхнім краєм. Ікла далеко менші, ніж у африканського слона, завдовжки до 1,6 метра, вагою до 20 кілограмів (у африканського слона вони виростають до 2—2¹/₂ метрів, вагою 30—50 кілограмів). Вони розвиваються тільки в самців, рідко в самиць, тим часом як самиці африканського слона звичайно теж мають ікла, правда, трохи менші, ніж у самців. Азіатський слон, як припускають, живе приблизно 150 років“.

— Під час пересування маленькі слоненята завжди тримаються під черевами матерів, — розповідав Сумангала. — Коли вбивають матір, мале не тікає від неї, і його можна спіймати навіть руками.

Цікаво, що ватажком слонового табуна завжди буває самиця, звичайно найдосвідченіша. Вона вибирає той чи інший маршрут „походів“ і пильно стежить за безпекою табуна. Їй безсуперечно підкоряються найстарші самці.

На Цейлоні (як і в Індії) диких слонів ловлять у так звані „краалі“ (або „коралі“), тобто загорожі, зроблені з кілків і дерев, куди їх заганяють з допомогою ручних слонів. Спійманий і прив'язаний до дерева молодий слон дуже швидко стає ручним і слухняним.

Коли слони пішли, ми з Сумангалою переїхали на другий берег річки, бо мені хотілось сфотографувати слонячі сліди. Берег заводі був вкритий відбитками ніг з п'ятьма і чотирма копитами.¹ Поки я наводив апарат, Сумангала відійшов до краю заводі. Раптом він швидко повернувся й побіг до мене.

— На дереві тигровий пітон, — сказав він, показуючи на гіллясту стромбозію кроків за 20 від нас.

Я забув про сліди й став придивлятися до дерева.

— Нічого не бачу, крім гілок і листя.

— На самій верхівці, сер.

Я дістав бінокль і між густим листям побачив частину тіла пітона, на якому миготів сонячний блік. Я підійшов ближче й побачив усього пітона. Він щільно обвився навколо стовбура й гілки, що простяглася над водою. Я довго

¹ У слонів на передніх ногах 5, а на задніх 4 копита.

Слон швидко стає ручним і слухняним.

не міг знайти його голову; потім я враз побачив її, бо пітон повернув убік шию. Він стежив за нами, звисившись метра на $1\frac{1}{2}$ з гілки.

— Треба бути обережним, сер, — сказав Сумангала: — пітон виповз на полювання, він голодний і злий.

— Під ним купалися слони.

— Ну, на слона він не кинеється, а на людину інколи нападає, коли буває розлючений.

— Приготуйте дробовик: я хочу вбити його й зм'ярати.

— Стріляйте в голову, сер, — порадив Сумангала, подаючи рушницю, — коли його легко поранити, він обов'язково кине́ться на нас.

Я вибрав зручну позицію, але ніяк не міг навести мушку на плоску голову пітона, що губилася серед листя.

— Відійдіть убік, — сказав я Сумангалі, — може він поверне голову.

Дійсно, пітон зосередив свою увагу на рухливій фігурі й повернув голову у профіль. Я стрельнув. Передня частина тіла пітона метнулася догори, блиснули кільця тулуба, верхівка дерева затряслась і почулось тріщання гілок, що їх судорожно стискала страшелезна змія. Сумангала стрельнув теж. Пітон скажено звивався на вершку дерева, звідки сипалось листя й уламки гілок. Ми зробили ще 3 чи 4 постріли, як мені здалося, без усякого наслідку. Раптом рухи змії майже припинились і величезна покручена стьожка гучно впала на землю коло самої води. Це сталося так швидко, що коли б пітон не був тяжко поранений, він устиг би кинутись на нас перш, ніж ми знову стрельнули б. Він страшенно звивався, скручувався в кільця й вузли, але його рухи ставали все повільніші. Минуло з півгодини, поки ми наважились підійти до чудища, зрешетивши його перед тим картечкою й кулями.

Пітон був завдовжки 5 метрів 83 сантиметри, майже гранична довжина для цього виду змій. Сіруваточервона голова була прикрашена на лобі буруватою плямою; на світлобурій спині рябів малюнок з великих довгастих чотирикутних плям червонобурого кольору.

Тигровий пітон (пітон молурус або тигрис), як і його родич, сітчастий пітон, звичайно водиться в багатих водою й рослинністю низинах Цейлона, де він полює на дрібних ссавців і птахів. Кажуть, він охоче нападає на молодих мавп і поросят, а як коли — їсть пташині яйця. Оповідання про небезпеку пітона для людини дуже перебільшені: на людину й великих тварин він кидається тільки в разі крайнього роздратовання, найчастіше, захищаючись. В таких випадках він може задушити ворога. Проковтнувши їжу, пітон перетравлює її дуже довго: від 8 до 38 днів, залежно від зовнішньої температури. Линяє він 4 рази на рік. В глухих при-

бережних заростях самиця пітона несе до 15 яєць і висиджує їх коло двох місяців. Молоді пітони легко звикають до людей і їх тримають інколи для знищення пацюків.

XXXII

Крокодили. Оповідання Сумангали про крокодилів. Ботанічні особливості району Гамбантоти. Прогулянка човном. Знайомство з лісничим. Подорож на моторнім човні вздовж берега. Салангани й їхні гнізда. Кораловий „сад“. Риба на скелях. Вбивство лихваря.

ДРУГОГО дня після полювання на тигрового пітона я мав нагоду спостерігати крокодилів. Вони жили у великому ставку, оточеному з двох боків мангровими деревами й на третину зарослому очеретом. Нам пощастило підійти по сухому до самого берега. Через хвилину я побачив крокодила. Він плив недалеко від берега, залишаючи за собою хвилястий слід. На поверхні води темніла тільки частина голови ящера. Перед ним з води вискакувала злякана риба. Водяна курочка, що плавала коло очерету, швидко знялась і полетіла далі від небезпечного місця.

Протягом 2—3 годин я бачив десятки крокодилів, які в різних напрямках перепливали ставок. Частенько над водою виступали їхні лускуваті тулуби й голови. Крокодили пірнали головою вперед, на мить показавши темні хребти й дуже хвилюючи воду. Вони справляли сильне вражіння й нагадували вимерлих страховищ юрського періоду — телеозаврів і белодонів.

Пройшовши трохи берегом, я злякав пару крокодилів, що лежали в високій траві. Вони швидко спустились з берега й з розгону булькнули в воду. Один з них здався мені справжнім велетнем, метрів 6—7 завдовжки.

На Цейлоні водиться два види крокодилів: гребенястий і болотяний. Останній не буває довший 4 метрів, тоді як гребенястий частенько має понад 8 метрів. Кажуть, особливо

великі гребенясті крокодили, які водяться в східній частині острова, в районах Мінерії й Канталаї. Цей вид характеризується, між іншим, двома вузлуватими ребрами на морді.

Як гребенястий, так і болотяний крокодил, звичайно живе в стоячих або повільно текучих водах, хоч є вказівки, що гребенястий крокодил інколи з'являється в морі, відпливаючи на 300 і навіть на 700 морських миль від берега.

Вдень крокодили звичайно лежать на відкритому березі, піщаному або болотистому, вигріваючись на сонці. Вони рідко відходять від води більш ніж на 100 кроків. Оповідання мисливців про зустрічі з крокодилами за кілометр-два від води — вигадка. Полюють крокодили звичайно в сутінках або вночі, живлячись переважно рибою, в наслідок чого їх справедливо вважають ворогами рибальського господарства. Крім риби, вони поглинають усіх тварин, яких можуть подолати: водяних і болотяних птахів і ссавців, які приходять на водопій або перепливають ріки й озера. На сухому крокодили рідко нападають на здобич. Однак Сумангала розповідав мені випадок, коли крокодил зтяг у воду підлітка, який необережно проходив берегом. Крокодил кинувся на нього з трави й схопив за ногу. Сумангала й інші свідки цієї драми побігли на допомогу, але крокодил устиг пірнути, потягнувши хлопчика на дно. Подекуди крокодили хапають за морду свійських тварин, що приходять на водопій.

— Я бачив, як крокодил тяг старого буйвола, — розповідав Сумангала. — Він схопив його за морду. Буйвол упирався й глухо ревів, але крок за кроком ішов у воду. Хлопчик-пастух зняв крик і став палицею бити крокодила по голові. Я підбіг і шпурнув на крокодила великий камінь. Після цього він випустив буйвола і, плеснувши хвостом, зник у воді.

Самиця крокодила кладе від 20 до 100 яєць у ямку, викпану в піску. Яйце завбільшки з гусяче і вкрите шаршавою вапняковою шкаралупою. Малята спочатку ростуть дуже швидко й на шостому-восьмому році досягають статевої зрілості.

Серед куців я застрелив досить великого крокодила.

В передсмертній агонії він з такою силою бив хвостом, що поламав геть кругом усі гілки. Другий крокодил, в якого я стріляв, втік у воду.

З Тіссамахарама я й Сумангала виїхали в поштовім екіпажі до Гамбантоти. Мені здавалося, що я раптом потрапив у якусь незнайому засушливу країну, подібну до Середньої Азії. Вздовж морського берега тяглися великі солоні озера, по краях, ніби снігом, вкритих кристалами солі. Скрізь виднілися солонці, або рослинність напівпустині, зовсім несхожа на звичайну тропічну. Шорсткі колючі трави, подібні до астрагала, оточували покривлені дерева. Густі зарості дерев'янистого молочая траплялися разом з незвичайно колючим кактусом, обсипаним букетами яскравочервоних квітів. Найпоширеніші тут рослини — різні види акацій. Золотистожовті квіти різних метеликових красиво виділялися на фоні ніжних листочків. Всі дерева в цій частині узбережжя випускали гілки від самої землі, як величезні кущі. Серед невеликих гайків, оточених луками, блищала поверхня лагун.

— Тут дощі бувають дуже рідко, — зауважив Сумангала. — Інколи протягом декількох місяців хмари не закривають сонця.

В Гамбантоті в готелі я спитав слугу, чому в них немає завіс над ліжками.

— Вгорі немає москитів. Сер може спати спокійно.

Пам'ятаю, коли я їхав на Цейлон, мене лякали москитами. Справді вони не страшніші від наших комарів, що вкидали мене інколи в розпач, коли я блукав з рушницею по болотах. Правда, один з видів цих двокрилих кусає дуже боляче, але я ніколи особливо не страждав від нього навіть у болотистих долинах рік.

Увечері, в день приїзду, я найняв човен і години з дві катався далеко в морі, милуючись берегом Цейлона. Я добре бачив гори в околицях Тіссамахарами, конус Адамового Піка й громаддя Педроталагали, затягнуте серпанком рожевого туману. Високо над морем літали могутні „брамінські шулки“ світлокоричневого кольору з білими головами. Тисячі галасливих чайок носилися над синьою гладдю води, спустивши вниз карлючкуваті дзьоби. Інколи

з води, тріпочучи крилами-плавцями, вилітали табунці літучих риб, зляканих якимсь зубатим ворогом.

— Чим займається населення Гамбантоти? — спитав я хазяїна човна.

— Рибальством, сер. Деякі мають рисові плантації або заробляють підводами,— переклав мені Сумангала.

Гамбантота відома малярією. Серед рибалок не менше третини хворих. Вмирає дуже багато, бо малярія часто ускладнюється шлунковими хворобами. Європейці селяться тільки на високих місцях, куди не залітає малярійний комар і де завжди повіває морський вітер.

У мене був рекомендаційний лист містера Сайдорна (він же Сидоренко) до його гамбантотського приятеля — лісничого. Переночувавши в готелі, я пішов до нього на віллу. Лісничий, як виявилось, був пристрасним колекціонером морських тварин. Його великий кабінет захряс шафами з заспиртованими медузами, сифонофорами, голотуріями, морськими зірками, поліпняками, раками. Йому треба було бути не лісником, а зоологом. Проте в нього знайшовся непоганий гербарій деревної рослинності; він з гордістю показав мені описаний ним новий вид еритрини.

Лісничий запропонував мені прогулятися з ним на моторнім човні вздовж берега. Ми виїхали з бухти й повернули на схід уздовж скель, оточених морським прибоєм. Тут я вперше побачив гнізда саланган. Знову вони здавалися світлосіримими папірцями або ганчірками, причепленими до каміння. Табунці саланган, дуже подібних до наших стрижів, щебечучи носились навколо нас і над поверхнею води.

— Тут збирають їхні гнізда? — спитав я.

— Так. Тричі на рік. Звичайно збирають тоді, коли у пташат починає пробиватися пір'я. Сингалези чомусь вважають, що гнізда з яйцями й з голими пташатами гірші. Старих гнізд зовсім не їдять.

Про гнізда саланган за старих часів розповідали всякі небилиці: їх вважали зробленими з риб'ячої ікри або з м'яса каракатиці або з якоїсь слизуватої морської рослини, якої ніхто й ніколи не бачив. Тепер ми знаємо, що салангани роблять гнізда з власної тягучої клейкої слини, яка виді-

ляється з дуже розвиненої під'язикової залози і швидко застигає на повітрі. Гнізда мають вигляд плоских чашок і прикріплюються до скелі одним боком. Самиці несуть по два білі яйця. На ці оригінальні солодкуваті гнізда великий попит в Індокитаї й Китаї, де з них варять суп.

Лісничий скерував човен до невеликої затоки з водою, прозорою, як скло. Зібравшись на валун, я міг милуватися з чудового коралового саду, де, замість звичайних квітів, красувалися червоні, зелені, жовті, фіолетові щупальці поліпів. Серед заростей цього підводного саду лазили різноманітні плеченогі, голотурії, чорні морські їжаки, личинки черваків і ракоподібних, чудесні сифонофори; плавали різноманітні риби й швидко пересувалися червоні раки. На жаль, налетів вітер, і вода так зарябіла, що кораловий сад і його мешканці зникли з очей.

Коло затоки ми сполохали табунець риб — періофтальмусів, які лежали на виступах скелі. Здавалося дивним, що ці водянні тварини покинули рідну стихію й стали ловити суходільних тварин, як щука у байці Крилова. Але періофтальмуси чудово пристосовані до життя на суші й полювання на комах; на своїх міцних плавцях вони злазять на досить круті скелі, де гріються на сонці й підстерігають здобич. При найменшій небезпеці вони стрибом спускаються з скелі до води.

У смузі прибою прикріпилася до каміння сила скойок і слимаків, серед яких трапляються істивні види. Деяких з них можна було відокремити від каменя лише ножем. Серед валунів бігали краби, насторожено кружляючи своїми стеблуватими очима.

Покатавшись морем, ми повернулися до Гамбантоти.

Йдучи містечком, ми побачили великий натовп, що загородив вулицю. Сумангала пішов на розвідки й, повернувшись, розповів цілу драматичну історію. Її героєм був столяр-сингалез, на ймення Мустафа. В нього два роки тому згоріла майстерня. Він позичив гроші у лихваря, але заплутався в боргах і втратив останнє майно, конфісковане постановою суду. Мустафа зробив собі човен і став рибалити, надіючись хоч цим зібрати гроші для збудування нової майстерні. Днями лихвар добився накладення

арешту на човен. В розпачі столяр вдерся до лихваря і вбив його.

— Народ схвалює його вчинок,— сказав Сумангала.— Хочуть написати до губернатора прохання про помилування столяра, бо лихвар своїми незаконними процентами розорив уже багатьох.

Вбивство в сингалезів буває надзвичайно рідко. Яка гостра ненависть до ворога повинна була накупитися в бідного столяра, що зважився на крок, який остаточно розбиває його власне життя.

Чутка про вбивство лихваря блискавкою рознеслась по містечку. Її обговорювали в кожній крамничці й майстерні. Сумангала десь довідався, що лихварі вирішили добитися найжорстокішої кари для столяра на страх іншим боржникам.

XXXIII

Подорож до Матари. Фламінго. Пелікани. Галле. Огляд кокосових плантацій. Будова кокосових горіхів та їх збирання. Найдки з кокосового горіха. Розсадник кокосових пальм. Становище робітників на плантації.

ПОБУВАВШИ в околицях Гамбантоти і ще раз надивившись на крокодилів, якими кишіли ставки, я поштовим екіпажем доїхав до Матари. Тут на берегах широких лагун я близько спостерігав двох найбільших водяних птахів Цейлона — фламінго й пелікана. Вже здалеку, підходячи до лагун, бачиш рожево-червоні й білі плями купами й поодинці, розкидані на низькому березі й у воді. Птахи плавають і бродять по мілких місцях лагун, і сонце сліпучо заливає їхнє яскраве пір'я. Розкішні зелені рамки оточують лагуни й птахів, морський вітер шерхає в очеретах і накидає на поверхню води тонке мереживо.

Звичайно, фламінго ефектніші від пеліканів. Довгі чер-

воні ноги, зміна шия, масивний круто загнутий дзьоб, звичка стояти на одній нозі, підкорчивши другу під черево, нарешті ніжнорожеве пір'я з кармінночервоними й чорними плямами крил — надають фламінго незвичайно своєрідного й мальовничого вигляду. Коли фламінго стоїть на одній нозі, сховавши під крило голову, він здається червоно-рожевою подушкою, наштрикнутою на довгу палицю. Ось фламінго зайшов у воду й, нахиливши ший, став копатися дзьобом у намулі, розшукуючи слимаки й скойки. Йому не доводиться при цьому згинати ноги, бо його гнучка шия завдовжки, як ноги. Спіймавши якусь живність, птах поважно крокує далі й при цьому в такт кроку похитує тулубом.

У пелікана приземистий дебелий тулуб, завбільшки з лебединий, на коротких товстих ногах з плавальною перетинкою. Величезний прямий дзьоб схожий на вістря меча з загнутим донизу кінчиком. Пір'я не вражає красою: на рожевобілім тулубі темніють буруваті крила, надзвичайно масивні, як і всі органи цього птаха. Пелікани табунами ловили рибу, занурюючи в воду досить довгі й товсті ший.

Я стрельнув, і фламінго знялися в повітря, ніби червоні прапори, заблищавши на синім небі; за ними важко, але швидко полетіли пелікани.

У Матарі—кінцева станція залізниці, проведеної з Коломбо вздовж західного берега острова. Повернувшись з лагун, я проїхав поїздом до Галле, що завдяки добрій природній гавані відіграло раніш важливу роль проміжного пункту між затоками Індійського океану. Пізніше роль головної гавані острова перейшла до Коломбо, і торговельне життя в Галле стало поступово завмирати.

В Галле добре зберігся старовинний голландський вал, що захищав місто від моря. Місто населене переважно індоарабами, бургерами й нащадками португальців. Як і в усіх цейлонських містах, роль „кулі“, тобто чорноробів, виконують дужі й енергійні таміли — найбільш пригнічена і знедолена частина населення острова. Вони беруться за кожную роботу, і за якісь 30—40 центів готові працювати цілу добу, не розгинаючи спини. Гавань надзвичайно красива, хоч тепер майже пустинна.

Увечері я пішов до власника великих кокосових плантацій, містера Плетша, до якого мав рекомендаційного листа від бангантотського лісничого. Одноокий, одутлий старик не тільки дозволив мені оглянути його плантації, а й сам поїхав зі мною.

Плантації містера Плетша були, очевидно, дуже великі. Одна з них тяглася вздовж берега моря, а дві інші, розділені багнистою річкою, розкинулись на схід від залізниці. Після чудових джунглів центральних провінцій море кокосових пальм здалося мені монотонним і нудним: однакові тонкі стовбури без гілок, з жмутками листя на верхівках, гола земля, відсутність співочих пташок... Тільки мальовничі лагуни й покручені береги річок, зарослих чагарником і бамбуком, прикрашали цю одноманітну картину.

Серед плантації (або „estates“ — по-англійському) збудовані бараки для робітників і довгі повітки та намети для зберігання горіхів і копри (ядро горіхів). Це—ціле містечко, дуже жваве під час збирання горіхів. Тут я мав змогу бачити кокосові горіхи в різних стадіях спілості. Їхня оболонка складається з трьох накладених один на один шарів: зовнішній — тонка бура шкірка, що вкриває середній шар — товстий, складений з паралельних жорстких і грубих волокон, які мають важливе промислове значення; під цією тканиною лежить третій і останній шар — шкаралупа горіха більш чи менш кулястої форми, тверда, як камінь. На ній легко побачити три дірочки, в одній з яких лежить зародок. Поки горіх дуже молодий, в ньому всередині є кисло-солодкий сік, так зване кокосове молоко. В міру достигання горіха цей сік стає все більш оліїстим і набирає молочнобілого забарвлення. Поволі утворюється білок, що на палець вистеляє середину шкаралупи. Кількість кокосового молока, що стає на цей час солодким, зменшується і всередині горіха утворюється порожнина. В білку багато олії, він білого кольору й твердістю нагадує мигдаль.

— Скільки горіхів пересічно дає пальма?

— Сорок п'ять—п'ятдесят. Урожайність залежить від догляду за деревами. На нових насадженнях інколи буває від 150 до 200 горіхів на рік.

На одній з ділянок плантації збирали горіхи. Цим зай-

Плантація кокосових пальм тяглася вздовж берега.

маються виключно чоловіки таміли. Перед тим як лізти на дерево, робітник зв'яже собі шнуром ноги коло кісточок, щоб можна робити невеликі кроки. Після цього він підходить до пальми й починає лізти на неї, щільно притискуючи до стовбура підосви ніг. Крок за кроком, представляючи ноги й тримаючись руками за стовбур, робітник злазить на верхівку пальми й скидає на землю спілі горіхи. Лопни шнур або спорсни з стовбура рука, і робітник неминуче повинен упасти з 10—12 метрів висоти на землю. Я з завмиранням серця слідкував за цією еквілібристикою.

— Чи часто бувають нещасні випадки?

— Ні. Збиральники горіхів — досвідчені хлопці.

— Скільки ви їм платите?

— Сорок центів на день, на їхніх харчах.

Це означало, що робітник приблизно за 25 копійок на день на своїх харчах повинен щохвилини ризикувати головою. Тільки злидні могли примусити людей до цієї небезпечної й важкої праці: я бачив, як робітники, спустившись з дерева, розтирали намулені шнуром ноги. Мені здавалось, що можна було б вигадати нескладне приладдя, яке полегшило б лазіння по пальмових стовбурах. Але плантатор найменше цікавився цим.

— Хай працюють, чорти, — сказав він, — сорок центів не малі гроші.

— Я чув, що кокосові горіхи можна збирати з допомогою мавп?

— Ну, це дитяча забавка. Треба вміти вибрати спілі горіхи. До того ж під кожним деревом повинен стояти робітник і сіпати мавпу за шнур.

— У нас тут є вчена мавпа, — усміхаючись сказав управитель плантації. — Коли бажаєте, ми продемонструємо її вмільсть.

Привели мавпу й прив'язали до її нашійника довгий шнур.

— Хай! — гукнув молодий робітник.

Мавпа стрибнула на стовбур пальми й швидко побігла до верхівки. Там вона спокійнісінько сіла серед листя й поглядала на нас розумними очима. Робітник сіпнув за шнур. Мавпа підійшла до горіха і, зірвавши його руками, кинула вниз. Зробивши це, вона знову сіла в тіні листя. Робітник вдруге сіпнув шнур, і мавпа нехотя шпурнула вниз другий горіх.

— Ах, ти ледарка! — закричав управитель. — Працюй, працюй!

Шнур сіпали багато разів, поки мавпа скинула десяток горіхів.

Зібрані горіхи намочують і підсушують, щоб обідрати з них волокнисту оболонку. Мочать у лагунах, перегорджених бамбуковим тином.

На веранді невеликого будинка містер Плетш почастивав мене кокосовим молоком, охолодженим на льоду. Тільки тепер я оцінив цей напиток, здатний чудово задовольняти спрагу. Коли я додав до нього трохи бургундського,

вийшло щось подібне до крющону. Мені запропонували також ароматне пальмове вино („тодді“) й стиглий білок горіха, потертий з ніжним м'якушем мангустана. До цієї маси додали лимону й соку плода манго, а потім все заморозили на льоду. Я рідко їв смачніше пирожне.

— Добра господиня з кокосового горіха може приготувати сотню різних страв,— сказав управитель.

— Але тут не тільки горіх?

— Він—основний продукт. Візьміть 80% горіха й 20% риби й ви матимете чудові котлети, куди тривніші, ніж звичайні. А як вам сподобається цей салат?

Салат з молодого пальмового листа з розтертим у „тодді“ горіхом був чудовий. Таксамо були смачні пиріжки, начинені горіхом, змішаним з манго й крабовом м'ясом.

Поснідавши, ми оглянули розсадники кокосових пальм. Велика площа на березі ріки була зайнята сіянцями. На землі рядами лежали пророслі горіхи, звільнені від волокнистої оболонки. В деяких паростки витикалися з дірочок шкаралупи на 5—10 сантиметрів, в інших на метр. На паростках росло по два довгі вузькі листки.

— Днями почнемо садити сіянці на плантації,— сказав управитель.

В цю хвилину до нього підійшов наглядч і сказав кілька слів по-сингалезькому. Управитель попросив вибачення і швидко пішов на плантацію. Пізніше я довідався від Сумангали, що один з робітників зірвався з пальми й поламав обидві ноги. Виявилось, що нещасні випадки бувають на плантації дуже часто, але адміністрація по можливості приховує їх.

— Тут особливо жорстоке ставлення до робітників,— сказав Сумангала.— Їх так часто штрафують за найменшу провину, що багато з них працюють даром. Бараки збудовані давно і не ремонтуються. Управитель і „кангані“ влаштовують справжні езекуції і забивають робітників до неприємності. Місяць тому з плантації одночасно втекло 52 чоловіки. Приїжджав чиновник розслідувати скарги, але справа закінчилась щасливо для плантатора.

Під час огляду плантації раптом налетів шквал. Пальми пригнулися до землі. Робітники стали швидко спускатися

на землю й розв'язувати ноги. Ми ледве встигли добігти до повітки, як линула злива. Я вперше бачив таку велику бурю в пальмовім лісі. Вітер скажено рвав листя й гнув дерева, як очерет; але еластичні пальмові стовбури випрямлялися після кожного подуву вітру, а листя міцно трималося на вершках.

XXXIV

Відвідання Велігамської бухти. Коралові банки. Школа у Велігамі. Лагуна Когалла-Вева. Стрільба в термітник. Спалення померлого жерця.

В ГАЛЛЕ я побував на славетних коралових банках у Велігамській бухті, цікаво описаних на початку 80-их років минулого століття великим натуралістом Геккелем.

Велігама („піщане селище“), іменем якого названа бухта, лежить кілометрів за 25 на південний схід від Галле. Тут можна проїхати поїздом, але я пройшовся до Велігами пішки слідом за візком, на якому лежав мій багаж і сидів Сумангала.

Шосе покрутилось коло самого берега моря серед кокосових лісків, лагун і смарагдових рисових плантацій, оточених стіною джунглів.

О дванадцятій дня ми прибули до Велігами і влаштувалися в дуже затишнім готелі. „Заїзда“, в якому жив Геккель, давно вже не існувало, хоч велігамські старики добре пам'ятали вченого, який прожив серед них кілька тижнів. Вони згадували про нього з добродушною усмішкою й розповідали про величезну кількість морських тварин, спійманих для нього в бухті.

По обіді, найнявши човна, я з Сумангалою поїхав оглянути коралові банки. Важко описати розкоші цих підводних лісів, розкинутих на величезнім просторі в кришталево чистій воді океану. Дивлячись на них, розумієш, чому вчені так уперто вважали коралових поліпів за рослини. Їхні кільця шупалець разуче нагадують квітки, а вапнякові

будівлі — розгалужене дерево й кущі. До того ж багато цейлонських коралів забарвлено в різноманітні зелені тони, що робить їх зовсім подібними до рослин. „Жовтуватозелені альціонії стоять поряд з зеленуватоблакитними гетеропорами; малахітові аптофіли — з оливковими міленорами; смарагдові мадрепори й астреї — з зеленуватобурими монтипорами й меандринами“ (Геккель). Серед зелених коралових лісів плавають і колишуться зелені тварини, які в інших місцях бувають забарвлені зовсім інакше. Тільки тут можна побачити дрібних і велетенських тридаки, морських зірок і їжаків, що конкурують у барвах з листям дерева на березі бухти. Тут же плавають зелені риби й раки, ворушаться на дні зелені черви, водять щупальцями зелені актинії. Зелені тони цих тварин нескінченно різноманітні і аж ніяк не стомлюють ока. З ними красиво гармоніюють інші фарби, якими красуються багато коралів і мешканців підводних садів. Не можна відірвати погляду від пурпурночервоних букетів зірчастих коралів, ніжнорожевих поцілопор, бурих і фіолетових мадрепор, спритних червоних рачків і строкато забарвлених риб, що табунцями плавають серед подібних до дерева коралів. За прикладом Геккеля я кілька разів пірнав на дно бухти й зблизу милувався чарівним садом, залитим фантастичним зеленим світлом. Навколо мене ворушилися щупальці поліпів, коливалися морські рози, плавали медузи. Мимоволі рука простягалася до „квітів“, щоб зробити з них розкішний букет, але багато з цих „квітів“ жалять руку, як кропива. Під час спроби відломити шматок коралового дерева я поранився уламками, а медуза, яка пропливала повз мене, обпекла мені плече й спину. Прогулянки в підводнім саду були не зовсім безпечні, але я так захопився ними, що, перевівши дух на човні, знову й знову поринав на дно. На жаль, чудове забарвлення коралових поліпів безслідно зникає на повітрі разом з смертю цих цікавих тварин.

Намилувавшись з коралових лісів, я пішов до Велигами. Тут я познайомився з сингальськими вчителями, які розповіли мені, що незадовго перед моїм прибуттям одного з учителів було звільнено за непохвальну фразу, сказану на адресу англійців.

Протягом чотирьох днів перебування у Велігамі я щодня по кілька годин вивчав коралові банки й до запаморочення пірнав на дно бухти. Але на четвертий день моє захоплення прогулянками по підводних садах трохи охолонуло, коли незвичайно яскраво забарвлена змія пропливла між кораловими будівлями.

В околицях Велігамі я оглянув величну лагуну — Когалла-Вева („скелясте озеро“), описану в свій час Геккелем. Вона оточена лісистими пагорками і вкрита мальовничими острівцями, на яких подекуди живуть люди. На крутій скелі височить буддійський храм з традиційним зображенням сидячого Будди й незграбним живописом на стінах. Лагуна кишить величезними гребенястими крокодилами, що часто виповзають на відшліфоване водою каміння коло входу в затоку. На мілких місцях бродили табуни фламінго, які знімалися з наближенням нашого човна. В густих прибережних заростях перегукувалися півні джунглів; але обережні птахи не виходили на голі місця, де їх могли вбити мисливці або схопити брамінські шуліки.

На берегах лагуни траплялося багато термітників. Пам'ятаючи пригоду в околицях Кенді, я оглядав їх з деякою обережністю. До одного з них, що весь з'яв тріщинами й дірками, я не наважився підійти.

— Спробую вигнати змій,— сказав я,— і стрельнув у термітник з вінчестера.

Я стріляв п'ять разів зряду, цілячись у найпідозріліші місця. Після кожного пострілу виповзали чорні скорпіони, а після п'ятого з'явилася довга плямиста змія. Вона швидко сповзла на землю, і Сумангала вбив її з дробовика.

Коло селища ми зустрілися з жалобною процесією. Ховали сингалеза, померлого від тропічної малярії. Цей обряд відбувається в сингалезів дуже просто, не на цвинтарях, яких немає в селищах, а в садах, лісах або просто коло шляху. Я не мав нагоди бути присутнім на похоронах жерців. Кажуть, їх влаштовують з великою помпою. „Гідне уваги свято, яке мені тут (тобто у Велігамі) пощастило побачити,— писав Геккель,— це похорони старого буддійського жерця. Тоді як звичайних людей ховають просто в саду або в ближчій кокосовій лісі, на долю жерців ви-

падає честь бути спаленими. На цей раз спалювали старого жерця. Тому поблизу головного храма в пальмовім гаю зробили величезне огнище з пальмових дров. Після того, як мерця пронесли з урочистими співами селищем на високих, прикрашених квітами, ношах, кілька молодих жерців у жовтій одежі стягли його на огнище, яке було метрів 9 заввишки. Огнище краями впиралося в чотири високі пальми, між якими був натягнутий намет з білої матерії. Після виконання різних церемоній, співів і молитов огнище запалили о п'ятій годині вечора в супроводі оглушливих звуків там-тамів. Багатотисячний натовп з напруженою увагою чекав тієї хвилини, коли вогонь охопить намет. Течія гарячого повітря надимала натягнуту білу тканину, як величезне вітрило; вже настала ніч, коли полум'я раптом охопило намет, що згорів за одну мить. Це було знаком до початку веселішої частини свята. Стали розносити пальмове вино й рисові коржі. Бучна й весела гульня тривала більшу частину ночі.¹

Це оповідання славетного вченого ще раз потверджує моє спостереження, що релігійність сингалезів надто поверхова. Вони більше захоплюються театральністю ритуалу, ніж суттю догматів. Намагання жерців розпалити в населення фанатизм не давало ніяких наслідків.

XXXV

Плантація лимонної трави. Подорож до Удугами. Ночівля в сингалезькій хатині. Подорож човном по річці Гінтоті. Пандани й мангрові дерева. Я заблудився. Зустріч з дикими буйволами.

ПОВЕРНУВШИСЯ до Галле, я оглянув коралові банки в затоці й побував на великій плантації лимонної трави, що належала багатому сингалезові. В нього було кілька десятків робітників-тамілів,

¹ Передаю оповідання Геккеля трохи скорочено. А. П.

яких він експлуатував не менше, ніж перший-ліпший плантатор іншої національності. Він торгував лимонним маслом, яке виробляв, переганяючи траву. Аромат масла наповнював околиці й відчувався навіть на відстані 2—3 кілометрів від плантації.

Через два дні я вирушив до селища Удугами. Воно розташувалось на березі невеликої річки Гінтоти кілометрів за 45 від Галле. Надвечір ми доїхали до маленького селища, захищеного серед зелені. Тут ми переночували в хатині, у знайомого Сумангали. Не знаю, що розповів про мене Сумангала господарям, але вони вітали мене дуже гостинно. За хатиною ріс плодовий сад. Я побачив у ньому невисокі динні дерева з пучками розрізного листя, під яким висіли плоди; „манго“ — надзвичайно стрункі дерева, вкриті видовженими, синюватозеленими листками; „джекові“ (хлібні) дерева, на могутніх стовбурах яких висіли величезні, буруватожовті плоди, здалеку схожі на справжній хліб; різноманітні банани з великими й дрібними плодами; мангустани, дуріан і ряд інших менш цікавих рослин. До речі, про дуріан: запах цих плодів відбиває усяке бажання спробувати їх, але на смак вони чудові.

Увечері коло порога зібралася вся родина. Господар хатини — худорлявий чоловік років 50, колись пом'ятий буйволом, від чого його ліва нога погано слухалась, розповідав про ціни на рис і фрукти в Галле й скаржився на високі податки.

Під час розмови коло тину почувся писк і метушня.

— Змія схопила пацюка,— спокійно сказав господар, помітивши, що я повернувся в той бік.

— Щуролов?

— Так, сер.

— Він полює в хатах?

— Його ніхто не боїться,— ухильно відповів господар.

Мені влаштували м'яку постіль з трави і вкрили її новою рогожкою. Але я спав погано: заважало виття шакалів, а головне, я задихався від диму ганчірки, запаленої коло дверей хатини. Таким способом сингалези захищаються від москітів та мошкари.

Другого дня ми поїхали далі і через кілька годин при-

були до Удугами. Тут я найняв човна з непроникливою для дощу халабудою, двох веслярів і поплив на верховини річки Гінтоти, що починається на схилах центральної височини. Вгорі її течія швидка, але посередині й особливо внизу річка тече спокійно і частенько зливається з мангровими болотами й ставками. Під час південно-західного мусону рівень Гінтоти значно підвищується, і вона заливає низини.

Ми посувалися, не поспішаючи, частенько зупинялися коло селищ та в інших, цікавих для мене, місцях. Коли траплялися селища, ми ночували в хатинах, а ні — спали в човні.

Як тепер пам'ятаю наші привали на крутім березі Гінтоти, в тіні величезних дерев або бамбука. Горить огнище, над ним на таганах висять казанки з рисом і рибою. Під кручею плавко тече ріка; в її червонуватій воді відбиваються зарості бамбука й велетенського очерету. Над головою розкинулось чудове тропічне дерево з блискучим, ніби лакованим, листям та вузлуватими гілками. Крізь листя пробивається й поблискує на землі жагуче сонячне проміння. В траві, на кущах і деревах тріщать цикади, дзвенять деревні жабки й дзвінко перекликаються в чагарнику пташки. Спека! Ліньки поворухнути рукою, а сингалези сидять коло огнища й весело балакають, ніби ми не на шостім градусі північної широти, під екватором, а на п'ятидесятім.

Ще в Галле я звернув увагу на різноманітні види панданів. На Гінтоті вони утворювали справжні узбережні ліси. У цих дивовижних рослин стовбури, вилкувато або трійчасто розгалужені, не торкаються ґрунту, а спираються на складну систему повітряного коріння, що підтримує стовбури в повітрі. Коріння буває просте й розгалужене; заглибившись у ґрунт, воно утворює мережу підземного коріння, що ставить могутній опір ударам хвиль або ураганів. З верховіття звисає довге вузьке листя з гострими голками на зворотнім боці. Між ним видно суцвіття з багатьох дрібних непоказних квіток. Чоловічі квіти зібрані окремо од жіночих у качани з довгою ніжкою. Невеликі плоди висять гронами.

На берегах Гінтоти і в сусідніх ставках зарості панда-

їв далеко заходять у воду й заважають пересуванню човна. Між повітряним корінням знаходять притулок численні водяні й земноводні тварини. Там завжди панує напівтемрява, бо листя панданів сплітається в суцільний зелений намет.

Раз, коли я стояв на березі, біля панданових заростів, спід повітряного коріння вплив, прямуючи до протилежного берега, величезний тигровий пітон. Високо піднявши шию, він красиво звивався на дзеркальній поверхні ставка і нарешті сховався в густім очереті.

— Пандан — корисна рослина, — зауважив якимось Сумангала, — з його листя видобувають міцне волокно, із нього виробляють паруси; плоди їдять, а з молодих квітів готують смачний салат.

На Цейлоні росте кілька видів панданів, відмінних один від одного формою листя й деякими іншими особливостями.

Не менш цікаві мангрові дерева, дуже поширені на західному узбережжі Цейлона. Їхні стовбури теж стоять на численних повітряних коренях-підпорах, між якими інколи можна проїхати на невеликім човні. Листя цих дерев сіруватозелене, шкірясте, блискуче. В середній течії Гінтоти я бачив ставок, поспіль зарослий мангровими деревами. У таких ставках особливо багато малярійних комарів та різних земноводних і плазунів. На гілках мангрових дерев будують гнізда співочі птахи, в тім числі цейлонська іволга, переливчасті співи якої цілими днями лунають на берегах ставків і річок.

Ми проминули велике селище й стали підійматися до верховин річки. Течія ставала швидша. Річку обступили лісисті пагорки, оточені терасами рисових плантацій. Між пагорками каскадами збігали струмки серед тінистих дерев, під якими буйно розвивалися різні види трав'янистої папороті.

Дощі затримували рух; якимось нам довелося дві доби сидіти в димній сингалезькій хатині, слухаючи виття урагану.

Стояли незвичайно задушливі дні й ночі. Одежа прилипла до тіла; металічні речі іржавіли, а шкіряні — пліснявіли.

Довгі прогулянки стомлювали. Я кілька разів на день обливався водою, але це не давало мені ніякого полегшення. Тільки перед світом температура повітря трохи знижувалась, і випадала рясна роса.

Одного з таких задушливих днів я пішов покрученою стежкою на пагорок. Звідси я спустився в безлюдну долину, що вузькою стьошкою простяглася між горами. Я був сам, бо Сумангала забив ногу, незручно стрибнувши з човна. Я довго йшов стежкою, поглядаючи на розкішні рослини, птахів і комах. Тут водилося багато чудових жуків, і вони, як величезні смарагди й рубіни, сиділи на листі кущів або літали над травою. Особливо виділявся красою один вид оленки, що переливала всіма кольорами радуги. На дереві я побачив довгі щільники (з метр) — гнізда дикої цейлонської бджоли. Дикі бджоли залишаються на однім місці доти, доки виведеться молодь. Після цього вони вкупі з маткою перекочують до іншого району, багатого на квіткові рослини, і знову будують висячий щільник. Перекинувши коло стежки камінь, я знайшов під ним велику отрутну сколопендру — справжнього велетня, порівнюючи до нашої. Я хотів був узяти її пальцями, думаючи, що це сороконіжка, але вчасно схаменувся й розчавив її закаблюком. Наді мною швидко перелітали з місця на місце надзвичайно рухливі бджолоїди. Двічі мені пощастило побачити крупні екземпляри птаха-носорога, з рожевим роговим виступом на дзьобі. Табунці ластівок носилися над травою, оживляючи долину веселим щебетанням. Інколи зза кущів знімалися незвичайно ефектні пурпурні чаплі. Вони повільно злітали в повітря й потім знову спускалися на землю.

Раптом якась велика тварина, примусивши мене здригнутися, схопилась на ноги ліворуч від стежки. Я враз пізнав у ній буйвола. Він повернув був до мене люту морду, але враз з коротким ревом шарахнувся в кущі. У різних місцях болота схоплювались інші буйволи. З тупотом і тріском вони пронеслись повз мене до лісу. Я бачив, як миготіли серед кущів їхні темні тіла з задертими хвостами.

Незабаром все змовкло. Я стояв на стежці, ще не усвідомивши, що переді мною були не ручні, а дикі буйволи,

і що я був у великій небезпеці. Мене охопив жах. Я швидко повернув назад і виліз на горбок, з якого, мені здавалось, я спустився в долину. Але я не побачив річки. Спереду прослалося море лісів, а на обрії синіли гори, яких я раніш не бачив. Я став пригадувати положення долини, в якому вона відкрилася мені вперше. Тоді я бачив її вздовж, а тепер вона тяглась переді мною впоперек, обгинаючи горб, на якому я стояв. Я в думці перенісся на другий, потім на третій пагорок, але з жодного з цих пунктів я не міг побачити закрутів долини з блискучим озерцем посередині. Я спустився з пагорка й повернувся до того місця, де вигнав буйволів. Звідси я повернув назад, уважно оглядаючись на всі боки. На повороті стежка розходилась. Тепер я зрозумів свою помилку: замість того, щоб повернути праворуч, я пішов був уперед, схвильований пригодою. Я легко зітхнув і пішов стежкою, але через годину вона завела мене в такі нетрі, що я зупинився зовсім розгублений. Довелось повернутися до „буйволового місця“ й звідси знову піти долиною. Кроків за 300 від того місця, де стежка розходилась надвое, я побачив стежечку, напівзаховану в кущах бамбука. Тепер я згадав, що, спустившись у долину, я відсунув від обличчя зелені бамбукові гілки. На цей раз я потрапив на правильний шлях і з пагорка побачив річку й наш табір. Я проходив годин шість і від втоми не почував ніг. Узнавши про мої пригоди, Сумангала докірливо похитав головою й заявив, що він більше не пустить мене самого в джунглі.

У навколишніх ставках я так часто бачив крокодилів, що майже перестав звертати на них увагу. Я застрелив раз досить великого самця, але другого дня він зник: мабуть його потягли й пожерли інші крокодили.

Диких слонів я бачив тут тільки раз: невеликий табун вийшов з очерету й сховався в лісі. Того самого дня я спостерігав леопарда, який великими стрибками біг серед кущів. Я стрільнув, але не влучив.

Нарешті ми дісталися до верховин річки Гінтоти. Їхати далі човном було неможливо. Ми повернули назад і на четвертий день спустилися до гирла ріки.

З Галле до Коломбо пішки. Кобра на дереві. Експерсії на річки Бентоту та Калугангу. Прибуття до Моунт-Лавінії. Від'їзд до Індії.

ЗАХІДНІ узбережжя Цейлона населені дуже густо. Тут зосереджена основна площа кокосових і рисових плантацій, що відтиснули на схід первісні джунглі. Тому прибережна смуга між Коломбо й Галле вкрита густою мережею шляхів, які дають змогу туристам познайомитися з островом, не забираючись далеко в нетрі.

Повернувшись до Галле, я найняв підводу і, склавши на неї речі, пішки вирушив до Коломбо, пробувши в дорозі 14 днів. Ми посувалися брукованим шляхом уздовж морського берега, пересікаючи пальмові гаї та широкі долини рік. Інколи я далеко відставав, і тоді підвода, на якій їхав Сумангала, чекала мене в тіні дерев. Ми частенько зупинялися на березі моря, і я цілими годинами сидів, слухаючи грім хвиль або спостерігаючи підводне життя. Я міг не боятися раптового шквалу, бо зі мною був пересувний будиночок, в якому можна було спокійно перечекати негоду.

В Амбалапгоді довелось перечекати велику бурю, що перетворила поверхню океану на спінені гори хвиль.

Коло залізничної станції Балапітії я оглянув велике солоне озеро Мадуганга. Воно цікаве своїми непролазними заростями панданів і мангрових дерев. Коли ми проходили берегом, Сумангала схопив мене за рукав.

— Обережніше, сер.

Майже над моєю головою навколо гілки дерева обвилася змія. Я здивувався, пізнавши в ній кобру.

— Хіба вона лазить по деревах?

— Звичайно, сер.

Я застрелив кобру з дробовика й зняв з неї шкурку для чучела.

В Бентоті я найняв човен і піднявся кілометрів на десять по річці. Її береги місцями дуже заболочені й укриті

лісами, де я бачив надзвичайно могутні екземпляри дуба з потрісканою корою. Плазуча пальма (ротанг) вкривала узлісся. Коло річки носилися табунці гострохвостих бекасів.

В Калутарі я піднявся трохи по річці Калуганзі, але штормова погода примусила мене повернутися до гирла. Човен кілька разів мало не захлюпнуло водою. Вперше мене так дуже покусали москїти, що я цілу добу лежав хворий.

Якось між Калутарою й Моунт-Лавінією я розговорився з Сумангалою про природні багатства Цейлона.

— Так, Цейлон багатий, — сказав Сумангала, — але це багатство не наше. Воно належить англійській буржуазії.

— Добийтеся незалежності.

— Я буду одвертий, сер. Сила покищо не на наших боці. Але нам обридло хазяїнування іноземців, і ми хочемо незалежності. Серед нас багато культурних людей, які могли б справитися з державними справами. Ми не хочемо бути рабами у власній країні. Сер об'їхав частину Цейлона і бачив, як поводяться з нами люди, які вважають себе цивілізованими. Ми будемо боротись, доки станемо вільними.

— Бажаю вам успіху.

— Дякую, сер.

Незабаром ми прибули до Моунт-Лавінії. У знайомім мені готелі я прожив кілька днів, упорядковуючи колекції. Сюди щодня прибували туристи і, як ошпарені, бігали берегом, клацаючи кодаками. Якась безцеремонна леді сфотографувала мене, мабуть, вважаючи, що я факір (я дуже схуд і почорнів, як чобіт).

В Моунт-Лавінії в мене було багато цікавих хвилиних знайомств. Тут бували люди, що об'їздили півсвіту, що побували на Гімалаях і Кордільєрах, вулканах Японії й озерах Центральної Африки. Але більшість туристів складалася з гулящих людей, які нічим серйозно не цікавились і шукали тільки комфорту й розваг. Напередодні свого від'їзду я познайомився з російським графом Остен-Сакеном, який встиг побувати чи не в усіх частинах світу. Він возив листи Миколи II до різних „найясніших осіб“ і

Знов ми на березі в Моунт-Лавінії.

тепер їхав з таким листом до сіамського короля. Цей офіцер говорив тільки про місцеві вина й розваги тих країн, де він встиг побувати.

Мені обрид цей калейдоскоп облич, і я вирушив до Коломбо. Консул та його дружина ледве пізнали мене, так я змінився зовнішньо.

— А як Сумангала? — спитав консул.

Я хвалив Сумангалу, як міг, звичайно нічого не сказавши про його політичні переконання.

— Куди ви думаєте тепер? — спитала дружина консула.

— До Індії.

Увечері я пішов до Сумангали. Він жив у тубільному кварталі Петтах у крихітному одноповерховому будинку. Мене зустріли привітно, і я не помітив, як пролетів час. Син Сумангали, молодий аптекар, дотепно розповідав про ворожбитів, які ще збереглися подекуди в селищах.

— Хіба мало сингальських лікарів? — спитав я.

— Ні, але лікарі вважають за краще практикувати в містах, де можна заробляти великі гроші.

Увесь другий день я витратив на огляд колекцій музею, щоб закріпити в пам'яті фауну Цейлона і записати деякі

невідомі мені назви, а через два дні виїхав з Коломбо до Тутікурун — маленького містечка в південному Індостані. Сумангала прийшов на пристань і довго махав мені рукою. Великий океанський пароплав був повен пасажирів. „Чорна“ публіка, як водиться, містилася внизу, десь у надрах пароплава.

Я стояв на палубі і з сумом дивився, як віддалявся острів, стрункий конус Адамового Піка, громаддя Педро-Талагали, закутане грозовою хмарою. Я бачив крізь вечірній серпанок перевал Кадуканаву, за яким був ботанічний сад і Кенді, й гори Матале. Мені важко було погодитися з думкою, що я ніколи більше не побачу цього чудового багатющого краю і народу, так жорстоко пригніченого англійським імперіалізмом.

З М І С Т

	Стор.
Від автора	3
I. З Одеси до Константинополя на „Костромі“. Пасажири, Дельфіни за кормою. Огляд пароплава. Розваги на баку	5
II. Перехід через Босфор. Прогулянка по Константинополю. Галата, Пера, Стамбул. Великий базар. Мечеть Ая-Софія	8
III. Мраморне море. Дарданельська протока. Егейське море і його острови. Інцидент з старшим механіком	12
IV. Місто Порт-Саїд. Суецький канал та його історія. Червоне море. Прибуття до Періма	16
V. Через Індійський океан. Світіння моря. Смерть матроса Лисицина. Людина за боргом. Атол Мінікой. Пожежа на пароплаві . .	21
VI. Прибуття на Цейлон. Хлопчачи навколо пароплава. Крамарі і заклинателі змій. Рикша. Сингалези, таміли, індоараби, афганці, метиси. Базар. „Гала-Фас“. Пивна „Зелений Якір“. У готелі.	27
VII. Російське консульство. Подорож до Моунт-Лавінії. Розмова з сингалезами. Шквал	35
VIII. Лови крабів. Кокосові плантації. Тропічний ліс. Тигровий пітон. Огляд буддійського храму. Прогулянка по морю. Повернення до Коломбо	41
IX. В гостях у консула. Мій провідник — Сумангала. Підготовка до мандрівки вглиб острова. Тубільні квартали—Петтах і Невільничий Острів. Музей. Подорож до Кенді. Знайомство з містером Гардінгом.	47
X. Місто Кенді. Фальшиві метелики. Сингалези, таміли і індоараби. Майстерня різних виробів. Кустарне виробництво книг. Буддійський храм Далада-Малігава. Прогулянка лісом	54
XI. До історії Цейлону. Знайомство з сингалезською родиною	63
XII. Ріка Махавелі-Ганга. Ручні слони. Гнізда термітів. Кобра в термітнику. Буддійський храм. Казка про „даяля“. Суходільні п'явки. Пітон у кушах	63
XIII. Подорож до Пераденія. В майстерні чучел. Ботанічний сад. Калонги, орнітоптери, паринди, каліми	75

XIV. Хлібні дерева. Дикобраз. Виткі рослини. Зустріч з земляками. Змія в бамбукових заростях. Оповідання англійців про змій. Кобра	84
XV. Експурсія до селища родітв. Гроза. Вбита блискавкою жінка. Диспут з англійцем про расові забобони	91
XVI. Туристи в Пераденія. Відвідини сингалезької школи. Тропічний ліс в околицях Пераденія. Мавпи. Вбитий пітон. Звільнення з ботанічного саду робітника	96
XVII. Релігійна церемонія в Кенді. В гостях у сингалезів. Візит до плантатора. Історія кофейних плантацій. Смерть рикші . . .	101
XVIII. Сумангала. На чайній плантації. Робітників б'ють. Каучуконос—Гевеа бразилензис. Корицеві дерева	106
XIX. Чайна фабрика. Втечі робітників. Ваніль, кардамон, хінне дерево. Камфорне дерево. Огляд бараків. Мертва дитина. Ужалений коброю робітник. Спіймані втікачі. Оповідання буржуазного вченого про втечі робітників. Розмова про слонів	113
XX. Напад тик-палонги. Плазуча пальма-ротанг. Замбари. Леопард. „Мандрівний листок“. Комахоїдна рослина — непентес . . .	120
XXI. Подорож до Матале. Червяга. Плантація какао. Огляд рисової плантації. Конфіскація майна. Підготовка до зустрічі помічника державного агента. Зустріч із змією-щуроловом. Похорон. Майстерня ганчарських виробів	127
XXII. Помічник державного агента „працює“. Візит до лікаря. Розмова з лікарем про англійський режим. Відвідання хворих і лікарні.	133
XXIII. Подорож до Адамового Піка. Цаттон. Переляк мого супутника. Прощі до Адамового Піка. Знайомство з містером Сайдорном-Сидоренком та його оповідання про народчу освіту на Цейлоні. Сходження на Адамів Пік. „Крипада“. Краєвид з вершини Піка	138
XXIV. Релігійні вірування тамілів. Подорож на Гортон-Пленс. Сліди диких слонів. Півень джунглів. „Напад“ мавпи на мого попутника. Зустріч з ведмедем. На чайній плантації	144
XXV. Подорож до Нурелі. На Педроталагалі. Хакгальський ботанічний сад. Напад ведмедя	150
XXVI. Оповідання містера Саймона про полювання на буйволів в околицях Канталаї. Мавпи. Скажений шакал. Особливості листя тропічних дерев	157
XXVII. Подорож з Хапугале до Гамбаноти. Сингалезьке весілля. Биття таміла. Мунго. Павичі	163
XXVIII. Розмови про слона-бродягу. Прогулянка до водопаду. В тропічному лісі. „Долина павичів“. Розірваний павич. Скопа . . .	169
XXIX. Аक्सиси. Злива. Потвердження чуток про слона-бродягу. Табу диких слонів. Розбитий віз і мертвий зебу. Прибуття мисливців. Полювання на слона-бродягу.	174
XXX. Велетенський бамбук. Баніан. Прибуття сингалезького чиновника. Дикі буйволи. Напад на Сумангалу кобри. Злива в лісі.	179

XXXI. Тіссамахарама. Дикі слони на водопої. Азіатський слон. Полювання на пітона	184
XXXII. Крокодили. Оповідання Сумангали про крокодилів. Ботанічні особливості району Гамбантоти. Прогулянка човном. Знайомство з лісничим. Подорож на моторнім човні вздовж берега. Салангани й їхні гнізда. Кораловий „сад“. Риба на скелях. Вбивство лихваря	189
XXXIII. Подорож до Матари. Фламінго. Пелікани. Галле. Огляд кокосових плантацій. Будова кокс ових горіхів та їх збирання. Найдки з кокосового горіха. Розсадник кокосових пальм. Становище робітників на плантації	194
XXXIV. Відвідання Велігамської бухти. Коралові банки. Школа у Велігамі. Лагуна Когалла-Вева. Стрільба в термітник. Спалення померлого жерця	200
XXXV. Плантація лимонної трави. Подорож до Удугами. Ночівля в сингалезькій хатині. Подорож човном по річці Гінтоті. Пандани й мангрові дерева. Я заблуdivся. Зустріч з дикими буйволами.	203
XXXVI. З Галле до Коломбо пішки. Кобра на дереві. Екскурсії на річки Бентоту та Калугангу. Прибуття до Моунт-Лавінії. Від'їзд до Індії	209

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Одобрит № 1144. Уповнов. Головліту № 841.
Зам. № 292. Тираж 15000 прим. 13¹/₂ друк. арк.
+ ³/₈ арк. вліпок. Папір 62 x 94¹/₁₆. Здано до складання 3|IV-35 р. Підписано до друку 21|V-35 р. Чергове видання № 64.

Друкарня ім. Леніна, Одеса, Пушкінська, 18.

Ціна 3 крб.
Оправа 60 коп.

ДЕРЕВНЕ